

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»

ВІКТИМОЛОГІЯ ТА АГРЕСОЛОГІЯ

навчальний посібник

За редакцією Н.Ю.Водяник, Г.В.Ложкіна

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»

ВІКТИМОЛОГІЯ ТА АГРЕСОЛОГІЯ

навчальний посібник
Рекомендовано до друку Вченою радою Університету менеджменту
освіти АПН України

За редакцією Н.Ю.Воляннюк, Г.В.Ложкіна

Київ – 2010

УДК 379 (075)
ББК

Рекомендовано до друку Вченою радою Університету менеджменту освіти АПН України (протокол № 1 від 20 січня 2010 року).

Рецензенти:

Семиченко В.А. – доктор психологічних наук, професор, проректор з наукової роботи Університету менеджменту освіти АПН України;

Кокун О.М. – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України

Віктимологія та агресологія: навчальний посібник / [Н.Ю.Воляннюк (теми 2, 4); Г.В.Ложкін (теми 1, 5); В.В.Папуша (теми 7, 11); В.А.Бараннік (теми 6, 7); В.І.Карамушка (теми 3, 10); О.П.Шотка (теми 8, 9); Н.В.Гордієнко (психодіагностичний практикум); К.В.Сулима (програма психологічного тренінгу корекції агресивної поведінки дітей і підлітків)]; за заг. ред. Н.Ю.Воляннюк, Г.В.Ложкіна. – Р: «Прінт Хауз», 2010. – 256ст.

Основна мета навчального посібника – дати універсальну базу знань, необхідну в житті кожного. Ці знання допоможуть краще пізнати не лише природу та чинники віктимної і агресивної поведінки особистості, але й оволодіти основними напрямками діагностики та корекції проявів агресивності та віктимності неповнолітніх в умовах сім'ї. Разом з тим, не менш важливим є комплексне висвітлення проблеми жорстокого поводження з дітьми, а також психологічної допомоги особам, котрі постраждали від насильства у сім'ї. Посібник складається з трьох модулів. психодіагностичного практикуму та програми психологічного тренінгу корекції агресивної поведінки дітей і підлітків. У першому модулі висвітлюються основні поняття віктимологічної науки, її предмет та методи дослідження. Подано феноменологічний аналіз віктимності й психолого-віктимологічних передумов ускладненої поведінки дітей та підлітків. Наведено характеристику психологічних особливостей віктимної поведінки, розкрито чинники її виникнення. Висвітлено міжнародні та національні стандарти в контексті проблеми віктимності та агресивності по відношенню до неповнолітніх. У другому – розглядаються сутність, види, причини виникнення агресивності, характеризуються методи та методики психодіагностики зазначеної

властивості з урахуванням вікових особливостей дітей. У третьому – розкриваються психолого-педагогічні засади організації профілактики й корекції агресивної та віктимної поведінки дітей і підлітків, а також кризової допомоги дітям, що постраждали від насильства у сім'ї.

Подано блок процедур, які забезпечують активне і свідоме засвоєння навчальної інформації. Навчальний посібник адресований передусім педагогам, психологам, батькам і всім тим, хто причетний до виховання дітей та молоді. Матеріал, викладений в посібнику, буде корисний майбутнім психологам, викладачам ВНЗ, у тому числі закладів післядипломної педагогічної освіти.

ISBN 978-966-8333-34-7

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
МОДУЛЬ 1. ВІКТИМОЛОГІЯ ЯК ІНТЕГРАТИВНИЙ НАУКОВИЙ НАПРЯМ	11
ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДИ ВІКТИМОЛОГІЇ.....	13
1. Характеристика основних понять віктимологічної науки	13
2. Становлення віктимології як самостійного напрямку кримінологічних досліджень	16
3. Загальнонаукові та спеціальні методи віктимології	18
ТЕМА 2. ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ВІКТИМНОСТІ	23
1. Віктимність та віктимізація	23
2. Поняття «жертва» злочину	27
3. Класифікація жертв злочинів	29
4. Віктимна поведінка жертви злочину.....	32
5. Індивідуально-психологічні характеристики як чинники віктимної поведінки жертви злочину	35
ТЕМА 3. ПСИХОЛОГО-ВІКТИМОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УСКЛАДНЕНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ	43
1. Віктимні аспекти проблемної поведінки дітей і підлітків	43
2. Особливості поведінки дітей, ускладненої під впливом сімейного насильства	45
3. Психологічно-педагогічний супровід дітей з поведінкою, ускладненою в результаті насильства в сім'ї	49
ТЕМА 4. ВІКТИМОЛОГІЯ І ПСИХОЛОГІЯ ЖОРСТКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ	55
1. Соціальні і культурні чинники жорсткого поводження з дітьми	55
2. Стислий екскурс в історію проблеми жорсткого поводження з дітьми	58
3. Синдром жорсткого поводження з дитиною	61
4. Психолого-віктимологічні ознаки жорсткого поводження із дітьми	66

ТЕМА 5. МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ СТАНДАРТИ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ВІКТИМНОСТІ ТА АГРЕСИВНОСТІ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ75

1. Міжнародні стандарти в контексті проблеми агресивності та віктимності по відношенню до неповнолітніх75
2. Національні стандарти в контексті проблеми агресивності та віктимності по відношенню до неповнолітніх79

МОДУЛЬ II. АГРЕСОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВИХ ЗНАНЬ85

ТЕМА 6. АГРЕСІЯ ТА НАСИЛЬСТВО ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ87

1. Агресія: сутність, функції, види та форми87
2. Чинники агресії92
3. Поняття про насильство та його види96
4. Соціальні умови становлення агресії і насильства у дітей та підлітків97
5. Характерологічні особливості агресивності дітей і підлітків100

ТЕМА 7. МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ТА ДІАГНОСТИКИ АГРЕСІЇ І НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї105

1. Дослідження агресії і насильства методом спостереження105
2. Можливості лабораторного експерименту у вивченні агресії і насильства107
3. Дослідження проявів агресії і насильства за допомогою методу опитування108
4. Характеристика проєктивних методик призначених для дослідження агресії та насильства112
5. Методи вивчення та діагностики стану дитини, що постраждала від насильства116

МОДУЛЬ III. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ТА ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ125

ТЕМА 8. СУТНІСТЬ І ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСІЇ У СІМ'Ї127

1. Сутність психолого-педагогічної профілактики агресії у сім'ї127

2. Модель психолого-педагогічної профілактики насильства: концептуальні засади, принципи, рівні, цільові групи129
3. Характеристика технологій психолого-педагогічної профілактики134

ТЕМА 9. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД НАСИЛЬСТВА У СІМ'Ї145

1. Близькі та віддалені наслідки сімейного насильства щодо дітей145
2. Насильство у сім'ї як специфічна психічна травма147
3. Мета, завдання та різновиди психологічної допомоги дітям-жертвам сімейного насильства152
4. Стратегія та тактика надання психологічної допомоги дітям-жертвам сімейного насильства154

ТЕМА 10. ЕКОЛОГО-КРАЄЗНАВЧІ ПРОЕКТИ ЯК ФАКТОРИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ, ЩО ЗАЗНАЛИ НАСИЛЬСТВА У СІМ'Ї161

1. Феномен насильства в сім'ї161
2. Особливості поведінки неповнолітніх потерпілих від насильства в сім'ї162
3. Роль соціального середовища в реабілітації жертв насильства в сім'ї164
4. Групова реабілітація165
5. Види та форми пропедевтичної роботи з підлітками щодо попередження насильства в сім'ї166
6. Проєктний підхід як інструмент психологічної реабілітації жертв насильства в сім'ї168
7. Модель реабілітаційного процесу та соціалізації постраждалих від сімейного насильства173

ТЕМА 11. ОРГАНІЗАЦІЯ КРИЗОВОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД НАСИЛЬСТВА ТА АГРЕСІЇ У СІМ'Ї179

1. Алгоритм реагування працівників закладу освіти щодо попередження та виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми179
2. Керівництво для педагогів з підтримки дитини в класі після розкриття випадку насильства184

3. Дії працівника навчально-виховного закладу у разі виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми-сиротами	188
4. Рекомендації для педагогічних та соціальних працівників у разі виявлення фактів жорстокого поводження із дитиною	193
Психодіагностичний практикум	199
Програма психологічного тренінгу корекції агресивності у підлітків	218
Програма медитації	238
Програма корекції агресивності і тривожності у юнацькому віці	244
Список використаної та рекомендованої літератури	251

ПЕРЕДМОВА

Динамічні зміни, які відбуваються в українському суспільстві, руйнація й утворення систем ціннісних орієнтацій, зумовлюють з одного боку зростання агресії, жорстокості, насилля, а з іншого – невпевненості, страху та тривоги. Насьогодні все частіше спостерігаємо чисельні прояви індивідуалізму й егоїзму, антигуманного ставлення до людей, до тварин, матеріальних здобутків людства, усілякі моральні вади: безчестя, користоловство, агресивність, жорстокість, черствість, лицемірство, цинізм тощо. Зазначена ситуація супроводжується неготовністю більшості педагогів, психологів та соціальних працівників до вирішення проблеми.

Проблеми віктимної та агресивної поведінки стають все більше популярними напрямками дослідницької діяльності психологів і педагогів. І це цілком природно, позаяк у цій складній та інтенсивно досліджуваній галузі залишається чимало невирішених проблем. Серед них – питання про природу та причини виникнення агресивності та віктимності у дітей та підлітків.

В навчальному посібнику розглянуто проблеми віктимології та агресології. Він складається з трьох модулів, психодіагностичного практикуму та програми психологічного тренінгу корекції агресивної поведінки дітей і підлітків. У першому модулі висвітлено основні поняття віктимологічної науки, її предмет та методи дослідження. Подано феноменологічний аналіз віктимності й психолого-віктимологічних передумов ускладненої поведінки дітей та підлітків. Наведено характеристику психологічних особливостей віктимної поведінки, розкрито чинники її виникнення. Висвітлено міжнародні та національні стандарти в контексті проблеми віктимності та агресивності по відношенню до неповнолітніх. У другому – розглянуто сутність, види, причини виникнення агресивності, охарактеризовано методи та методики психодіагностики зазначеної властивості з урахуванням вікових особливостей дітей. У третьому – розкрито психолого-педагогічні засади організації профілактики й корекції агресивної та віктимної поведінки дітей і підлітків, а також кризової допомоги дітям, що постраждали від насильства у сім'ї.

Основна мета навчального посібника – дати універсальну базу знань, необхідну в житті кожного. Ці знання допоможуть краще пізнати не лише природу та чинники віктимної і агресивної поведінки людини, але й

оволодіти основними напрямками діагностики та корекції проявів агресивності та віктимності в умовах сім'ї. Разом з тим, не менш важливим є комплексне висвітлення проблеми жорстокого поводження з дітьми, а також психологічної допомоги особам, котрі постраждали від насильства у сім'ї.

Навчальний посібник адресований передусім педагогам, психологам, батькам і всім тим, хто причетний до виховання дітей та молоді. Матеріал, викладений в посібнику, буде корисний майбутнім психологам, викладачам вищих навчальних закладів, в тому числі закладів післядипломної педагогічної освіти, працівникам соціально-психологічних служб.

Розробку та видання навчального посібника здійснено в рамках науково-дослідної теми «Методичні засади підготовки педагогів до попередження насильства та агресії у сім'ї» (державний реєстраційний номер № 0108V004444) відповідно до п. 28, 30 Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року.

МОДУЛЬ I ВІКТИМОЛОГІЯ ЯК ІНТЕГРАТИВНИЙ НАУКОВИЙ НАПРЯМ

ТЕМА 1

ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДИ ВІКТИМОЛОГІЇ

1. Характеристика основних понять віктимологічної науки
2. Становлення віктимології як самостійного напрямку кримінологічних досліджень
3. Загальнонаукові та спеціальні методи віктимології

1. Характеристика основних понять віктимологічної науки

В рамках сучасної психологічної науки, на «проблемному» перетині юридичної і соціальної психології сформувалася галузь знань, що позначена як віктимологія (від латинського *victima* – жертва і *logos* – вчення; буквально: вчення про жертву) – наука, що вивчає закономірності та особливості поведінки жертви, процес перетворення людини на жертву, соціальні процеси, внаслідок яких окремі індивіди та групи можуть постраждати від неправомірних дій інших осіб, насилля, власної поведінки, збігу негативних обставин. Унікальність віктимології полягає в її комплексному сфокусованому підході до вивчення популяцій і кризових явищ, що лише частково вивчалися в рамках конкретних соціальних наук. Означена наукова дисципліна слугує осмисленню нових взаємин і динамічних зв'язків між жертвами і злочинцями.

Як інтегрований науковий напрям, віктимологія синтезує кримінологічні, криміналістичні, соціологічні та інші знання про постраждалих (жертви), серед яких важливими є і психологічні знання.

Зарубіжні вчені розрізняють віктимологію в широкому та вузькому її значеннях. У широкому значенні віктимологія – це окрема наука, що вивчає як жертви злочинів, так і жертви певних соціальних і природних явищ (війн, стихійних лих тощо). Віктимологія ж у вузькому значенні (кримінальна віктимологія) – частина кримінології, тобто галузь знань про жертву злочину та її роль у генезі злочинної поведінки.

Віктимологія вивчає не лише ситуації, що передують злочиніві, а й ситуації безпосереднього вчинення злочину. Це дає змогу отримати

відповіді на запитання: як у таких ситуаціях у взаємодії з поведінкою злочинця криміногенно-провокаційно виявляється поведінка жертви.

Самостійність будь-якої науки визначається її об'єктом і предметом.

Об'єктом віктимологічного аналізу виступають: потерпілий від злочину (окрема особа чи група людей, котрим завдано певної шкоди); зв'язок «злочинець-жертва»; віктимність (підвищена здатність людини при певних обставинах ставати «мішенню» для злочинних посягань) і віктимізація (процес перетворення особи в жертву злочину).

Предметом віктимології виступає поведінка жертви, відносини, що пов'язують злочинця та жертву; ситуації, які передують злочину. Виокремлення як предмету віктимології поведінки жертви іманентно передбачає аналіз окремих патернів поведінки, які за певних умов можуть набувати віктимогенного характеру. Останнім часом предметом «віктимологічного» аналізу стала і так звана деперсоналізована жертва – група людей, фірма, підприємство, суспільство, економіка держави.

Виходячи з положень філософії, вітчизняні кримінологи, насамперед, вказують на об'єктивні та суб'єктивні зв'язки між злочинцем і потерпілим.

Об'єктивний зв'язок існує між потерпілими та злочинцями незалежно від того, знають вони одне одного чи ні, їх об'єднує час і місце вчинення злочину. У деяких випадках злочинних посягань об'єктивний зв'язок між різними незнайомими людьми перетворює їх на співпотерпілих (потенційних або реальних) і часто зумовлює їхню поведінку та спільні дії.

Суб'єктивний зв'язок «злочинець – жертва» наявний за умови, що вони знають одне одного. Зв'язок «злочинець – жертва» у віктимології розглядається не тільки як відношення, але й як тривала подія, що існує в певному просторі та часі, зміст якої визначає поведінку потерпілих, їхню взаємодію зі злочинцями до, під час, а інколи й після скоєння злочину.

Зв'язок «злочинець – жертва» може розглядатись і як певний стан, коли в одній особі «уживаються» злочинець і жертва одночасно чи по чергово.

Важливе значення має також ситуація вчинення злочину. Злочинець, як і потерпілий, діє не тільки відповідно до реальної ситуації, але й так, як ця ситуація сприймається й інтерпретується ним. У процесі взаємодії злочинця та потерпілого виникає віктимо-криміногенна ситуація, в якій і скоюється злочин.

Одним із конститутивних понять в теорії віктимології виступає віктимогенний потенціал, що репрезентує систему психологічних та психофізіологічних властивостей особистості, групи або організації, яка створює небезпеку здійснення злочинних дій. Потенціал як прихована можливість, здатність, сила, що за певних умов може актуалізуватися складається із: а) стану індивідуальної та групової віктимності в конкретний історичний період; б) процесу віктимізації; в) віктимологічної стимуляції; г) функціонального механізму співвідношення «жертва – злочинець».

Основні завдання віктимології полягають у тому, щоб:

- виявити коло осіб, які можуть стати жертвами злочинів;
- встановити взаємозв'язки між поведінкою потерпілих і злочинців;
- вивчати віктимні риси особи як визначальний фактор злочинних посягань;

- розробити критерії вини потерпілого у співвідношенні з провинною особою, що скоїла злочин, у межах їхньої спільної відповідальності перед суспільством, іншими громадянами та самим собою;

- розробити запобіжні заходи, спрямовані на недопущення можливого перетворення осіб у жертв злочинів;

- взяти до уваги поведінку потерпілого при індивідуалізації покарання винного у вчиненні злочину;

- визначити обсяги шкоди (матеріальної, фізичної, моральної), що заподіюється певним злочином або злочинністю загалом.

Основною метою віктимологічного вивчення є підвищення ефективності запобігання конкретним злочинам і профілактика злочинності загалом через вплив безпосередньо на потерпілих, а також через організацію правового виховання, зорієнтованого як на потенційних потерпілих, так і на можливих злочинців.

Функції віктимології:

- пізнавальна – полягає у вивченні особи потерпілого, станів віктимності та віктимізації з метою розробки відповідних заходів запобігання їм;

- інформаційна – передбачає надання рекомендацій щодо розкриття та розслідування діянь, скоєних за наявності взаємозв'язку між злочинцем і жертвою;

- прикладна – визначається тим, що її знання використовуються у правотворчій і правозастосовній діяльності, зокрема, при індивідуалізації відповідальності підсудних, зважаючи на поведінку потерпілих, а також для розробки науково обґрунтованих заходів віктимологічної профілактики злочинів.

2. Становлення віктимології як самостійного напрямку кримінологічних досліджень

Віктимологічні ідеї беруть свій початок із сивої давнини. Самозахист потенційної жертви був основним способом впливу на злочинність. В процесі розвитку інших механізмів дії на соціальне зло самозахист перейшов в розряд приватних проблем. Держава і суспільство, намагаючись захистити особистість, розробляли інші заходи, що не вимагали участі потерпілого в їх реалізації і ця фігура ніби «загубилася» в кримінологічному аналізі, що був зосереджений на таких феноменах як злочинність, злочин, злочинець.

Віктимологічні ідеї привернули увагу багатьох вчених. Втім, першим, хто запропонував виділити віктимологію як окрему науку був румунський дослідник Бенджамін Мендельсон (В. Mendelson). На його переконання, виявлення взаємозв'язків, що існують між злочинцем і жертвою, врахування ролі жертви в породженні злочинного акту дозволяють глибше розібратися в механізмах і причинах злочинів, точніше здійснити прогноз кримінології, прийняти найадекватніші заходи, спрямовані на соціальну протидію злочинності.

Проте зростання інтересу до віктимології зафіксовано лише в 40-их роках ХХ ст. Основу наукового підходу до вивчення жертв заклав Фон Хентінг (Н. fon Henting), котрий висунув ідею про існування «неприпустимого симбіозу» між жертвами та злочинцями, при якому жертва стимулює злочинця до здійснення кримінальних дій по відношенню до неї. Він описав 4 види таких жертв: а) ті, що бажають шкоди; б) ті, які вчиняють так, з метою досягнення більшої користі; в) ті, які співпрацюють; г) ті, які провокують, підштовхують.

Віктимність нерідко актуалізується у формі відвертої провокаційної поведінки потенційних жертв, котрі при цьому жодною мірою не усвідомлюють того факту, що їх поведінкова активність практично прямо підштовхує партнера або партнерів по взаємодії до насильства. Вольфганг (М. Wolfgang) знайшов цьому емпіричне підтвердження, коли з'ясував, що 26 % жертв вбивств прискорювали напад свого агресора. В своїй праці «Типи вбивств», він узагальнив результати численних досліджень, типізував ситуації, що складаються при взаємодії вбивць з їх жертвами. У цьому контексті справедливо видається думка про те, що віктимологічний аналіз найбільш ефективний при дослідженні злочинів, в яких злочинець безпосередньо взаємодіє з жертвою. До таких, в першу чергу, належать насильницькі і корисливо-насильницькі посягання, а також деякі види шахрайства.

Вітчизняні учені також активно включилися в дослідження проблем віктимності. Патріархом радянської віктимології правомірно можна вважати Л. Франка, який в 1972 році опублікував монографію «Віктимологія і віктимність (Про один новий напрям в теорії і практиці боротьби із злочинністю)». У даній монографії Л. Франк проаналізував основні поняття цієї наукової дисципліни, детально виклав правові підстави віктимологічних досліджень і окреслив перспективи розвитку вітчизняної віктимології.

Проведення у 1973 р. I-ого Міжнародного симпозіуму з віктимології в Єрусалимі стало надзвичайною подією, що дала поштовх дискусіям навколо понять «віктимологія», «жертва злочину», «відносини між злочинцем та потерпілим».

У 1975 р. відбувся II-й Міжнародний симпозіум з віктимології в Белладжо (Італія), де розглядалися питання щодо статусу потерпілого в системі кримінального правосуддя та поведження з ним.

У 1979 р. відбувся III-й Міжнародний симпозіум з віктимології в м. Мюнстер (Німеччина), де піднімалися питання стосовно опитування жертв злочину, а також процесу віктимізації в державах, які розвиваються. Учасниками наукового зібрання було прийняте одностайне рішення щодо необхідності створення Міжнародного віктимологічного товариства.

У 1980 р. у Вашингтоні відбувся Всесвітній конгрес з віктимології, де були розглянуті питання насилля в сім'ї та питання поведження з жертвами злочину.

У 1982 р. відбувся IV-й Міжнародний симпозіум з віктимології в Токіо (Японія), на якому були висунуті питання стосовно надмірної уваги до прав потерпілого, що заважають кримінально-процесуальним правам обвинувачених осіб.

У 1983 р. Рада міністрів Європейського союзу прийняла Європейську конвенцію про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів. У 1985 р. у Загребі на V-му Міжнародному симпозіумі обговорювались питання щодо віктимізації всіх людей, а також правового статусу потерпілих в кримінальному правосудді.

Сучасна віктимологія реалізується в декількох напрямках:

1. Фундаментальна теорія віктимології, що описує феномен жертви, її залежність від соціуму і взаємозв'язок з іншими соціальними інститутами і процесами.

2. Віктимологічні теорії (кримінальна віктимологія, травматична віктимологія).

3. Прикладна віктимологія – віктимологічні техніки (емпіричний аналіз, розробка і впровадження спеціальної техніки превентивної роботи з жертвами, технологій соціальної підтримки, механізмів реституції і компенсації, страхових технологій і ін.).

3. Загальнонаукові та спеціальні методи віктимології

До методів віктимологічних досліджень належать загальнонаукові та спеціальні. Загальнонаукові методи – це загальні способи та шляхи дослідження процесів і явищ, визначення тенденцій їх змін, які використовуються в різних галузях наукового знання.

До загальнонаукових методів віктимологічних досліджень належать: узагальнення, абстракція, моделювання тощо.

Узагальнення – це відображення та формулювання тенденцій, що лежать в основі досліджуваного процесу.

Абстракція – це процес уявного виділення визначених властивостей і зв'язків досліджуваного явища та розмежування їх і побічних явищ.

Моделювання – це спосіб дослідження процесів або систем об'єктів через побудову та вивчення моделей з метою отримання нової інформації. При моделюванні будується ідеальний (уявний) або матеріальний об'єкт, який може замінити чи відобразити об'єкт, який вивчається, при цьому дослідник отримує нову інформацію. У віктимологічних дослідженнях найчастіше застосовують графікові та математичні моделі. Ефективне дослідження такого комплексного явища, як злочинність, неможливе без використання методів моделювання.

Спеціальні (приватнонаукові) методи віктимологічних досліджень – це способи та прийоми конкретного дослідження об'єкта чи процесу з метою його оптимального регулювання.

До спеціальних методів належать:

Спостереження – це цілеспрямоване й організоване сприйняття особливостей поведінки особистості з наступною реєстрацією даних. Організуючи процес спостереження необхідно дотримуватися принципу невтручання в хід подій і лише відслідковували їхні зміни. Беззаперечним позитивом спостереження є отримання даних про реальну поведінку та взаємовідносини, а обмеженість методу пов'язана щонайперше з трудомісткістю і неможливістю фіксації усіх змін, що відбуваються.

За умовами здійснення спостереження поділяються на: польові і лабораторні; за характером взаємодії – включене і невключене.

При інтерпретації результатів спостереження доцільно враховувати можливі помилки спостереження:

- помилка першого враження, що складається під впливом першого враження про випробуваного на сприйняття й оцінку його подальших проявів;
- гала-ефект (ефект ореола), що ґрунтується на узагальненні поодиноких вражень, які віддзеркалюють упередженість спостерігача;
- помилка середньої тенденції (центральної тенденції), пов'язана зі схильністю орієнтуватися в оцінці людини на її типову, так звану середньостатистичну поведінку, а не на особливі, не властиві для неї прояви, що відхиляються від звичних;
- логічні помилки (помилки кореляції), пов'язані з оцінкою однієї ознаки на підставі іншої, зовні проявленої ознаки;
- помилки контрасту, спричинені схильністю спостерігача фіксувати особливості поведінки, протилежні стосовно власних;
- ефект поблажливості, виражений у схильності до позитивної оцінки того, що відбувається.

Опитування – це метод збору даних про об'єктивні факти, думки, знання тощо, заснований на безпосередній (усне опитування – інтерв'ю) й опосередкованій (письмове опитування – анкетування) взаємодії між дослідником (інтерв'юером) і опитуваним (респондентом).

Інтерв'ювання надає можливість зібрати інформацію про факти, суб'єктивні судження, мотиви поведінки, установки тощо. Особистісний характер взаємин між інтерв'юером і респондентом, суб'єктивність оцінок висувають чіткі методологічні та методичні вимоги до підготовки й проведення опитування, невиконання яких веде до перекручування результату. Інтерв'ювання використовується не так часто, як анкетування, тому що воно більш трудомістке.

Оскільки питання є основним засобом отримання інформації від випробуваного, у ході інтерв'ювання необхідно використовувати питання різних типів:

- відкриті, що дозволяють випробуваному самостійно обирати форму і засоби відповіді;
- закриті, що передбачають лаконічну відповідь;
- прямі, що передбачають безпосередню характеристику досліджуваної якості;
- непрямі, що дозволяють непрямі оцінювати певну властивість;
- проєктивні, що виявляють загальні установки особистості.

Анкетне опитування (анкетування) – один із ефективних і широко використовуваних методів одержання даних про думки й настрої осіб; про рівень знань особами вимог права; їхні схильності, симпатії та антипатії; оцінки своїх дій і поведінки інших в однакових ситуаціях; не зафіксованих в інших документах відомостей про минуле, про оточення тощо.

Проективні методи є одним із найважливіших інструментів пізнання особистості. Основне психометричне опрацювання зближує їх з об'єктивними тестами. Важливою особливістю проективних методів є те, що в них використовуються невизначені або малоструктуровані стимули, що створюють найкращі умови для прояву внутрішнього світу людини. В основі методу лежить принцип проєкції, що припускає наявність процесу «проєктування» на невизначений матеріал своїх почуттів, потреб, установок і ставлення до життя. Невизначені або малоструктуровані типові стимули, практична відсутність обмежень дій випробуваних, можливість широкого вибору способів поведінки, спрямованість на розкриття внутрішнього світу, визначають вибір проективного методу як інструмента дослідження.

Документальний метод – загальна назва методів вивчення документів. Залежно від мети дослідження застосовують методи вивчення документів якісні чи кількісні.

Статистичні: масового спостереження (закон великих чисел), групування, аналіз узагальнених показників тощо. Вони дають можливість дослідити велику кількість злочинів і за допомогою отриманих статистичних показників встановити закономірності та взаємозалежності їхнього розвитку, зробити узагальнення, перейти від випадкового й одиничного до стійкого, масового, закономірного, побачити якісні ознаки досліджуваного явища.

Метод експертних оцінок полягає в одержанні, обробці й інтерпретації висновків фахівців у певній галузі, теорії та практиці з визначених питань, важливих для дослідника. Кількість залучених експертів може не перевищувати 20-30 осіб. При оцінці висновків зайві думки відкидаються.

Метод екстраполяції актуалізує досвід організації боротьби зі злочинністю в минулому, беручи до уваги її сучасний стан і накладаючи ці показники на майбутній її розвиток.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає віктимологія як науковий напрям.
2. Розкрийте предмет та об'єкт дослідження віктимології.

3. Назвіть основні завдання та функції віктимології.
4. В чому полягає пізнавальна функція віктимології.
5. Охарактеризуйте основні та спеціальні методи віктимології.
6. Назвіть найважливіші особливості проективних методів.

Завдання для самостійної роботи

1. Зробіть опорний конспект за темою.
2. Виділіть за оглядом літератури теоретичні питання, що недостатньо висвітлюються в дослідженнях.

Тестові завдання

1. Предметом вивчення віктимології є:
 - а) поведінка жертви, відносини, що пов'язують злочинця та жертву; ситуації, які передують злочину;
 - б) поведінка жертви;
 - в) ситуації, які передують злочину.
2. Автором вчення про жертву злочину є:
 - а) Бенджамін Мендельсон;
 - б) Леонід Франк;
 - в) Фон Хентінг

Література для поглибленого вивчення

1. Александров Ю.В. Кримінологія: Курс лекцій / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К.: МАУП, 2002. – С. 116.
2. Вакуліч Т.М. Психологія віктимної поведінки: навч. посіб. / Т.М. Вакуліч. – К.: Наук.світ, 2009. – 152 с.
3. Віктимологічні аспекти загальної профілактики статевих злочинів в сім'ях, які вчиняють по відношенню до неповнолітніх потерпілих: науково-методичні рекомендації / Авт. кол. заг. ред. Н.Ю. Волянук. – К.-Р.: «Принт Хаус», 2009. – 153 с.
4. Джужа О.М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): [Навчальний посібник] / О.М. Джужа, Є.М. Моїсеєв. – К.: УАВС, 1994. – С. 12.
5. Зелінський А.Ф. Кримінологія [Навчальний посібник] / А.Ф. Зелінський. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 82-83.
6. Іванов Ю.Ф. Кримінологія: [Навч. посіб.] / Ю.Ф. Іванов., О.М. Джужа. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В. (Паливода А.В.), 2006. - 264 с.

7. Криминология: [Учебник для юридических вузов]; под ред. проф. В.Н. Бурлакова, проф., академика В.П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1998. – С. 157.
8. Мінська В. Досвід віктимологічного вивчення зґвалтувань / В. Мінська // Питання боротьби зі злочинністю. – 1972. – Вип.17. – С.23.
9. Моїсєєв Є. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти) / Є. Моїсєєв, О. Джужа. – К.: НВТ Правник, 1998. – 80 с.
10. Ривман Д. Криминальная виктимология / Д. Ривман. – СПб.: Питер, 2002. – 304 с.
11. Ривман Д. Психология жертвы / Д. Ривман. – СПб.: Питер, 1999. – 139 с.
12. Романов В. Основы криминальной виктимологии: [учебное пособие] / В. Романов. – Минск: Минская высшая школа, 1980. – 21 с.
13. Скурту И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений в отношении несовершеннолетних // Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юридич. наук / И.Скурту. – СПб., 1996. – 23 с.
14. Туляков В. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми) / В.Туляков. – Одеса: Юрид. літ., 2000. – 336 с.
15. Франк Л. Потерпевший от преступления и проблемы советской виктимологии / Л.Франк. – Душанбе, 1977. – С.127.

ТЕМА 2

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ВІКТИМНОСТІ

1. Віктимність та віктимізація
2. Поняття «жертва» злочину
3. Класифікація жертв злочинів
4. Віктимна поведінка жертви злочину
5. Індивідуально-психологічні характеристики як чинники віктимної поведінки жертви злочину

1. Віктимність та віктимізація

В кримінальному судочинстві здійснюється комплексне вивчення не лише особи обвинуваченого, але й жертви, позаяк, певну роль в механізмі злочинної поведінки, при вчиненні конкретних злочинів, відіграє потерпілий (жертва). Він виступає в якості зовнішнього фактора (конкретної життєвої ситуації), який може вплинути на прийняття злочинцем рішення про вчинення певного типу злочину. Природно, що злочинець нападає на того, від кого не чекає опору. До категорії осіб, котрі з різних причин не можуть протистояти в належній мірі злочинцеві, належать насамперед діти і підлітки, люди похилого віку, що мають фізичні вади. Не можна не підкреслити, що ці люди соціально незахищені в суспільстві, і, зокрема, від злочинців.

Реальне відчуття значущості феномену віктимності обумовило ранню появу наукового інтересу до нього. У сучасній юридичній та психологічній літературі термін «віктимність» є досить поширеним, проте більшість його гносеологічних характеристик знаходяться в межах уявлень, які співвідносяться із дослівним перекладом цього слова, яке в перекладі з латинської [victima] – жертва. Віктимність є категорією, котрій властиві певна строкатість та інваріативність у її семантичному визначенні, це: 1) дії суб'єкта, які підсилюють вірогідність того, що він потрапить в небезпечну ситуацію; 2) досить стійка особистісна якість, що характеризує об'єктну характеристику індивіда ставати жертвою зовнішніх обставин; 3) це підвищена здатність особи через ряд суб'єктивних і об'єктивних обставин ставати мішенню для злочинних посягань; 4) властивість особистості, що полягає в схильності бути жертвою обставин або дій

інших людей; 5) можливість/здатність індивіда стати жертвою злочину; 6) невірна, неоптимальна поведінка потерпілого в криміногенній ситуації; 7) набуті людиною фізичні, психічні і соціальні риси і ознаки, що за певних умов можуть слугувати процесу перетворення її на жертву злочину; 8) системна властивість людини ставати жертвою злочину за певних умов.

Систематизація та узагальнення наукових даних дозволяє розглядати віктимність як:

- визначене функціональне залежне від злочинності явище;
- образ дій певної особи;
- характерологічна і поведінкова особливість жертви злочину.

Таким чином, під віктимністю слід розуміти сукупність якостей особистості, що обумовлюють або можуть обумовлювати її невірну, неоптимальну поведінку у криміногенній ситуації.

Віктимність як відхилення від норм безпечної поведінки реалізується в сукупності соціальних (характеристики жертв і поведінкові відхилення від норм індивідуальної і суспільної безпеки), психічних (страх перед злочинністю і іншими аномаліями) і моральних проявів.

Л. Франк, аналізуючи введене ним поняття віктимності, наголошує, що першорядного значення набуває дослідження віктимності на психологічному рівні, адже це може дати відповідь на основне питання віктимології: чому саме дана особа або дана група осіб (соціальна, демографічна, психологічна) стають жертвами того чи іншого злочину? Для цього, в свою чергу, необхідно дослідити, в якій мірі вольові, емоційні та інші психологічні й соціально-психологічні процеси, риси особистості впливають на ступінь віктимності тих чи тих осіб, як ці риси проявляються в критичний момент конфліктної ситуації, чому за схожих обставин так легко одні стають жертвами шахрайства, згвалтування, пограбування, а інші благополучно уникають небезпеки.

Поняття «жертва» може розглядатись з позиції різних наук, в тому числі і психології. В цьому аспекті під віктимністю жертви слід розуміти потенційну або актуальну здатність особи демонструвати поведінку, що відхиляється від норм безпеки і обумовлює її підвищену уразливість, доступність і привабливість для правопорушника. Поведінку, що не відхиляється від норм безпеки розуміють як нормативно-схвальну, характерну для більшості людей даного суспільства в даний час. Аномальна поведінка – та, в якій прослідковуються різні відхилення, вона поділяється на нормативно-несхвальну, патологічну та нестандартну. Жорж Годфруа називає такі критерії аномальної поведінки: 1) людина

«виходить поза всі нормальні межі», її поведінка йде врозріз із цінностями, установками інших людей; 2) поведінка людини становить небезпеку для неї самої чи для оточуючих (суїцид, наркоманія); 3) «розшифровка» оточуючого світу головним мозком відбувається не так, як в інших (наприклад, схильність до сприйняття поглядів, жестів інших як ворожих чи навпаки); 4) при зміні рівня свідомості через «затьмарення» (галюцинація); 5) певні емоційні порушення (гнів, страх, депресія та ін.); 6) нездатність долати життєвий стрес, що призводить до відчуження від світу оточуючих.

Вибір норми соціальної (у тому числі і безпечної) поведінки залежить від розвитку суспільства, яке насичує її конкретними ознаками і обирає певні конструкти для характеристики відхилень від неї в конкретному політико-правовому континуумі.

Психологічний підхід до проблеми норм безпеки уможливорює дійти висновку, що маючи системний характер і високу залежність від всіх об'єктивних умов життя людини в сучасному суспільстві, вони знаходять своє когнітивне та емоційне відображення в свідомості людини. Конкретні соціальні вимоги є відображенням психологічного стану суспільства, яке, в свою чергу, може бути описано за допомогою різних показників, зокрема, таких, як показники психічного здоров'я населення, статистика самогубств тощо.

До факторів, що мають безпосередній вплив на деформацію системи норм безпеки конкретної особистості, слід віднести:

- 1) політичні:
 - зміна геополітичного стану;
 - руйнування командно-адміністративної системи;
 - недостатній рівень політичної, правової і інформаційної культури в суспільстві;
- 2) соціально-економічні:
 - дезінтеграція попередньої соціальної структури;
 - труднощі перехідного періоду;
 - зниження життєвого рівня населення;
 - зростання безробіття,
 - майнова поляризація в суспільстві;
 - ескалація алкоголізму, наркоманії, проституції тощо.
- 3) соціально-психологічні:
 - неадекватна оцінка національних культурних та історичних традицій;
 - поява нових засобів впливу на свідомість;

- деструктивна роль нетрадиційних конфесій;
- послаблення важливих соціокультурних інститутів держави: наука, освіта, мистецтво;
- поява великої кількості перших облич;
- відсутність сформованості психологічного механізму захисту від маніпулятивного впливу в переважній більшості частини верств населення.

Природа впливів на деформацію системи норм безпеки особистості, може бути різною, втім найбільш потужним є інформаційний, позаяк він спрямований на свідомість людини і має універсальний характер. Засоби масової інформації та інші джерела інформації, які пропагують насильство, секс, силові стосунки, жорстокість мають негативний вплив на формування поведінки особистості. Вплив інформаційної системи на суспільну та індивідуальну свідомість віддзеркалює ставлення суспільства і людини до теперішнього та майбутнього. Саме особистість дитини та її психіка найбільш вразливі до безпосереднього впливу інформаційних факторів, котрі трансформуються через її поведінку, дії (або без дії), мають дисфункційний вплив на неї.

Безпека як стан або якість захищеності від реальних або потенційних загроз, фобій, невпевненості, депривацій та інших обмежень грає важливу роль в нормативному перебігу процесу соціалізації особистості. На відміну від дорослих, у дітей порушення соціальних норм може відбуватися через те, що вони ще не засвоїли ці норми. Появу відхилень у поведінці дитини пов'язують із негативними чинниками, які порушують перебіг соціалізації. Серед них виокремлено такі: незадоволення базових соціальних потреб; порушення в системі міжособистісних стосунків, впливів і взаємовпливів у сім'ї, класі, школі; неможливість дитини індивідуалізуватися, а потім інтегруватися в певному соціальному середовищі; неефективна організація педагогічного процесу у школі. Іншими словами, успішність адаптації дитини в соціумі залежить від рівня розвитку групи, до якої вона належить і в яку вона інтегрована.

Відсутність досвіду позитивних емоційних переживань у зв'язку з досягненням успіху у значущій для дитини діяльності також обертається серйозною проблемою, позаяк неможливість задовольнити потребу у персоналізації штовхає її на пошук зовнішніх, часто штучних способів зміни психічного стану або призводить до деформації системи норм безпеки.

Треба зауважити, що віктимність – це якісний показник: чим вища віктимність особи, тим більша ймовірність того, що вона стане жертвою

злочину. Віктимність конкретної особи (індивідуальна віктимність) – це об'єктивно притаманна людині (реалізована злочинним актом або залишена як потенційна) схильність стати за певних обставин жертвою злочину.

Залежно від особистісних рис і поведінки конкретного індивіда ступінь його вразливості може перевищувати середній (підвищена віктимність) або бути нижчим від середнього (мінімізована віктимність). Індивід не придбав віктимність у процесі життєдіяльності, а є віктимним з моменту народження та до смерті; він не може не бути віктимним, оскільки живе в суспільстві, де не ліквідована злочинність, отже, існує об'єктивна можливість стати жертвою злочину.

Віктимізація – це процес перетворення особи чи групи осіб на реальну жертву, а також результат такого процесу; віктимізувати означає: перетворити когось на жертву злочину. Девіктимізація – зворотний процес явища.

Віктимна ситуація – життєва ситуація, що складається у зв'язку з характеристиками особи чи поведінкою потенційної жертви, коли виникає реальна можливість заподіяння їй шкоди.

2. Поняття жертви злочину

Існує широке визначення поняття «жертва». Жертва – це людина, що постраждала від неправомірних дій інших осіб, власного поводження, негативних життєвих обставин або нещасного випадку. При цьому необхідно мати на увазі, що ті самі неправомірні дії, події, нещасні випадки залежно від умов, місця і часу можуть принести шкоду як окремій людині, так і групі людей відразу, як фізичній, так і юридичній особі.

Існує міжнародно-правове поняття жертви злочину. Воно дається у додатку до прийнятої 29 листопада 1985 р. Генеральною Асамблеєю ООН Декларації «Основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою». В цьому документі зазначено, що жертви це особи, яким індивідуально або колективно була заподіяна шкода, включаючи тілесні ушкодження або моральну шкоду, емоційні страждання, матеріальну шкоду або суттєве ущемлення їх основних прав в результаті дії або бездіяльності, порушення існуючих законів держави.

«Жертва злочину» – поняття більш широке, ніж поняття «потерпілий від злочину». Жертвою злочину є людина, яка понесла моральну, фізичну чи майнову шкоду від протиправного діяння, незалежно від того, визнана вона у встановленому законом порядку потерпілим від даного злочину

чи ні. Іншими словами, «жертва» – поняття віктимологічне, а «потерпілий» – кримінально-процесуальне.

В літературі зазначається, що жертвою злочину можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи (соціальні спільноти), яким безпосередньо було заподіяно злочином шкоду, девіанти у злочинах без жертв (первинна жертва), а також члени родини, близькі особи, родичі, утриманці первинних жертв (рикошетні жертви).

Жертва у віктимології – це 1) особа або певна спільнота людей улюбій формі їх інтеграції, яким прямо чи опосередковано заподіяно злочином моральну, фізичну або матеріальну шкоду; 2) людина, яка втрачає важливі для неї цінності в результаті дій на неї іншої людини. Таке широке трактування особи потерпілого дає можливість комплексно дослідити всі її ознаки.

Латентна жертва – це особа, що реально постраждала від злочину, але з якихось причин цей факт залишився невідомим для офіційного обліку. Тож латентними жертвами є і ті потерпілі, котрим закон надав право вибору – повідомляти чи не повідомляти про злочин, який був здійснений (справи приватного обвинувачення).

Важливо також розрізняти випадки, коли статус потерпілого людина приписує собі без достатніх на те підстав і, навпаки, коли їй його нав'язують. Роль жертви може бути реальною та уявною (мається на увазі її самооцінка). Принципове значення має і виділення персоніфікованих та колективних ролей. Хоча віктимологія, переважно, вивчає конкретні жертви, варто пам'ятати, що нерідко саме від групової поведінки залежить процес перетворення на жертву як групи осіб, так і окремих її членів.

Особа потерпілого вивчається віктимологією на двох основних рівнях: на першому рівні, вивчають фактори, що можуть впливати на виникнення та розвиток наміру в майбутнього злочинця вчинити злочин, а також на механізм вчинення злочину; на другому рівні вивчається сукупність жертв, яким злочином завдано шкоди, з метою визначення реальних наслідків злочинності. Рикошетні жертви відчувають такі ж страждання і виявляють такі ж симптоми психологічних утруднень, як і первинні жертви. Члени родин жертв, чоловіки зґвалтованих жінок, батьки підлітків, родичі потерпілих від злочинів відчувають подібні психологічні симптоми від непрямой віктимізації так само, як і прямі жертви.

В загальних рисах кінцевою метою вивчення жертв злочинів є підвищення ефективності запобігання конкретним злочинам і злочинності загалом через здійснення цілеспрямованого впливу як на злочинців, так і на потенційних жертв злочинів.

Важливе значення в розкритті змісту поняття «жертва» належить вивченню її на соціально-психологічному рівні, що охоплює її соціальний статус, позиції, ролі.

Статус потерпілого визначається сукупністю його прав і обов'язків у межах кримінального процесу, а також його стосунками з іншими особами, які пов'язані зі злочинною поведінкою.

Позиція жертви – це особливості стосунків між жертвою та злочинцем, між свідками злочину, між «співпотерпілими» й між третіми особами тощо.

Роль жертви – це поведінка потенційної жертви перед вчиненням злочину та в момент вчинення злочину. Адже її поведінка може так вплинути на розвиток конфлікту, що перетворить її з об'єкта злочину на його суб'єкт (наприклад, при сімейно-побутових конфліктах). Роль жертви в кримінологічному механізмі злочину може бути найрізноманітнішою – від нейтральної до максимально провокаційної. Особливе віктимологічне значення має провокуюча поведінка жертви внаслідок її високого віктимного потенціалу.

Жертві може бути завдано шкоди й у результаті її необачливих дій, неправильної оцінки ситуації, а через це й неправильної поведінки. До ситуацій, коли в результаті поведінки жертви створюється об'єктивна можливість вчинення злочину, належать також відсутність необхідної реакції на злочинні чи інші негативні дії, не вчинення опору діям злочинця.

3. Класифікація жертв злочинів

Проблема класифікації жертв злочинів і, ще більшою мірою, їх типології є складною. Жертвою злочину може бути будь-яка людина з моменту її народження та до смерті. Надзвичайна неоднорідність об'єкта створює серйозні труднощі для віктимологічної класифікації, оскільки існує велика кількість кваліфікаційних ознак, які можуть бути покладені в її основу.

До основних підстав для класифікації жертв злочинів належать: стать, вік, професійна належність, морально-психологічні особливості особи (що сприяють швидкому складанню особистісно-віктимологічної типології) та ін. Класифікація жертв за статтю важлива не лише тому, що жертвами деяких злочинів можуть бути тільки жінки, а й з огляду на певні елементи, характер поведінки, що типова для ситуації, в якій завдається шкода. Класифікація жертв за віком необхідна вже тому, що

підвищена віктимність, наприклад, неповнолітніх і осіб похилого віку, зумовлює необхідність розробки спеціальних заходів віктимологічної профілактики. Посадове становище та професійна діяльність також можуть зумовлювати підвищену віктимність, і останнім часом ця підстава стає дедалі актуальнішою. Як зазначалося, до такої категорії осіб належать працівники правоохоронних органів, інкасатори, охоронці, касири, водії таксі, що працюють уночі.

Одна з традиційних віктимологічних класифікацій базується на критеріях, дуже близьких до щоденної практики (жертва умисних або необережних злочинів, винна чи невинна, задалегідь намічена або ні, випадкова чи жертва-співучасник).

Ступінь віктимності, що найбільш узагальнено відображає: віктимну деформацію особи; професійну віктимність; вікову віктимність; віктимну патологію дає підстави для такої класифікації жертв злочинів:

1. Випадкова жертва — особа стає такою внаслідок збігу обставин. Взаємовідносини, що виникли між жертвою та злочинцем, не залежать від їхніх волі та бажання.

2. Жертва з незначним ступенем ризику — особа, що живе при нормальних для всіх людей факторах ризику, але віктимність якої зросла непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації.

3. Жертва з підвищеним ступенем ризику — особа, котра має низку віктимних ознак. До цієї категорії належать два основних види жертв:

а) жертви необережних злочинів, коли характер роботи, яку вони виконують, або їхня поведінка в громадських місцях мають більш високу, ніж звичайно, віктимність;

б) жертви умисних злочинів, соціальний статус яких або роль, яку вони виконують, пов'язані з підвищеним ризиком (працівники правоохоронних органів і воєнізованої охорони тощо). Жертвами цього типу можуть бути й особи, віктимність яких зросла внаслідок конкретних взаємин між жертвою та злочинцем, а також діями третіх осіб, котрі породили конфліктну ситуацію. Віктимність може проявитися також у манерах поведінки майбутньої жертви, в її зовнішності.

4. Жертва з дуже високим ступенем ризику — особа, морально-соціальна деформація якої не відрізняється від правопорушників. Вона характеризується стійкою антисуспільною спрямованістю, схильністю до алкоголю, наркотиків, статевою розбещеністю тощо.

Важливе значення має також класифікація жертв за ознаками їхнього ставлення до особи, котра завдає шкоди і, насамперед, за морально-психологічними особливостями. У механізмі злочину «працюють»

статева розбещеність і схильність до вживання алкоголю та наркотиків; жадібність і деспотизм; агресивність та жорстокість; брутальність і боягузтво; сміливість та доброта; фізична сила й слабкість тощо. Усі перелічені риси виявляються в поведінці та за певних обставин можуть сприяти чи перешкоджати вчиненню злочинів. Класифікація жертв за морально-психологічними ознаками необхідна, передусім, для характеристики категорій злочинів, у яких вказані риси особи жертви є основою способу та форми вчинення злочину або приводом до його вчинення.

Залежно від ролі потерпілого у виникненні злочинного діяння, В.В.Романов виокремлює три групи жертв: нейтральні, ті що є спілниками і провокуючі.

Нейтральною вважається така жертва, спосіб життя і поведінка якої відповідає нормам права і моралі, а злочинне зазіхання на неї відбувається тому, що вона займає певне місце в системі сімейно-побутових, службових і інших зв'язків злочинця.

Спілником вважається жертва, що сама бере участь у протиправних діях, хоча відчуває при цьому фізичний, майновий чи моральний збиток. Роль, яку вона при цьому відіграє, може бути активною чи пасивною. У першому випадку вона свідомо бере участь у злочинних діях (наприклад, добровільний вступ неповнолітньої, яка не досягла статевої зрілості, у статевий зв'язок з дорослим чоловіком), у другому — допускає їх здійснення зі своєю участю в силу омани, байдужості, безвільності, слабування, страху тощо.

Провокуюча жертва своїми діями штовхає злочинця на протиправні дії чи створює сприятливі обставини для їх здійснення. Під провокацією у кримінальній віктимології розуміється негативне поводження жертви, що викликає протиправну реакцію можливого злочинця. Провокуючі дії потенційної жертви можуть також виявлятися у активній і пасивній формах.

Залежно від вини жертви (кримінально-правовий підхід) віктимологічну класифікацію розробив відомий румунський кримінолог Б. Мендельсон. Він розрізняє: жертву повністю невинну («ідеальна» жертва); жертву з незначною провиною; жертву винну однаково зі злочинцем; жертву з провиною більшою, ніж у злочинця; жертву особисто винну в скоєнні злочину; стимулювальну жертву (психічно хворі, малолітні, особи похилого віку).

Віктимологічно значущою може бути також позитивна поведінка жертви, якщо вона полягатиме в здійсненні захисту будь-якої особи від

злочинних посягань, при виконанні службових або громадських обов'язків. У таких випадках, якби жертва не діяла певним способом, вона б не викликала відповідної насильницької реакції з боку злочинця.

Класифікацію жертв злочину, яку запропонував В'ячеслав Олексійович Туляков побудовано на підставі аналізу поведінкових патернів та особистісних якостей (табл.1).

Таблиця 1
Класифікація жертв злочину (за В.О.Туляковим, 2001)

Тип жертви	Стрижневі ознаки
Імпульсивна	Характеризується переважним несвідомим почуттям страху, пригніченістю реакцій і раціонального мислення при нападі правопорушника (феномен Авеля)
Жертва з утилітарно-ситуативною активністю	Добровільні потерпілі, рецидивні жертви, що в силу своєї діяльності, статусу, необачливості потрапляють у кримінальні ситуації.
Настановча	Агресивні жертви, «ходячі бомби», істероїди, котрі здатні до провокуючої та зухвалої поведінки (феномен Каїна)
Раціональна	Жертва-провокатор, котра сама готує ситуацію здійснення злочину і сама потрапляє у цю пастку.
Жертва із ретретистською активністю	Пасивні провокатори, котрі власним виглядом, способом життя, підвищеною тривожністю і доступністю підштовхують злочинців до вчинення правопорушень.

Значення класифікації та типології жертв злочинів полягає в тому, що розподіл жертв за певними ознаками тісно пов'язаний з вирішенням практичних завдань боротьби зі злочинністю, оскільки полегшує діяльність правоохоронних органів щодо виявлення потенційних жертв і проведення з ними індивідуальної профілактичної роботи.

4. Віктимна поведінка жертви злочину

Значна кількість протиправних діянь зумовлені поведінкою самої жертви злочину, а саме: особливостями ситуаційного стану (сп'яніння), станом здоров'я (дефекти органів сприйняття), особливим психічним настроєм, пов'язаним з неадекватними діями у звичайній ситуації; недбалістю ставленням до безпеки своєї особистості, честі, гідності та збереження майна; небажанням повідомити правоохоронним органам про злочинні дії, що вже мали місце стосовно неї; легковажним

ставленням до правил, які покликані охороняти суспільний порядок і безпеку; участю в незаконній угоді; провокаційною поведінкою.

Під віктимною (віктимогенною) розуміють поведінку, при якій жертва певним чином сприяє скоєнню злочину, свідомо чи несвідомо створює об'єктивні і суб'єктивні умови для криміналізації, зневажаючи запобіжні заходи. Таке визначення доречно стосовно поведінки жертв будь-якого типу. Головна ознака віктимної поведінки – вчинення певних дій або бездіяльність, що сприяють тому, що людина опиняється в ролі постраждалого (жертви).

Віктимна поведінка може бути необережною, ризикованою, провокаційною, об'єктивно небезпечною для самого потерпілого й у результаті чого може сприяти створенню криміногенної ситуації, а в деяких випадках і вчиненню злочину.

Виокремлюють дві форми віктимної поведінки – сприяючу і провокуючу.

Вперше термін «сприяння» стосовно жертви запропонував ізраїльський дослідник М. Амір, який вивчав особливості поведінки жертв зґвалтування. Під сприяючою він розумів таку поведінку постраждалої, яка могла бути інтерпретована злочинцем або як відкрите запрошення до сексуальної взаємодії, або як знак того, що жертва буде доступною, коли він стане наполегливим. Сприяюча поведінка, на думку дослідника, може мати два види: як необґрунтована довіра, або як необачність. Кожен з цих видів поведінки зумовлюється певною сукупністю специфічних властивостей особистості постраждалого. Так, вихована людина, що керується моральними принципами, схильна до проекції та авансування воцінці поведінки оточуючих. Тому вона може виявляти як необґрунтовану довіру, так і необачність, через що може постраждати.

Ще одним варіантом прояву віктимної поведінки є випадки, коли людина прагне залучити інших до дотримання соціальних норм: робить зауваження тим, хто виявляє ознаки аморальної поведінки, заступається за жінок або слабших, повідомляє в правоохоронні органи про факти хуліганства та аморальності. Поведінка такої людини може інтерпретуватися невдоволеними оточуючими з низьким рівнем моральності як сприяюча (при необґрунтованій довірі чи необачності) або як провокуюча.

Під провокуючою поведінкою більшість дослідників розуміють зумовлюючу поведінку потенційної жертви, яка сама провокує конфлікти або бійки своїми агресивними діями або висловлюваннями в яких явно виражений виклик у вигляді образи, наклепу, знущання, катування, власне через що і відбувається інверсія ролей злочинця і жертви.

Стигмальний підхід, виокремлює дві форми віктимної поведінки: винна віктимна поведінка та соціально-схвальна.

Винна віктимна поведінка, до якої належать: фізична стигма (кульгавість, сліпота та інші тілесні каліцтва), стигма, пов'язана з недоліками волі (алкоголіки, наркомани, психічно хворі), расова стигма («чорні», особи, що належать до національних меншин), морально-правову стигму (злочинці, повії).

Соціально-схвальну віктимну поведінку: стигма пристосувальних реакцій (люди з високим рівнем конформізму), стигма соціалізації (люди, що показали себе високо соціалізованими, що жертвують власними інтересами заради суспільних, і від яких неодмінно очікується даний тип поведінки надалі).

При цьому важливо зауважити, що первинна віктимізація, заснована на певних рисах особистості, закріплюється вторинною, соціальною віктимною девіацією тобто особистість міцно закріплюється у віктимному статусі, що призводить до самостигмації себе як жертви.

Л.І. Романова в своїй праці наводить класифікацію віктимної поведінки неповнолітніх. Щонайперше, виділяється різко негативна поведінка неповнолітнього потерпілого, вона може бути аморальною і навіть протиправною. Сюди належать випадки, коли неповнолітні своєю поведінкою створюють криміногенну ситуацію. Для цих неповнолітніх притаманні такі риси характеру, як егоїзм, нестриманість, жорсткість, безтактність тощо.

До другої категорії можна віднести неповнолітніх потерпілих, які не мають чіткої негативної спрямованості особистості, але своєю поведінкою можуть активно сприяти, або полегшити вчинення злочину. При цьому мотиви такої поведінки пояснюються потягом до самоствердження.

У третій групі неповнолітніх потерпілих поведінка нейтральна з точки зору моралі і закону. Ці неповнолітні дуже легко підпадають під зовнішній вплив, вони ще не мають стійких навичок морального поведіння, а навички і знання, які вони мають, не стали їх власними переконаннями.

Вкрай важливим є також розгляд віктимної поведінки в межах диспозиційної теорії поведінки особистості. Відповідно до означеної теорії поведінку особи характеризують три складові: акт поведінки (конкретний елемент поведінки), спосіб поведінки (постійна, типова для даної людини поведінка, що має звичну схему, «каркас» її прояву в певних ситуаціях, її закономірність) та диспозиція поведінки (певна поведінка особистості в соціумі, заснована на схильності особи до

певного сприйняття умов діяльності, або поведінки, тобто настановча поведінка).

З огляду на це під віктимною диспозицією поведінки розуміють готовність особистості до поведінкового акту, вчинку та їх послідовності, що призводять до порушення її фізичного, психологічного та емоційного здоров'я.

Загалом виокремлюють такі етапи розвитку віктимної поведінки: процес віктимізації (спотворення усталених переконань щодо себе і свого життя, скорочення часової перспективи (забувається те, що було в минулому; зникає перспектива майбутнього); втрата почуття безпеки (раптові напади паніки, гніву, почуття самотності, безпорадності, ригідна поведінка); прагнення усамітнитись, ізолюватися від людей); повторне ураження (опосередковане звинувачення з боку рідних, близьких у неправдивості трагічних ситуацій; формування почуття провини; відсутність підтримки); входження у роль жертви (відчуття приреченості, пристосування до інцидентів та власного стану байдужості, почуття нетерпимості до власних помилок, самозвинувачення, проектування безпорадності на всі сфери життя).

Таким чином, вірогідність перетворення особистості в жертву підвищує не тільки властива віктимність, але і віктимна поведінка — несвідома або рідко свідомо поведінка потенційної жертви, яка провокує, сприяє та зумовлює в певній життєвій ситуації формуванню умов, при яких виникає можливість спричинення їй шкоди протиправними діями. Головна ознака віктимної поведінки — це здійснення певних дій або бездіяльність, які сприяють тому, що людина опиняється в ролі постраждалої, в ролі жертви.

5. Індивідуально-психологічні характеристики як чинники віктимної поведінки жертви злочину

Високий ризик стати жертвами злочину (насильства) мають діти з наступними проблемами в психічному і фізичному розвитку: небажані діти, а також ті, які були народжені після втрати батьками попередньої дитини; недоношені діти, що мають при народженні низьку вагу; діти, що живуть в багатодітній сім'ї, де проміжок між народженнями дітей був невеликим (погодки); діти з вродженими або з отриманими каліцтвами, низьким інтелектом, з порушеннями здоров'я (спадковий синдром, хронічні захворювання, у тому числі і психічні); з розладами і особливостями поведінки (драгітливості, гнівлива, імпульсна, гіперактивність, непередбачуваність поведінки, порушення сну, енурез); з певними властивостями особистості (вимогливий, замкнутий, апатичний,

байдужий, залежний); із звичками, що діють на нерви батькам; з низькими соціальними навиками; з особливостями зовнішності, що відрізняється від інших або важко переживається батьками, з якими вони ніяк не можуть примиритися (наприклад, «не тієї» статі); діти, які часто хворіли і були розлучені з матір'ю протягом першого року життя.

В роботі [11] з'ясовано, що в якості основних **детермінант**, що призводять до віктимності дітей та підлітків, виступають поєднання тривожності, агресивності і навіюваності. Віктимізуючий вплив агресії полягає в активній провокації насильства. Віктимізуючий вплив тривожності полягає в сприйнятті навколишнього середовища як невизначеного і ворожого, від якого підліток захищається способами, що не завжди мають конструктивний характер. Віктимізуючий вплив навіюваності підлітка пов'язаний з негативним ставленням до себе та невпевненістю

Агресивна поведінка дитини, важкий характер, особливі потреби наприклад, годування хворої дитини, схильність до рутинного порядку при аутизмі, неувважність, незручність і надмірна рухливість збільшують в сім'ї дистрес і вірогідність прояви насильства до дитини. Часто «важкі» діти стають жертвами насильства неодноразово і в школі і вдома.

На підставі аналізу сучасної психолого-педагогічної літератури можна виділити три істотних ознаки поняття «важкі діти». По-перше, наявність у дітей або підлітків поведінки, що відхиляється від норми. По-друге, порушення у поведінці, яку складно виправити або коректувати. По-третє, необхідність індивідуального підходу зі сторони вихователів і уваги зі сторони колективу однолітків. Як основні причини труднощів у вихованні окремих школярів визначаються: конфліктні відносини в сім'ї; прорахунки виховної системи школи; ізоляція від товаришів; соціальна дезадаптація; прагнення ствердити себе будь-яким способом і в будь-якій групі. Зазвичай діє сукупність, тобто комплекс, всіх означених причин. Подібна ситуація приводить до найбільш небажаних змін в свідомості і поведінці учня.

Варто наголосити, що батьки не завжди своєчасно реагують на появу недоліків в характері у дітей. Так, деякі батьки схильні пояснювати надзвичайну примхливість або недисциплінованість, нестриманість своїх дітей їх нервовістю та хворобливістю. Це сприяє зміцненню у таких школярів цих недоліків і появі відчуття невдоволеності. Нерідко вони прямо заявляють учням і своїм однокласникам: «Не чіпайте мене: я нервовий!». Погано, коли і батьки не звертають уваги на підвищену збудливість, неврівноваженість або повну байдужість дитини, на такі

симптоми, як безсоння, головні болі тощо. Нерідко буває, що самі учні неправильно кваліфікують свої риси характеру, приймаючи впертість за силу волі, грубість – за правдолюбство і мужність, неввічливість – за прямоту, зарозумілість – за гордість і прояв відчуття власної гідності.

Недоліки характеру – це стійкі негативні форми поведінки людини. Тому, перш ніж говорити про недоліки характеру дитини, треба переконатися в їх стійкості, а не епізодичності, що викликані певними обставинами. Слід пам'ятати, що не всі індивідуальні риси виражають характер людини, а тільки найбільш істотні з них. У категорії звичайних недоліків характеру учнів виділяють два види недоліків: 1) недоліки, що виявляються в діяльності учня: (лінь, пасивність, неорганізованість, неакуратність); 2) недоліки, що стосуються ставлення до себе та інших людей: егоїзм та егоцентризм.

Неповнолітні входять у число осіб із підвищеною віктимністю. Віктимні властивості, характерні для підлітків, можна поділити на дві групи – загальні та індивідуальні. До загальних належать: довірливість, допитливість, наївність, невміння адекватно реагувати на ситуацію, відставання психічного розвитку від фізичного, фізична слабкість тощо. Індивідуальні віктимні властивості можуть бути поділені на біопсихологічні, психологічні та соціально-психологічні.

До біопсихологічних факторів відносяться: тип темпераменту, наявність рис, характерних для одного з патопсихологічних симптомокомплексів (шизофренічний, психопатичний тощо).

До психологічних належать: агресивність, тривожність, жорстокість, необ'єктивна оцінка можливостей, емоцій, неврівноваженість або наявність однієї чи декількох акцентуацій характеру.

До соціально-психологічних належать: потреба у спілкуванні, самоствердження, правова необізнаність, незнання головних методів забезпечення особистої безпеки тощо.

Підвищена віктимність неповнолітніх визначається їх соціальним положенням, де визначальною детермінантою схильності до віктимної поведінки є **роль підлітка в сім'ї**. Існує два типи порушень дитячо-батьківських стосунків – це емоційне відчуження дитини батьками або зверхконтроль з їхнього боку. Батьківське емоційне відчуження перетворюється за допомогою захисного реактивного утворення у формі певного «виховного стилю» – авторитаризму, зверхконтролю, гіперопікування або гіперпротекції. Ці стилі у цілому характеризуються тотальною невдоволеністю дитиною, прагненням «переробити» її, великою кількістю обмежень, заборон і покарань. Дорослий, таким чином, дістає

можливість проявити свою агресію по відношенню до дитини, при чому агресія виглядає та інтерпретується як підвищена турбота і увага. Дитина виступає як «зручний» об'єкт заміщення агресії, їй приписуються неіснуючі недоліки або нав'язується певний «успішний» життєвий сценарій. Останнє позначається як делегування або зверхсоціалізація і є компенсацією батьківського відчуття своєї незначності, сприйняття себе як неповноцінного. Емоційний симбіоз є екстремальною батьківською установкою, що фруструє онтогенетично пізніші потреби дитини у відділенні, визначенні меж «Я», самостійному пізнанні миру. Страх матері раціоналізується і виявляється у вигляді виховного стилю, що описується в літературі як егоцентрична інфантилізація, потураюча гіперопіка, знецінення [11].

Як зазначається у літературі у неповнолітніх під час дорослішання йде глобальна перебудова організму. Це період бурхливого і нерівномірного росту: процес розвитку й завершення формування кісткового апарату відбувається швидше ніж м'язовий розвиток організму. Спостерігається невідповідність, нерівномірність у розвитку серцевого м'яза і судин. Посилена діяльність залоз внутрішньої секреції призводить до тимчасових розладів кровообігу, підвищення артеріального тиску, напруження серцевої діяльності, підвищення збудження. Усі ці фактори позначаються на підвищенні дратівливості, швидкій стомлюваності, запамороченню, прискореному серцебитті. Центральним фактором є статеве дозрівання, що також впливає на роботу внутрішніх органів. З'являється статевий потяг (часто неусвідомлюваний) і пов'язані з ним нові переживання, фантазії, думки.

Неповнолітні є найбільш чутливою групою стосовно проблем сексу. Це обумовлено, перш за все, низкою особливостей, притаманних саме пубертатному періоду розвитку особи.

Неповнолітній, як правило, живе сьогоднішнім і понад усе прагне стати дорослим, самостійним. Від цього залежать його психічне здоров'я та самопочуття. Саме в юнацькому віці роздуми про майбутнє, про можливість опанувати нові соціальні ролі набувають гостроти та значущості. В статевій активності підлітків простежуються задатки такої молодіжної субкультури, коли неповнолітні вбачають у статевому житті, палінні, вживанні наркотиків ознаки дорослості, самостійності та залежності від старших, перш за все від батьків. Період переходу до ранньої юності означає також стрімкий процес самоусвідомлення та обумовлену цим потребу в інтимності. Необхідно пам'ятати також і про

те, що до насильства завжди веде комплекс впливів чинників ризику, серед яких, виділяють: педагогічну занедбаність.

В основі педагогічної занедбаності лежать три групи чинників, що її обумовлюють: недоліки в учбово-практичних і соціально-етичних знаннях, наявність спотворених понять і негативного життєвого досвіду; хиби, відхилення від норми або дефекти в розвитку рис і якостей особистості; недоліки або відхилення від норми у взаємовідносинах із іншими.

В результаті порушуються зв'язки особистості з середовищем, відносини з довколишніми набувають конфліктного характеру, поведінка починає все більш відхилятися від загальноприйнятих норм. Педагогічна занедбаність може спостерігатися в будь-якому віці дитини, і в кожному вона має свої особливості.

Запитання для самоконтролю

1. В чому суть термінів «віктимність», «віктимізація»?
2. Назвіть фактори, що мають безпосередній вплив на деформацію системи норм безпеки конкретної особистості.
3. Поясніть, у чому проявляється віктимність особистості. Наведіть приклади.
4. Як називається процес накопичення і реалізації зовні властивостей особистості віктимності?
5. Реальна та уявна роль жертви.
6. Класифікація жертв злочину.
7. Розкрийте зміст поняття «віктимна поведінка».
8. Схарактеризуйте основні форми віктимної поведінки.

Завдання для самостійної роботи

1. Зробіть опорний конспект за темою.
2. Виділіть за оглядом літератури теоретичні питання, що недостатньо висвітлені в дослідженнях.
3. Чим обумовлено існування в суспільстві «нормальної», «середньої» і «потенційної» віктимності всіх членів суспільства?
4. Дайте практичні рекомендації педагогам щодо профілактики віктимної поведінки дітей.

Тестові завдання

1. Доберіть ключове слово:

а) дії суб'єкта, які підсилюють вірогідність того, що він потрапить в певну кепську ситуацію;

б) досить стійка особистісна якість, що характеризує об'єктну характеристику індивіда ставати жертвою зовнішніх обставин;

в) це підвищена здатність особи через ряд суб'єктивних і об'єктивних обставин ставати мішенню для злочинних посягань;

г) властивість особистості, що полягає в схильності бути жертвою обставин або дій інших людей;

д) набуті людиною фізичні, психічні і соціальні риси і ознаки, що за певних умов можуть слугувати процесу перетворення її на жертву злочину.

2. Латентна жертва це:

а) особа або певна спільнота людей, котрій прямо чи опосередковано завдано будь-якої шкоди від злочинного посягання.

б) особа, що реально постраждала від злочину, але з якихось причин цей факт залишився невідомим для офіційного обліку.

Література для поглибленого вивчення

1. Александров Ю.В. Кримінологія: курс лекцій / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К.: МАУП, 2002. – С. 116.
2. Вакуліч Т.М. Психологія віктимної поведінки: навч. посіб. / Т.М. Вакуліч. – К.: Наук.світ, 2009. – 152 с.
3. Годфруа Ж. Что такое психология: в 2-х т. / Жорж Годфруа: [Т.2.]. – М.: Мир, 1999. – 376 с.
4. Джужа О.М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): [Навчальний посібник] / О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв. – К.: УМВС, 1994. – С. 12.
5. Зелінський А.Ф. Кримінологія: [Навчальний посібник] / А.Ф. Зелінський. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 82-83.
6. Іванов Ю.Ф. Кримінологія: [Навчальний посібник] / Ю.Ф. Іванов., О.М. Джужа. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В. Паливода А.В., 2006. – 264 с.
7. Кримінологія: [Учебник для юридических вузов]; под ред. проф. В.Н. Буракова, проф., академика В.П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1998. – С. 157.
8. Курс кримінології: підручн. у 2 кн. /за заг. ред. О.М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. Загальна частина: – С. 129-130.
9. Ривман Д.В. Кримінальная виктимология / Давид Вениаминович Ривман. – СПб.: Питер, 2002 – 304 с.
10. Туляков В. Віктимологія (соціально та кримінологічні проблеми) / В. Туляков. – Одеса: Юрид. літ., 2000. – 336 с.

11. Хархан О.М. Психологічні особливості віктимної поведінки підлітків / Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О.М. Хархан; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського (м. Одеса). – О.: 2006. – 20 с. – укр.

ТЕМА 3

ПСИХОЛОГО-ВІКТИМОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УСКЛАДНЕНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

1. Віктимні аспекти проблемної поведінки дітей і підлітків.
2. Особливості поведінки дітей, ускладненої під впливом сімейного насильства.
3. Психологічно-педагогічний супровід дітей з поведінкою, ускладненою в результаті насильства в сім'ї.

1. Віктимні аспекти проблемної поведінки дітей і підлітків

Розглянемо аспекти поведінки дітей і підлітків, які можуть спровокувати віктимну ситуацію й тому не можуть не розглядатися як проблемні. Перш за все зауважимо, що оскільки злочинність є невід'ємним атрибутом людського суспільства, що знаходить прояви в усіх соціальних сферах, в тому числі й у сім'ї, то потенційною жертвою може стати будь-хто. Будь-яка особистість, яка свідомо чи випадково потрапила в певну ситуацію, може стати жертвою насильства, тобто просто не може не бути не віктимною. Але цей клас ситуацій становить інтерес для безпеки життєдіяльності, тоді як предметом розгляду в нашому випадку є саме така поведінка, яка може спровокувати насильницькі дії з усіма подальшим наслідками.

Передусім розглянемо ті чинники, які формують феномен віктимності в цілому й віктимну поведінку особистості зокрема. За змістом і сутністю такі чинники (фактори) поділяють на загальні та специфічні. До перших належать фактори, пов'язані з гендерними та соціальними рольовими характеристиками потенційної жертви. Зокрема, є певні особливості, притаманні, наприклад, дівчаткам, і ці особливості не є характерними для хлопчиків. До неспецифічних (загальних) факторів належить підлітковий вік, впродовж якого відбувається актуалізація віктимної поведінки. А от специфічні фактори пов'язані головним чином з

особистісними характеристиками й проявляються в установках і атрибутіях особистості незалежно від її гендерної приналежності та соціальної ролі. До специфічних факторів формування віктимної поведінки належать особистий досвід переживання актів насильства чи спостереження за ними, попередньо сформований комплекс психологічних властивостей (таких як емоційна нестабільність, тривожність, неадекватна самооцінка), відсутність відчуття соціальної підтримки та захищеності, певні стратегії сімейного виховання, реалізовані батьком або матір'ю.

Жоден з перерахованих вище специфічних факторів не є визначальним і сам по собі не спричинює віктимізацію поведінкових особливостей. В цілому, віктимна модель поведінки підлітків формується під комплексним впливом загальних і специфічних факторів. Цілеспрямовані віктимологічні дослідження, проведені впродовж останнього десятиліття у різних країнах, дозволяють зробити поки що не повні, але суттєві для практики узагальнення.

По-перше, формуванню віктимної поведінки дітей і підлітків сприяє комплексна дія факторів:

- психо-фізіологічного (специфічні особливості підліткового віку, статеві та рольові відмінності),
- індивідуально-психологічного (особливості самооцінки, здатність до емпатії, рівень суб'єктивного контролю, відчуття соціальної підтримки, тривожність, комунікативні властивості, радикалізм, рівень фрустрації, самозаглиблення та ін.),
- соціально-психологічного (стійкий зв'язок між агресивністю, директивністю, непослідовністю батьків і віктимністю підлітка) походження.

По-друге, ключовими факторами віктимізації підліткової поведінки є стратегії сімейного виховання та відсутність у підлітка відчуття соціальної захищеності, ускладнені віковими особливостями. Особливо значною у віктимізації підлітка є роль батька.

По-третє, між психологічними особливостями підлітка, характером сімейного виховання та специфікою (проблемністю) поведінки підлітка простежуються чіткі взаємозв'язки.

По-четверте, окрім факторів, що провокують віктимну поведінку підлітків, є фактори іншої спрямованості. Серед основних з них варто назвати доброзичливість і позитивний інтерес з боку батька та послідовність, систематичність і демократизм стосунків з боку матері. Надзвичайно важливим фактором є рівень соціалізації особистості, оскільки зануреність у соціум, комунікабельність та розвинута мережа

міжособистісних взаємостосунків дає відчуття соціальної підтримки, спокою, а звідси й з'являються: впевненість у собі, незалежність, емоційна стійкість, самоконтроль, емпатійність, доброзичливість.

На підставі досліджень, спостережень та набутого досвіду деякі дослідники виокремлюють кілька моделей віктимної поведінки підлітків, які надалі використовують для розроблення схем девіктимізації діяльності підлітків. Основою таких моделей є фактори, що сприяють реалізації віктимного потенціалу.

Модель агресивного типу характеризується наявністю сформованої агресивної поведінки, напруженості, а також несприйняття з боку матері. Для моделі активного типу характерні сформована активна поведінка, домінантність, доброзичливість; директивний стиль, непослідовність або ж позитивний інтерес у вихованні з боку батька та його постійний контроль; брак відчуття соціальної підтримки та зажуриності у соціум.

Модель ініціативного типу побудована на сформованій агресивній пасивній або активній поведінці, самозаглибленні, моральній нормативності, життєрадісності. Моральна нормативність, інтелект, схильність до брехні, відсутність відчуття соціальної підтримки та брак соціалізації є факторами, що формують модель пасивного типу поведінки.

Для моделі некритичного типу характерні сформована некритична поведінка, яка може бути реалізована в агресивній, пасивній або активній формі, напруженість, дратівливість, несамостійність, безпечність, готовність до ризику, низький самоконтроль чи його відсутність.

Ці закономірності, встановлені емпірично, складають той базис, який дозволяє формувати систему психологічної та педагогічної корекції проблемної поведінки дітей і підлітків з метою нейтралізації віктимного компоненту.

2. Особливості поведінки дітей, ускладненої під впливом сімейного насильства

Перед тим, як обговорити поведінкові деформації дітей і підлітків, які стали жертвами сексуальних домагань, спробуємо охарактеризувати поширеність цього явища в нашому суспільстві. Те, що статеві та інші форми насильства мають місце в наш час, не викликає сумнівів, але питання про те, наскільки поширеною є та чи інша форма, залишається відкритим. У випадках появи симптомів таких явищ чи підозр щодо них удитячий (підлітковий) аудиторії, звичайно, можна провести цілеспрямовані дослідження чи розслідування й установити справжню картину, але можна

скористатися доступними відкритими даними, щоб сформувавши уяву про поширеність різних форм сімейного насильства. Для прикладу нижче наводяться кілька повідомлень, отриманих з відкритих джерел (зокрема, з мережі Інтернет). Форма подання інформації та сайти, на яких ця інформація була розміщена, дають підстави говорити про те, що інформація відповідає реальному стану речей.

Протягом одного тижня службою у справах дітей райдержадміністрації проводилось анкетування учнів Надвірнянських шкіл та ліцею з метою виявлення та попередження різних форм насильства в учнівських колективах. Всього було опитано 441 учень (46% хлопчиків та 54% дівчаток). Виявлено, що 28,7% респондентів зазнавали фізичного насильства, 62,2% – психологічного, 3,6% – економічного та 1,3% – сексуального насильства. *Надвірнянська районна держадміністрація, 25 березня 2008 р., 8:14* Джерело: <http://pravda.if.ua/news-2334.html>

Протягом останніх трьох років (можливо варто вказати які саме роки або якось по-іншому вказати терміни, коли проводилось опитування) міським центром практичної психології і соціальної роботи відділу освіти проводилось анкетування учнів старших класів щодо виявлення стану проблеми порушення прав і гідності дітей з боку дорослих. Дослідження було розпочато в 2003 році з ініціативи служби у справах неповнолітніх виконавчого комітету Лозівської міської ради. В анкетуванні взяли участь 949 учнів 9-х, 11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів. Результати анкетування показали, що 44% дітей старшого підліткового віку зазнають у своїх сім'ях фізичного насильства, 68% дітей у своїх сім'ях потерпають від морального насильства, 6% дітей вказали на те, що вдома їх заставляють молитися, читати Біблію, займатися йогою, бути вегетаріанцем тощо. Ще 5% дітей, а це приблизно 50 чоловік, загалом дали позитивні відповіді на питання, пов'язане з існуванням фактів сексуального насильства в сім'ях. Відсоток позитивних відповідей на два останні питання невисокий і це як може відповідати існуючому стану речей, так і говорити про те, що діти недостатньо відверто відповідали на питання, пов'язані зі своїм інтимним життям.

Майже всі випадки насильства залишаються непокараними та скритими. За рік службою у справах неповнолітніх розглянуто лише шість випадків фізичного насильства, а якщо говорити лише про результати дослідження, то на існування його вказують майже 600 дітей. Джерело: http://www.glavnvuk.com.ua/PG_UKR_09_06_2005.htm

Зважаючи на ці повідомлення, можна говорити про те, що форма сексуального насильства за поширеністю в сучасних сім'ях значно

поступається іншим формам насильства і складає кілька відсотків від кількості дітей. Але якщо врахувати, що за даними Державного комітету статистики України частка дітей віком до 15 років складає 13,9% всього населення України, тобто приблизно 6420 тис. осіб, то навіть 1 відсоток від цієї кількості становить 6420 осіб. Анкетування, про яке йде мова в наведеному вище повідомленні, показало п'ятипроцентний рівень сексуального насильства над дітьми, тому можна стверджувати, що в реальному житті кількість жертв лише сексуального насильства в сім'ях вимірюється, скоріш за все, не десятками, а сотнями тисяч осіб.

Ця кількість стане ще більш значною, якщо зважати також на дітей і підлітків, що стали жертвами сексуального насильства поза межами сім'ї.

Наведемо ще одне довільно вибране з Інтернету повідомлення, яке свідчить про значний рівень поширеності цього явища.

«У поточному році на Івано-Франківщині зареєстровано 23 злочини, скоєні підлітками на сексуальному ґрунті. Жертвами сексуального насильства у ще 13 злочинах стали діти. Недостатньо дієвим на Прикарпатті є Закон України «Про захист суспільної моралі», який передбачає протидію негативним проявам поведінки серед неповнолітніх та молоді», – повідомила 7 вересня Західну інформаційну корпорацію прес-секретар прокурора Івано-Франківської області Людмила Гласова».

Як стверджують в обласній прокуратурі, з початку року органи внутрішніх справ області порушили лише одну кримінальну справу за фактами ввезення, виготовлення або розповсюдження товарів, що пропагують культ насильства і жорстокості, а кримінальна міліція в справах неповнолітніх кримінальні справи такого характеру взагалі не порушувала. Джерело: <http://zik.com.ua/ua/news/2005/09/07/18453>.

Звернемо увагу на один дуже важливий момент: згідно з наведеними повідомленнями, майже третина підлітків у Надвірній, що є одним з районних центрів Івано-Франківської області, зазнавала фізичного насильства в сім'ї, але за увесь рік службою у справах неповнолітніх було розглянуто лише шість випадків і жодної кримінальної справи порушено не було. А це говорить про те, що переважна більшість підлітків залишаються наодинці зі своїми проблемами й не отримують належної й дуже потрібної підтримки та допомоги ні в сім'ї, ні поза нею. Перш за все це спричинює поведінкові деформації.

Поведінка жертви сімейного насильства має багато форм прояву й залежить від численних факторів, пов'язаних з психологічними характеристиками особистості, сімейними обставинами, конкретними ситуативними особливостями, низкою соціальних показників і т.п.

Зважимо перш за все на те, що поведінкові реакції підлітків значною мірою визначаються глибиною потрясіння від вперше скоєного акту насильства та його повторюваності.

Поведінка підлітка після вперше скоєного акту насильства по відношенню до нього (й можливо, останнього такого акту) може відзначатися певними особливостями. Вкажемо на найбільш характерні з них: початковий стресовий стан, післятравматичні стресові розлади, неадекватні емоційні реакції, когнітивні розлади, пригніченість інтелектуальної, емоційної та фізичної активності та ін. Зауважимо, що сексуальне насильство нерідко є елементом цілого комплексу насильницьких дій по відношенню до жертви, що тільки поглиблює міру її травмованості.

Посттравматичний період характеризується актуалізацією адаптивних реакцій, спрямованих на те, щоб подолати психологічний біль і виробити таку систему поведінки й суспільної підтримки, яка дозволяє відчувати себе в безпеці.

Проте не для усіх жертв насильства в сім'ї перший акт насильства може видаватися таким критичним – негативна передісторія стосунків між членами сім'ї та зневажання особистості, що стало звичним, приглушують відчуття алогічності й неприродності того, що відбувається, тому посттравматичні реакції можуть протікати або з приглушеними емоціями або ж в показово-зухвалій агресивній формі.

Але якщо акти насильства повторюються й стають перманентними, то поведінка жертви поволі трансформується й може набувати різних форм аж до діаметрально протилежних. В одних випадках у поведінці підлітків наростає агресивність, грубість, зухвалість, їх поведінка стає асоціальною, демонстративно-агресивною, з'являються шкідливі звички, які не приховуються. Вживання нецензурних слів стає нормою. В такий спосіб несформована свідомість прагне реалізувати свій протест і несприйняття жорстокості дорослих. Але така поведінка провокує на подальші конфлікти як з однолітками, так і з дорослими, а в умовах сім'ї це лише сприяє подальшій ескалації насильства.

В інших випадках жертва насильства замикається в собі, стає пригніченою й вразливою. Підвищується рівень тривожності й посилюється відчуття незахищеності та безпорадності; сон стає тривожним і неглибоким. Відчуття небезпеки перед сильнішим посилюється й проявляється в запопадливості та безумовній поступливості, проте при поводженні зі слабшими з'являються наростаючі елементи агресивності, жорстокості й підступності. Нестійкість і вразливість

психіки проявляється у дезадаптивному ставленні до вживання наркотиків, алкоголю, тютюну, при цьому контроль і відчуття небезпеки проявляється все менше й менше. Наростає недбалість у ставленні до свого фізичного «Я», яка може набувати навіть суїцидних рис.

Якщо ж узагальнити поведінкові характеристики підлітків, що стали жертвами неодноразових актів насильства у сім'ї (як сексуального, так і в сукупності з іншими формами), то можна говорити про ті ж узагальнені моделі проблемної поведінки, які є типовими для віктимної поведінки і які охарактеризовані в попередньому розділі.

Разом з тим, все сказане вище не може повною мірою охарактеризувати особливості поведінки дитини (підлітка), яка стала жертвою насильства (в тому числі й сексуального) в сім'ї. Багатоваріантність життєвих ситуацій та рівнодійна значної кількості важливих факторів різного генезису породжує проблеми, вирішення яких потребує індивідуального підходу. Проте, сказане вище дає підстави говорити щонайменше про три окремі картини проблемної поведінки підлітків, ускладненої різними факторами феномену насильства.

Перша з них стосується віктимних моментів свідомої чи неусвідомленої поведінки підлітка в сім'ї та в поза сімейними соціальними групами. Про насильство в таких ситуаціях можна говорити лише в тому контексті, що воно може бути спровоковане з великою ступінню ймовірності завдяки специфічній проблемній поведінці. Домінантою другої картини поведінки є стресова ситуація, в яку потрапляє жертва після скоєння акту насильства проти неї. Картина третього типу поведінки вимальовується в результаті повторних неодноразових актів насильства стосовно однієї її тієї жертви.

3. Психологічно-педагогічний супровід дітей з поведінкою, ускладненою в результаті насильства в сім'ї

З огляду попередньо викладеного матеріалу впливає, що психолого-педагогічний супровід дітей з поведінкою, ускладненою насильством, має включати блок превентивних заходів і блок соціальної реабілітації. Щодо першого, то система превентивних заходів має бути спрямована, по-перше, на діагностику віктимного потенціалу підлітків, по-друге, на запобігання реалізації такого потенціалу у вигляді стійких фенотипів віктимної поведінки, а по-третє, на формування у підлітків адаптаційних механізмів до соціального середовища, що мінімізують ризик віктимізації

особистості. Зауважимо, що як у цьому випадку, так і в разі психолого-педагогічної соціальної реабілітації дітей і підлітків, постраждалих від насильства в сім'ї, універсальних схем не існує і причини такого стану речей полягають в самій природі феномену насильства й ніяким чином не можуть бути віднесені на рахунок професійної безпорадності педагогів і психологів у цій галузі.

Тому в кожному конкретному випадку необхідно зважати на загальні закономірності перебігу явища насильства та його наслідків та враховувати специфічні моменти й конкретні обставини. В цьому контексті видається доцільним в практичній діяльності не залишати поза увагою наступні узагальнення та рекомендації.

Як у звичайних, так і в проблемних сім'ях мають місце практично усі форми порушення прав і гідності дітей та насильства над ними. Найбільш поширеним є моральне насильство над особистістю дитини, що пригнічує її як особистість і запобігає її подальшій соціальній адаптації. Разом з поширеним у сім'ях фізичним насильством мають місце факти психологічного та сексуального насильства, які в проблемних сім'ях можуть набувати хронічного характеру.

Незважаючи на в певному сенсі об'єктивну закритість сім'ї, негатив, пов'язаний з насильством в її рамках, знаходить суспільний прояв у вигляді ускладненої поведінки підлітків. Індикаторами цього можуть бути вказані вище моделі поведінки, найбільш поширеними з яких є моделі агресивної поведінки, перенесеної на однокласників у школі та на вулиці у формі фізичної та вербальної (поширення «брудної» мови, насиченої нецензурними словами сексуального змісту) агресії. Тенденції у наростанні агресивності, так само як і посилення депресивності у підлітків вказує на певні психічні розлади, статистика яких останніми роками демонструє стійку тенденцію до наростання.

Коригування ускладненої поведінки дітей (підлітків) не буде ефективним, якщо не спрямувати зусилля на подолання проблеми насильства в сім'ї в цілому, а це вимагає спрямування зусиль психологів і педагогів як на жертву, так і на насильника. Тобто робота одночасно має бути сконцентрована як на підлітках, так і на дорослих (батьках). Причому факти жорстокого поводження з дітьми не повинні замовчуватися.

Особливість функціонування сім'ї як соціального інституту сприяє тому, що переважна більшість фактів сімейного насильства, особливо з такої делікатної сфери, як сексуальна, залишаються невідомими, тому його жертви залишаються на самоті зі своїми проблемами. Основними причинами цього є не усвідомлення дітьми і підлітками того факту, що

вони насправді є жертвами насильства, та брак інформації про види і наслідки насильства, можливості запобігання та подолання, а також про свій правовий захист. Недостатня поінформованість з цих питань характерна і для дорослих. Тому просвітницька робота як з дітьми (підлітками) (на уроках та під час позаурочної діяльності в школі), так і з батьками (під час батьківських зборів та індивідуальних зустрічей) має бути перманентною формою педагогічної роботи.

Реальні кроки у виховній роботі з дітьми та роз'яснювальній роботі з батьками варто передбачити у плануванні відповідних заходів, що покладається, зокрема, на працівників служби у справах неповнолітніх, відділів (центрів) практичної психології і соціальної роботи міських (районних) відділів освіти, класних керівників та інших шкільних педагогів. Змістовним наповненням таких заходів може бути роз'яснення прав дитини та відповідальності дорослих за порушення таких прав і гідності (передбачених, зокрема, Конвенцією ООН «Про права дитини» та законодавством України).

Дієвим заходом може стати проведення психологами та класними керівниками годин спілкування (роз'яснення шкоди, яку завдають дитині, самим батькам та суспільству факти фізичної та вербальної агресії дорослих) та практикуми для батьків з метою оволодіння навичками безконфліктного спілкування.

Роз'яснювально-виховна робота з дітьми має свої особливості. Дослідження свідчать про те, що серед підлітків, по-перше, панує нерозуміння феномену насильства і жорстокого поводження, а по-друге, домінує переконання про те, що захист своєї гідності й прав є неможливим і небезпечним. Тому головна мета такої роботи, принаймні на початковому етапі, – переконати цільову аудиторію, що захист прав і гідності є не лише можливою, а й необхідною справою, а також в тому, що такий захист є можливим в безпечний спосіб. При цьому підлітки виграють від того, що мають змогу отримати знання й розуміння щодо того, як запобігти насильству та жорсткому поводженню, яких правил безпеки дотримуватися в ситуації ризику та куди звертатись по допомогу в разі потреби (перелік місцевих державних установ і громадських організацій відповідного профілю та можливості їхньої допомоги будуть дуже доречними).

При індивідуальній роботі з підлітками як у разі профілактики віктимної поведінки, так і у випадках психологічної та соціальної реабілітації підлітків, постраждалих від насильства сексуальної спрямованості, психологи, педагоги та соціальні працівники повинні виходити з розуміння психологічних передумов та порушень індивідуально-

психологічного характеру (включаючи розлади емоційно-вольової та мотиваційної сфер), соціально-психологічних характеристик особистості підлітка та визначення моделі його поведінки. При цьому важливо спрямувати зусилля на нейтралізацію або усунення факторів, що спричиняють ускладнення поведінки підлітка, та на його психічну і соціальну реабілітацію.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть, за якими ознаками можна встановити факти сексуального насильства над неповнолітніми в сім'ї та поза нею.
2. Прокоментуйте, наскільки є поширеним насильство над неповнолітніми, в чому це проявляється та які є основні форми насильства над дітьми.
3. Поясніть, учому проявляється віктимність поведінки неповнолітніх.
4. Охарактеризуйте узагальнені моделі ускладненої поведінки підлітків, постраждалих від сімейного насильства.
5. Поясніть, на яких передумовах і принципах повинна базуватися система психолого-педагогічної допомоги і супроводу неповнолітніх з ускладненою в результаті насильства поведінкою.
6. Поясніть, в чому полягає комплексний характер психолого-педагогічної допомоги і супроводу неповнолітніх з ускладненою в результаті насильства поведінкою.
7. Поясніть, в чому полягає індивідуальний підхід при психолого-педагогічній допомозі неповнолітнім з ускладненою в результаті насильства поведінкою.

Тести для контролю знань:

1. До основних моделей ускладненої поведінки належить: 1) агресивна, 2) пасивна, 3) стандартна, 4) ініціативна та 5) потенційно агресивна.
2. Комплексний характер психолого-педагогічного супроводу підлітків, постраждалих від насильства, полягає у: а) врахуванні характеристик насильника і потерпілого; б) використанні загальних передумов і закономірностей та індивідуально-специфічних характеристик насильника і потерпілого; в) використанні як психологічних, так і педагогічних підходів і методології.

Література для поглибленого вивчення

1. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р. № 2789-III / Відомості Верховної Ради. – 2002, № 10. – С. 70.
2. Насилие // Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – С. 391–392.
3. Насилие в семье // Социальная работа: Словарь-справочник. – М., 1998. – С. 146–147.
4. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире / Под ред. Этьенна Г.Круга и др.; [пер. с англ]. – М: Издательство «Весь Мир», 2003. – 376 с.
5. Сафонова Т.Я. Жестокое обращение с детьми / Т.Я. Сафонова // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №2. – С. 17–29.
6. Прикуль Л.В. Психологический практикум и тренинг. Профилактика насилия в семье и школе / Л.В. Прикуль. – М.: Учитель, 2009. – 217 с.
7. Насилие в семье. Особенности психологической реабилитации: [под ред. Платоновой Н.М.]. – М-СПб: «Речь», 2004. – 153 с.
8. Андронникова О.О. **Методика исследования склонности к виктимному поведению** / О.О. Андронникова // <http://self-injury.at.ua/index/0-12>
9. Васильев В.Л. Анализ личности несовершеннолетних жертв половых преступлений / В.Л.Васильев, И.И.Мамайчук // <http://www.zhastar.net/content/view/49423/15/>

ТЕМА 4

ВІКТИМОЛОГІЯ І ПСИХОЛОГІЯ ЖОРСТКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

1. Соціальні і культурні чинники жорсткого поведіння з дітьми
2. Стислий екскурс в історію проблеми жорсткого поведіння з дітьми
3. Синдром жорсткого поведіння з дитиною
4. Психолого-віктимологічні ознаки жорсткого поведіння із дітьми

1. Соціальні і культурні чинники жорсткого поведіння з дітьми

В результаті економічної, політичної, соціальної і ідеологічної переорієнтації, що відбувається в Україні, виникла ситуація втрати індивідуальної ідентичності у представників старших поколінь, і формування у молодших поколінь принципово нових ціннісних орієнтацій і життєвих переконань, що згубно впливають на соціалізацію всіх груп населення, породжує масову фрустрацію, апатію, невпевненість і відповідну поведінку (агресію, алкоголізм, наркоманію). Аналізуючи соціокультурні чинники жорсткого поведіння з дітьми варто звернути увагу на роль соціального оточення, культури і цінностей, що нині є панівними у суспільстві.

Як один із специфічних чинників можна виділити відсутність у суспільній свідомості чіткої оцінки фізичних покарань. Чи можна примусити дитину бути слухняною, застосовуючи фізичне або емоційне насильство? Якщо так, то якою мірою? Наприклад, батьки вважають фізичне покарання необхідним в разі негайного припинення небажаної поведінки дитини або прищеплення їй загальноприйнятих норм і правил. Думки ж вчителів з цього питання розділилися: частина з них вважає покарання припустимими для підтримки порядку, інші відкидають і вважають такі дії протиправними.

Зневазі і насильству над дітьми сприяють:

1. Демонстрація насильства в засобах масової інформації. Демонстроване практично щоденне насильство за допомогою телебачення (мультфільми, фільми, передачі) і відео-носіїв употужнює думку дитини про насильство як цінність і засіб засвоєння прийнятної поведінки. Діти легко засвоюють побачені цінності, манери і норми поведінки, оскільки процеси осмислення, оцінки і розмежування реального і фантазій розвинуті ще недостатньо. Побачену агресію вони можуть переносити в своє повсякденне життя з власними цілями. Крім того, в суспільстві зростає толерантність до сприйняття насильства. Так було встановлено, що збільшення кількості фільмів з демонстрацією актів насильства по телебаченню на 10%, зумовлює зростання на 5% кількості випадків насильства на вулицях США. Головним чином це впливає на свідомість і поведінку підлітків, котрим властивий підвищений рівень агресивності через вікові особливості.

2. Права громадян на недоторканість приватного життя, особисту і родинну таємницю, закріплені в Конституції, не дозволяють своєчасно встановити факт насильства і здійснити відповідне втручання. Сім'я ж завжди прагне «не виносити сміття з хати» і перешкоджає встановленню істини. Будь-які спроби правоохоронних органів і соціальних служб наражаються на опір і розглядаються як втручання в приватне життя. Поширена думка про те, що виховання дітей – це внутрішня родинна справа, що сім'я сама повинна справлятися з проблемами, і ніхто не має права втручатися в цей процес, по суті справи розв'язує руки батькам-насильникам.

3. Відсутність ефективної превентивної політики держави. Лише останніми роками стали створюватися кризові центри, телефони довіри, притулки і соціальні готелі для жертв насильства. Але практично відсутні освітні і реабілітаційні програми підтримки (для підлітків, засуджених умовно за насильство у тому числі і сексуальне), спеціальні програми для батьків, схильних до насильства, патронаж над жертвами сексуального насильства. Подібні програми вже існують в США і Канаді, але у нас і дотепер відсутні. Один із заходів профілактики полягає в створенні програм, які включають спеціальну статеву освіту, основи безпечного спілкування, що охоплюють дітей, підлітків, батьків, педагогів, соціальних працівників і міліцію.

4. Недостатнє розуміння суспільством насильства як соціальної проблеми. Діти з раннього віку залучені до різного роду сексуальних дій, причому їх спектр розподілений від нормативного до край патологічного.

Не вироблено чітких критеріїв, за якими можна кваліфікувати насильство на основі як формальних, так і неформальних законів. Не так легко визначити, які форми контакту між дитиною і дорослим, окрім власне статевого акту, підлягають юридичній забороні, в яких випадках сексуальна стимуляція дитини може розглядатися проявом батьківської любові, а в яких – спокушанням. Не відпрацьований механізм вирішення подібних ситуацій. Вчителі, лікарі, вихователі, як правило, першими помічають ознаки насильства над дітьми. Вкрай важливим є, щоб вони уміли це розпізнавати, знали, як поводитися з дитиною, що зазнала жорстокого поводження, а також за яких ситуацій і в які органи (процедурні правила) слід негайно повідомляти. Якщо буде вироблено механізм реагування на факти насильства і процедурні правила (наприклад, в разі консультації дитини: де, хто і як має право консультувати, хто і за що несе відповідальність?), то скоротиться різниця в кількості реальних і встановлених випадків. Причинами відмови від повідомлення можуть бути невпевненість щодо процесу розпізнавання, побоювання порушити права батьків або ускладнити свої стосунки з сім'єю і, головне, стосунки між сім'єю і жертвою. Безсилля структур влади, відсутність підтримки з боку школи і суспільства негативно позначаються на вирішенні даної проблеми.

5. Низька правова поінформованість населення. Недостатня обізнаність населення про права і захист дитини, закріплені в законах, що діють, і конвенціях, де дитина розглядається як повноправна особа, і кожен громадянин зобов'язаний повідомляти в органи, що надають допомогу дітям, – жертвам насильства.

6. Погана обізнаність дітей про свої права. Діти часто не знають, що є повноправними особами і мають право на захист і допомогу суспільства. Вони не знають, в які органи слід звернутися за захистом, які соціальні установи можуть надати їм допомогу. Тому вчителі мають бути підготовлені для бесід з дітьми на теми насильства, захисту їх прав, щоб останні навчилися самі захищати себе.

7. Вдосконалення законодавства. Закони про захист прав неповнолітніх є дуже декларативними і вимагають конкретизації і вдосконалення. Наприклад, позбавлення батьківських прав займає досить тривалий час – аж до декількох років. В цей час діти вимушені знаходитися в декількох притулках, в результаті страждає їх емоційний і соціальний розвиток, а з віком зменшується вірогідність їх успішної адаптації [3].

2. Стислий екскурс в історію проблеми жорстокого поводження з дітьми

У багатьох ранніх культурах вбивство дітей було прийнятним методом планування сім'ї або способом позбавлення від слабких, недоношених або хворих. Багато давніх племен на ранній стадії їх розвитку піддобрювали своїх Богів вбиваючи власних дітей в ритуальних цілях. Наприклад, вважалося, що вбита дитина може допомогти безплідним жінкам, впоратися з хворобою, забезпечити здоров'я, силу і молодість. Згадка про жорстокість до дітей в літературі зустрічається з II ст. н.е. Впродовж довгого часу діти були власністю, «рухомим майном» батька, який володів абсолютним контролем над їх життям і смертю. Наприклад, існувала навіть практика «оренди» дітей, яка в США зберігалася аж до середини XX століття. В основі такого поводження з дітьми було переконання, що діти нечутливі, не можуть реагувати на погане звернення, не зберігають негативні переживання, не володіють власним «Я». Фізичне покарання в багатьох країнах дотепер вважається допустимою формою виховання. Проте спроби протидіяти жорстокому поводженню з дітьми відомі із сивої давнини. Ще в IV ст. до н.е. Платон висловлював протест проти того, щоб вчителі били дітей.

Рух боротьби за громадянські права посилюється у XIX ст. Ідеї унікальності дитячої особистості стали центральними у книзі громадського діяча зі Швеції Елен Кей «Вік дитини» (1900 р.). Діяльність інтелектуальних кіл Європи і Америки спричинила проголошення XX століття – «століттям Дитини». При цьому стверджувалася самоцінність дитинства, вільний розвиток сил і здібностей кожної дитини, повне розкриття особистості, природне зростання і вільний духовний розвиток, трудова і практична спрямованість життєдіяльності. Значний внесок в цьому напрямі зробила література. Доля дітей, описаних Віктором Гюго, Антоном Чеховим, Олексієм Горьким і багатьма іншими викликала співчуття не одного покоління. Чарльз Діккенс в своїх новелах барвисто описав важке положення дітей у Вікторіанську епоху, а його герой Олівер Твіст змусив сучасників іншими очима поглянути на те, як діти переживають насильство.

Перша спілка із запобігання жорстокого ставлення до дітей була заснована в 1884 році в Лондоні, причому багато в чому завдячуючи Діккенсу. За перші три роки свого існування вона зіткнулася з 762 випадками жорстокого поводження. Сюди входили: згвалтування (333), голодування (81), небезпечна жорстокість (130), занедбаність (30),

залишення дитини напризволяще (70), інші випадки (116) і смертельний результат (25). Понад 132 випадки були передані на розгляд до суду; було ухвалено 120 вироків.

Правозахисні ідеї та настрої, що ширилися серед інтелектуальних кіл у цивілізованих країнах світу наприкінці XIX ст., почали втілюватися у конкретні результати. Так, К.М. Вентцель на засадах педоцентризму розробив одну із перших у світі «Декларацію прав дитини» (1917 р.), у якій обстоював рівні з дорослими права дітей на свободу і розвиток своїх здібностей, вільний обмін думками. Створення дитячих організацій та об'єднань, право вибирати собі вихователя, не відвідувати в примусовому порядку школу тощо. Низка прав, запропонованих К.М. Вентцелем, має місце і в Конвенції ООН про права дитини. Так, статті 12-14, 16, 19 Конвенції передбачають захист прав дитини за умови жорстокого поводження з нею, з метою захисту від усіх форм фізичного і психологічного насильства, образ чи зловживань, відсутності піклування чи недбалої і брутального ставлення та експлуатації з боку батьків.

Історію формування ставлення до насильства над дітьми як до медичної і соціальної проблеми можна умовно поділити на чотири періоди. У перший період, що продовжувався до 1946 року, існування насильства над дітьми як спеціальна проблема не виокремлювалася професіоналами, не зважаючи на те, що медичні характеристики насильства над дітьми були вперше описані в 1860 році французькою лікаркою Ambrose Tardieu. Слідом за нею інші педіатри докладали про випадки нанесення множинних тілесних ушкоджень дітям. Другий період тісно пов'язаний з розвитком рентгенології, яка дозволила отримати нові дані про насильство над дітьми, у зв'язку з тим, що на знімках стали виявляти сліди старих гематом і множинних переломів кісток. Істотне зрушення в усвідомленні і вивченні цієї проблеми пов'язане з роботами Ненгу Кемре і його групи. У 1962 році він описав «синдром побитої дитини», після чого були видані класичні роботи за цією темою. Основна увага в дослідженнях приділялася діагностиці і походженню проблеми жорстокого поводження з дітьми, і перш за все фізичному і сексуальному насильству над дітьми.

У практиці також стали відбуватися значні зміни, вийшли нові законодавчі акти, стали створюватися агентства із захисту прав дитини. Залучення уваги до цієї проблеми привело до збільшення кількості розкритих випадків жорстокого поводження з дітьми. З середини 1970-х років більшість дослідників дійшли висновку, що лише медичний підхід не дозволяє розпізнати всі випадки жорстокого поводження з дитиною і

необхідне залучення фахівців в галузі поведінки: психологів, педагогів, соціальних працівників. Були проведені багаточисельні порівняльні дослідження в самих різних країнах світу. Провідною стала ідея комплексного підходу, тобто створення відповідних інститутів, які включали б агентства із захисту дітей, психологічні служби, правову систему, суди і поліцію. У цей же період в більшості країн Західної Європи і в Америці вийшли ряд нових законодавчих актів із захисту дітей. В даний час в більшості країн акцент робиться не на діагностиці і розпізнаванні насильства, а на запобіганні і профілактиці насильства з врахуванням механізмів його походження.

Розвиток законодавства із захисту прав дитини можна показати на прикладі Швеції:

1864 рік – батьки зобов'язані застосовувати тілесні покарання.

1917-1920 років – батьки мали право, але не були зобов'язані застосовувати тілесні покарання.

1949 рік – батьки мають право з метою виховних заходів використовувати тілесні покарання, але суворі покарання заборонені.

1966 рік – із закону зникла згадка, що батьки мають право робити зауваження дітям, але була відсутня пряма заборона на тілесні покарання.

1979 рік – батьки не мають права застосовувати тілесні покарання по відношенню до дітей, не мають права принижувати дітей.

У 1989 році Організацією Об'єднаних Націй була прийнята Конвенція про захист прав дитини. Стаття 19 цієї Конвенції говорить про необхідність державного захисту дитини від будь-яких форм поганого поводження з нею з боку батьків або інших осіб, що несуть відповідальність за турботу про неї, і створенні відповідних соціальних програм запобігання зловживанням і лікуванню постраждалих.

З часу отримання незалежності в Україні також відбувається зміна законодавства, присвяченого захисту дітей від насильства. В Україні законодавчо закріплені правові основи сім'ї і захисту дітей від насильства, проте не забезпечені межі можливої інтервенції в сім'ю, практично відсутня можливість тимчасового перебування дитини, котра зазнала насильства, в іншу сім'ю. Окрім цього, у більшості педагогів виникає багато запитань при зіткненні з конкретними випадками жорстокого поводження з дітьми. В основі цього лежать різні причини, а саме: недосконалість законодавчої бази і відсутність механізмів реалізації закону; відсутність можливості евакуації дитини із власної сім'ї в родину, що заміняє рідну; труднощі здобуття професійної підтримки і супервізії для фахівців.

3. Синдром жорстокого поводження з дитиною

Насильство над дитиною або жорстоке (погане) поводження з боку близьких є причиною багатьох психологічних проблем, які надалі мають негативний вплив на різні сфери її життя. Саме різноманітність наслідків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях обумовлює зростання інтересу та уваги фахівців різних галузей до цієї проблеми в даний час.

Про проблеми жорстокого ставлення до дітей в сім'ях в Україні заговорили з початку 1990-х років, коли стали створюватися притулки, соціально-реабілітаційні центри, кризисні служби. Більшість дітей, що потрапляють до цих установ, безпосередньо стикалися в своєму житті з насильством або жорстоким поводженням і переживали його наслідки. Цих дітей не стільки били (хоча багато хто з них фізично карався), скільки не годували, не приділяли уваги, не піклувалися і не любили. У зв'язку з цим поняття «насильство» в даному контексті використовується лише умовно. Термін насильство зазвичай належить до конкретних дій («б'ють», «гвалтують»), які не враховують все різноманіття дій (або бездіяльність) з боку дорослих, які завдають шкоди дитині. Ситуації, коли зовсім маленьку дитину залишають без нагляду вдома або на вулиці, на тривалий час, змушують стояти в кутку, регулярно принижують і називають «ідіотом», роздягають і пестять статеві органи, показують порнографічні фільми, погано годують і одягають, не створюють умови для навчання, висувають завищені нереалістичні вимоги і очікування, а потім карають за невідповідність ним, – всі ці ситуації мають дуже багато загального за своїми наслідками, але деякі з них не можна кваліфікувати насильством в буденному розумінні цього слова. Все це «погане», «жорстоке», «неправильне» поводження з дитиною в сім'ї, яке травмує і негативно позначається на її розвитку і здоров'ї. Таке поводження може бути як усвідомленим, так і неусвідомленим, може бути пов'язано як із зовнішніми чинниками, так і з особливостями батьків і дитини, може обумовлюватися певними діями дорослого або, навпаки, його бездіяльністю (наприклад, незабезпеченням безпеки). У англійській термінології для позначення цього явища давно вкорінилося таке поняття, як child abuse and neglect (CAN).

Child abuse and neglect – це широкий спектр дій, що завдають шкоди дитині, з боку людей, які повинні піклуватися про неї. Ці дії включають жорстоке поводження, занедбаність і зневагу потреб дитини.

Відсутність у вітчизняній культурі такого ж інтегрального поняття, яке б охоплювало весь спектр жорстокого і «неправильного» поводження з дітьми обумовлено низькою чутливістю до цих проблем, нерозпізнаною

цього явища в суспільстві, терпимістю суспільства до насильства. Проте і зарубіжні дослідники відзначають труднощі, пов'язані з відсутністю чіткого і конструктивного визначення синдрому жорстокого поводження з дітьми.

Незважаючи на очевидність цього феномену, дотепер існує неясність у визначенні границь жорстокого поводження і розмитість опису класу ситуацій, які за своїми наслідками наближаються до насильства. Те, що для однієї людини є насильством, для іншої може бути лише одним з прийнятних, хоча і жорстких, варіантів батьківського ставлення. Це приводить до суб'єктивності в оцінці багатьох випадків, ускладнює своєчасне виявлення випадків насильства і організацію допомоги дітям. Результатом невизначеності в критеріях і термінології є існування двох крайніх точок зору фахівців соціальних служб на цю проблему. У одному випадку до жорстокого ставлення потрапляють всі форми взаємодії між батьками і дітьми в конфліктних ситуаціях, в іншому до нього відносять лише випадки, які є загрозливими для життя дитини. Перша точка зору приводить до того, що стираються грані між випадками, що вимагають і не вимагають втручання, а також до спотвореної оцінки дитячо-батьківських стосунків, друга – до того, що багато випадків насильства залишаються нерозпізнаними.

Головними причинами, що ускладнюють розуміння і точний опис феномену жорстокого поводження з дітьми є:

- відсутність в суспільстві чіткого уявлення про те, де проходить кордон між прийнятними і неприйнятними (або небезпечними) формами впливу батьків на дітей;
- відсутність розроблених критеріїв визначення потенційної небезпеки дій на дитину або її шкідливих наслідків;
- неясність підстав на чому базується процес визначення жорстокого поводження – на діях дорослих, їх індивідуально-психологічних особливостях, на наслідках такого поводження для дитини, на особливостях середовища або на деяких комбінаціях цих чинників.

Складність у визначенні жорстокого поводження з дітьми приводить до того, що в кожному випадку при віднесенні ситуації до насильства необхідно враховувати безліч змінних: одні і ті ж дії можуть бути віднесені до насильства або не бути ними. Наприклад, систематичне приниження підлітка, що не викликає жодних фізичних травм, може приводити до серйозних наслідків для його життя. Погрози батьків, що взяли дитину з дитячого будинку, відправити її назад можуть бути формою справжнього

жорстокого поводження, тоді як такі ж погрози дитині, впевненій в тому, що батько її лякає, часто є проявом незначного родинного конфлікту.

Розрізняють чотири типи жорстокого поводження з дитиною:

1. Нехтування – це хронічна нездатність батьків чи осіб, що здійснюють догляд, забезпечити основні потреби дитини, що не досягла 18 років, в їжі, житлі, медичному догляді, освіті, захисті і догляданні. Інший приклад нехтування: батьки залишають дітей без догляду. Психологічне нехтування – це послідовна нездатність батьків чи осіб, які здійснюють догляд забезпечити дитині необхідну підтримку, увагу, прив'язаність та любов.

2. Психологічне жорстоке поводження – хронічні вияви поведінки, такі як погрози, приниження, образи, знущання і висміювання дитини. Усе це може призвести до втрати дитиною впевненості у собі і самоповаги. Дитина стає нервовою і замкненою. Вона перестає довіряти дорослим.

3. Фізичне жорстоке поводження визначається як будь-яке невикладкове спричинення пошкодження дитині у віці до 18 років батьками чи особами, які здійснюють догляд чи опіку. Це може відбуватися у формі побоїв, струсів, стискання, припікання чи укусів. Також сюди належать ситуації, коли дитині дають отруту, неадекватні ліки чи алкоголь, або відбувається зумисне задушення чи утоплення дитини.

4. Сексуальне насилля над дітьми – це використання дитини чи підлітка іншою особою для отримання сексуального задоволення. Дорослі будують свої стосунки з дитиною, пробуджуючи і спираючись на її сексуальні потреби.

Зазвичай при оцінці того, чи належить конкретний випадок до жорстокого поводження, і визначенні міри його серйозності враховують наступні параметри: тягар дії, частота і тривалість дій, вік дитини і рівень її розвитку, співвідношення дій батьків з етнічними і культуральними традиціями.

Тягар дії. Акти жорстокого поводження можуть помітно відрізнятися один від одного за тягарем наслідків. Важкі фізичні травми, отримані дітьми навіть однократно, є свідченням для віднесення цього випадку до жорстокого поводження. У абсолютній більшості випадків, коли фахівці стикаються з серйозними фізичними пошкодженнями, отриманими дитиною від батьків, виникає питання про необхідність евакуації дитини, розслідування обставин і втручання. В той же час невірно говорити про відсутність жорстокого поводження у випадках, коли дитина не отримує значних фізичних травм, оскільки необхідно брати до уваги не лише

наслідки для фізичного здоров'я, але і психологічні чинники, а також умови для нормального розвитку дитини.

Частота і тривалість дій є важливим показником при оцінці випадків жорстокого поводження. Наприклад, регулярні фізичні покарання – биття ременем за двійки в школі, можуть спричинити серйозні зміни у емоційній сфері дитини, негативно впливати на його самооцінку на стосунки з однолітками, вчителями, батьками.

Вік дитини і рівень її розвитку є ключовими чинниками при оцінці того, чи належить випадок до CAN, і міри його небезпеки. Наприклад, ситуація, коли трирічна дитина залишається на одинці на декілька годин без нагляду, є надзвичайно небезпечною за своїми фізичними і психологічними наслідками, тоді як 12-річна дитина не потребує постійного нагляду з боку батьків, і надмірний контроль з їх боку, навпаки, може пошкодити їй.

Існують декілька основних підходів до пояснення причин жорстокого поводження з дітьми.

Медико-психологічний (психіатричний) підхід розглядає жорстоке поводження з дитиною, виходячи з особливостей родинної історії батьків. Прагнення пояснити насильство по відношенню до дітей психічною патологією батьків не знайшло підтвердження ні на практиці, ні в дослідженнях. Не вдалося також виявити типові особистісні особливості батьків, схильних до жорстокого поводження з дітьми. Єдиний чинник, який вдалося встановити точно, полягає в тому, що багато дорослих, що проявляють жорстокість по відношенню до дітей, в дитинстві пережили подібне звернення.

Немає однозначного пояснення, чому жорстоке поводження передається з покоління в покоління. Один з можливих механізмів цього – відтворення дітьми, ролевих моделей поведінки своїх батьків.

Інший механізм формується при спробі батька, який в дитинстві страждав від жорстокості, спілкуватися з дитиною протилежним (по відношенню до власних батьків) способом. І у тому і в іншому випадках батько орієнтується не на конкретну дитину, з її особливостями і потребами, а на своєї уявлення про те, як потрібно її виховувати.

Досить часто батьки, що пережили в дитинстві жорстокість, схильні витіснити і пригнічувати нормальні негативні емоції, що можуть виникнути у взаємодії з дітьми, вважати їх недопустимими. Таке витіснення приводить до нездатності відреагувати подібні емоції нормальним способом. Накопичення цих переживань в певних умовах може приводити до мало контрольованих спалахів агресії в адресу дитини.

Соціологічні пояснення беруть до уваги, перш за все вплив соціальних чинників на жорстоке поводження з дитиною. Вони підкреслюють роль соціально-економічних проблем: бідності, безробіття або раптової втрати роботи, скученості, соціальної ізоляції, що приводять до наростання емоційної напруги, невдоволеність собою і життям в цілому. Розглядається також вплив соціальних стереотипів: культ силового методу вирішення проблем, переконання, що фізичні покарання є ефективним способом виховання.

Ситуаційні пояснення надають значення поєднанню певних обставин в мікро-середовищі: особливостям (поведінка) дитини, невідповідності дитини очікуванням батьків, порушенню стосунків в сім'ї. Поширеність жорстокого поводження з дітьми досить велика. За різними даними, в Сполучених Штатах Америки кількість офіційних повідомлень про нещасні випадки через жорстоке поводження з дітьми або відсутність турботи про них складає близько 1 мільйона в рік. Щодня через ці причини гинуть 3 дитини. У 2001 році кількість дітей, загиблих від жорстокого поводження склала в США 1300 осіб, а загальна цифра дітей, постраждалих від насильства – 903000 (за даними US Department of Health and Human Service). При цьому 18,6% дітей постраждали від фізичного насильства: 9,6% – від сексуального; 6,8% – від емоційного; 59,2% – від зневаги (включаючи ненадання медичної допомоги); 19,5% – від інших видів жорстокого поводження. Деякі діти стали жертвами не одного виду жорстокого поводження, тому сума не дорівнює 100%. Аналогічні цифри були опубліковані в дослідженнях проблеми жорстокого поводження з дітьми в Канаді, Австралії, Великобританії і Германії (Emery, 1989 – цит. по [Крайг, 2000]).

У сучасному суспільстві існують значні національні, культурні і релігійні відмінності в традиціях виховання дітей. Ці відмінності можуть стосуватися навчання, прийнятності фізичних покарань, звернення за окремими видами допомоги (переливання крові, трансплантація, контрацепція, переривання вагітності). При оцінці випадку необхідно враховувати ці відмінності, проте дії, небезпечні для життя дитини, при будь-яких культурах розцінюються як жорстоке поводження. Не дивлячись на те, що перераховані параметри відіграють значну роль в оцінці того, чи належить випадок до жорстокого поводження, і міри його небезпеки, при розгляді кожного конкретного випадку необхідно враховувати весь контекст ситуації, включаючи родинні стосунки, реакцію дитини на те, що відбувається. Вкрай важливим є розуміння, що жорстоке ставлення не є лише одиничною або такою, що повторюється

дією по відношенню до дитини. Як правило жорстоке поведіння часто стає складовою взаємодії між дитиною і референтною для неї людиною. Взаємодія з елементами жорстокого поведіння зазвичай інтегрується в родинне життя і у стосунки. З часом дитина починає розглядати жорстоке поведіння як неминучу складову свого життя.

Отже, всі загальні визначення жорстокого поведіння з дитиною називають, в першу чергу, спричинення шкоди фізичному і психічному здоров'ю дитини, загрозу її розвитку або життю. Крім того, підкреслюється різноманіття проявів цього феномену.

Конференція, проведена National Institute of Child Health and Human Development (США) в 1989 році, рекомендувала визначати неправильне звернення як «поведінку відносно іншої людини, яка а) виходить за межі прийнятих норм і б) має істотний ризик спричинення фізичної або емоційної шкоди. Така поведінка включає як дії, так і їх відсутність, що мають намір, так і навмисні».

4. Психолого-віктимологічні ознаки жорстокого поведіння із дітьми

Діти, що живуть в умовах сімейного насильства, демонструють схильність до депресій, високий рівень імовірності стресу, виразні істеричні та/або депресивні симптоми. Вони часто пропускають шкільні заняття (в тому числі через нездужання). Такі діти та підлітки відзначаються високим рівнем ризику алкоголізації та наркотизації, зухвалою сексуальною поведінкою, дромоманією (патологічною схильністю до мандрів, бродяжництва).

Найбільш типовими наслідками насильства в сім'ї стають такі поведінкові прояви у дітей (і саме на них найчастіше скаржаться вчителі та батьки): бійки, конфлікти з оточуючими, низька шкільна успішність, пропуски уроків без поважних причин, незвичайна замкненість. До емоційних проблем таких дітей можна віднести підвищену агресивність, переважно погіршений настрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їх надмірна сила, часта неадекватна ситуації (лють або істеричні ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники).

Ознаками скоєного над дитиною насильства та неналежного догляду можуть бути також: недостатня вага дитини, анемія, слабкий імунітет, тік, смоктання пальців, гризіння нігтів, розгойдування та нав'язливі рухи; одяг, що не відповідає погодним умовам та віку дитини; часті звернення

до медичних закладів, зростаюча кількість ушкоджень; невідповідність отриманих ушкоджень поясненням, що їх дає дитина або батьки чи піклувальники. Також підозру щодо фізичного насильства повинні викликати типовість травм та наявність відомостей про подібні пошкодження у минулому, непереконливі пояснення щодо обставин, за яких було отримано травму, зволікання часу при звертанні по медичну допомогу та не співпадаюча реакція батьків.

Іншими наслідками насильства щодо дітей різного віку є:

- для дітей у віці до 6 місяців низька рухова активність, байдужість до оточуючого світу, відсутність реакції або слабка реакція на зовнішні стимули, відсутність посмішки (або посмішка з'являється дуже рідко);
- для дітей у віці від 6 місяців до півтора року – страх перед батьками, страх фізичного контакту з дорослою людиною (наприклад, плаксивість, замкненість, постійний сум);
- для дітей 1,5-3 років – страхи, змішані почуття, порушення сну, втрата апетиту, агресія, боязнь чужих людей, дорослих, схильність до сексуальних ігор, крайнощі у поведінці (від надмірної агресивності до пасивності);
- для дітей дошкільного віку (3-6 років) – пасивна реакція на біль, примирення з ситуацією; тривожність, боязливність, змішані почуття, відчуття провини, сорому, відрази, безпорадності, болісна реакція на критику; брехливість, схильність до злодійства і підпалювання, жорстокість до тварин. Крім того, спостерігаються форми поведінки, притаманні молодшому віку (енурез, смоктання пальців, гризіння нігтів, утруднення мовлення тощо); негативізм, відчуження та агресія поєднані з надмірною поступливістю та улесливістю. Слід також зазначити наявність сексуальних ігор та хворобливої мастурбації;
- для дітей молодшого шкільного віку – амбівалентні почуття стосовно дорослих, проблеми у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, відрази, зіпсованості, недовіри до світу; в поведінці відзначаються відчуження від людей, порушення сну, апетиту, агресивне поведіння, відчуття «брудного тіла», мовчазність або несподівана балакучість, сексуальні дії з іншими дітьми;
- для дітей 9-13 років – те ж, що і для дітей молодшого шкільного віку, а також депресія, суб'єктивне відчуття втрати емоцій, самотність, відсутність друзів, страх перед власним домом, небажання повертатися туди після школи. У поведінці виявляється ізоляція, маніпулювання іншими дітьми (в тому числі з метою одержання сексуального задоволення), суперечливе поведіння, а також неадекватні харчові

уподобання (недоїдки, листя, крейда, равлики, таргани, інші комахи, тощо);

• для підлітків 13-18 років – відраза, сором, провина, недовіра, амбівалентні почуття до дорослих, сексуальні порушення, не сформованість соціальних ролей і своєї ролі в родині, почуття власної непотрібності. У поведінковій сфері відзначаються спроби суїциду, реалізоване чи нереалізоване бажання залишити власну домівку, агресивне поведіння, уникнення тілесної та емоційної інтимності, непослідовність і суперечливість поведіння.

В методичних матеріалах Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні (2007) виділені ознаки, характерні для дітей, потерпілих від сімейного насилля (табл.2).

Таблиця 2

Можливі наочні ознаки дітей, що зазнають насильства, жорстокого поведіння (за О. Кочемировською, А. Ходоренко; модифікація Ю. Онишка, Л. Сміслової, І. Дубініної)

Тип насильства	Ознака
Фізичне	зміщення суглобів (вивихи), переломи кісток, гематоми, подряпини; синці на тих частинах тіла, на яких вони не повинні з'являтися, коли дитина грається (наприклад на щоках, очах, губах, вухах, сідницях, передпліччях, стегнах, кінчиках пальців тощо); рвані рани і переломи в області обличчя, травматична втрата зубів; ретинальні крововиливи (у сітківку), відшарування сітківки і переломи орбіти; забиті місця на тілі, або сідницях, які мають виразні контури предмета (наприклад, пряжки ремня, лозини); рани і синці у різних фазах загоєння та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині та грудях одночасно) або незрозумілого походження; сліди від укусів людиною; незвичні опіки (цигаркою або гарячим посудом).

Сексуальне	знання термінології та жаргону, зазвичай не властивий дітям відповідного віку; висипи та/або кровотечі в області паху, геніталій; захворювання, що передаються статевим шляхом; ознаки вагінального або анального проникнення стороннього предмета; дитяча або підліткова проституція; вагітність; вчинення сексуальних злочинів; сексуальні домагання до дітей, підлітків, дорослих; нерозбірлива та/або активна сексуальна поведінка; уникнення контактів із ровесниками; відсутність догляду за собою; синдром «блудного тіла»: постійне настирливе перебування у ванній, під душем; боязнь чоловіків; боязнь конкретних людей; запобіжні заходи, щоб важче було знімати одяг; синці на внутрішній стороні стегон, на грудях і сідницях.
Психологічне	замкнутість; страх, або навпаки, демонстрація повної відсутності страху, ризикована, зухвала поведінка; агресивність, напади люті, схильність до руйнації, нищення, та насильства; уповільнене мовлення, нездатність до навчання, відсутність знань, відомих дітям відповідного віку (наприклад, невміння читати, писати та рахувати); надто висока зрілість та відповідальність порівняно з дітьми цього віку («маленький дорослий»); уникання однолітків, бажання спілкуватися та гратися зі значно молодшими дітьми; занижена самооцінка; тривожність; почуття провини; швидка стомлюваність, знижена спроможність до

	<p>концентрації уваги; демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідність йти додому; небажання йти додому; схильність до «мандрів», бродяжництва; страх перед фізичним контактом; депресивні розлади; спроби самогубства або само пошкодження; вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин; наявність стресопохідних розладів психіки, психосоматичних хвороб; насильство по відношенню до слабших: тварин, інших живих істот.</p>
<p>Економічне насильство, занедбання дитини</p>	<p>дитина постійно голодує через нестачу їжі; дитина надмірно набирає вагу через неправильне харчування; дитина завжди запізнюється до школи; дитина завжди пропускає школу; дитина носить брудний одяг; дитина одягнена не за погодою, не по сезону; дитина виглядає втомленою і хворою; дитина виглядає занедбаною; нестача необхідного медичного лікування (дитину не водять до лікаря); за дитиною не стежать, і вона залишена напризволяще; дитину наражають на небезпеку; дитини уникають інші діти; у дитини немає іграшок, книжок, розваг тощо; у дома холодно, безлад і антисанітарія; у дитини немає постільної білизни або постільна білизна драна та брудна; нігті у дитини не стрижені і брудні; у дитини постійні інфекції, спричинені браком гігієни; є інформація про трудову діяльність дитини (особливо молодшого віку); дитина жебракує, тікає з дому.</p>

Насильство завдає дитині тяжких травм, які мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного здоров'я. Для суспільства це небезпечно тим, що діти, які були жертвами або свідками насильства в сім'ї, переносять цей негативний досвід на власне життя. Така сім'я виховує для суспільства потенційного агресора чи жертву – людину, яка вважає за норму, що інших можна принижувати, а «за необхідності» й побити.

За низкою різних даних, жорстокість щодо дітей корелює з такими характеристиками батьків, як їх молодий вік, патологія особистості, психічний розлад, низький соціальний статус (прошарок, клас), соціальна ізоляція, дисгармонія у подружніх стосунках, розлучення, кримінальне минуле. У багатьох батьків в анамнезі є інформація, що вони самі в дитинстві зазнавали жорстокого поводження або депривації.

Діти найбільшою мірою ризикують стати об'єктами зловживань при наявності таких чинників: передчасне народження, рання сепарація (відділення) від матері, необхідність в особливому догляді під час неонатального періоду, вроджені вади розвитку, хронічне захворювання, складний характер.

Діти, які постраждали від жорстокості та зневаги, мають низку специфічних психологічних рис, головною особливістю яких є амбівалентність (різнополюсність) – як реакція на суперечливі вимоги батьків. Підлітки, які зазнали насильств, поєднують у собі імпульсивність та терпеливість, підозрілість з ірраціональною вірою в можливість покращання внутрішньо сімейної ситуації. Вони відзначаються низькою самооцінкою, є емоційно залежними, відчувають самотність, ізолюваність, страх перед майбутнім, впевненість у відсутності перспектив, провину за інциденти насильства.

Запитання для самоконтролю

1. Основні причини жорстокого поводження з дитиною.
2. Охарактеризуйте типи жорстокого поводження з дитиною.
3. Розвиток законодавства із захисту прав дитини на прикладі Швеції.
4. Ознаки скоєного над дитиною насильства та неналежного догляду.
5. Наочні ознаки дітей, що зазнають психологічного насильства.
6. Наочні ознаки дітей, що зазнають економічного насильства.
7. Головні причини, що ускладнюють розуміння і точний опис феномену жорстокого поводження з дітьми.

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте наслідки насильства щодо дітей різного віку.
2. Систематизуйте психолого-віктимологічні ознаки жорсткого поводження із дітьми.

Тестові завдання

1. Перша спілка із запобігання жорсткого поводження із дітьми була заснована:
 - а) в 1884 році в Лондоні;
 - б) в 1869 році в Парижі;
 - г) в 1898 році в Мюнхені.
2. Child abuse and neglect – це широкий спектр дій, що завдають шкоди дитині, з боку людей, які повинні піклуватися про неї. Ці дії включають:
 - а) жорстоке поводження;
 - б) занедбаність;
 - в) зневага потреб дитини;
 - г) жорстоке поводження, занедбаність і зневага потреб дитини.

Література для поглибленого вивчення

1. Алексеева И.А. Жесткое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь. / И.А. Алексеева, И.Г. Новосельский. – М.: Генезис, 2005. – 256 с. – (Неблагополучная семья: преодоление кризиса).
2. Гребенкин Е.В. Профилактика агрессии и насилия в школе: учебно-методический комплекс / Е.В. Гребенкин. – Ростов н/Д.: Феникс, 2006 – 157 с.
3. Зиновьева Н.О. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации / Н.О. Зиновьева, Н.Ф. Михайлова. – СПб.: Речь, 2005. – 248с.
4. Калашник Н.Г. Соціально-психологічні аспекти оптимізації навчально-виховного процесу в закладах освіти при виховних колоніях для неповнолітніх засуджених: метод. рек. / Н.Г. Калашник, Н.Ю. Максимова, О.Б. Янчук. – К.: «ВПОЛ», 2009. – 104 с.
5. Осложненное поведение подростков: Причины, психолого-педагогическое сопровождение, коррекция: Справочные материалы / авт.-сост. Т.А. Шишковец. – М.: 5 за знания, 2006. – 192 с. – (Классному руководителю).

6. Психологія сімейних взаємин: навч. посіб. / [М.С. Корольчук, П.П. Криворучко, В.І. Осьодло та ін.]; за заг. Ред. М.С. Корольчука. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 296 с.

7. Третьяченко В.В. Психологія правослухняної та протиправної поведінки особистості в умовах трансформації українського суспільства: [Монографія] / В.В.Третьяченко, С.О. Гарькавець, О.А. Коломійцев. – Луганськ: Знання, 2008. – 344 с.

ТЕМА 5

МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ СТАНДАРТИ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ВІКТИМНОСТІ ТА АГРЕСИВНОСТІ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ

1. Міжнародні стандарти в контексті проблеми агресивності та віктимності по відношенню до неповнолітніх
2. Національні стандарти в контексті проблеми агресивності та віктимності по відношенню до неповнолітніх

1. Міжнародні стандарти в контексті проблеми агресивності та віктимності по відношенню до неповнолітніх

«Усі люди народжуються рівними і вільними у своїй гідності та правах» – проголошує стаття 1 Загальної декларації прав людини.

Права – це певні свободи людини, тобто її можливість діяти певним чином або утримуватись від певних вчинків з тим, щоб забезпечити своє нормальне існування, розвиток, задоволення потреб. Варто зазначити, що коли мова йдеться про основні права, то мають на увазі ті можливості, без яких людина не може нормально існувати. Зміст і обсяг можливостей людини передусім залежить від можливостей економічного розвитку суспільства. Ці можливості за своїми основними показниками повинні бути рівними, однаковими для всіх людей. Лише за таких умов ці права будуть правовими, вони не повинні відчужуватись, відбиратись, обмежуватись.

Основні права дитини – це певні можливості дитини, які необхідні для її існування та нормального розвитку в конкретно-історичних умовах.

Правовий захист дитинства – це комплекс заходів, спрямованих на забезпечення прав дитини, недопущення їх порушення.

Приклади норм міжнародних стандартів:

Стаття 7 Міжнародного пакту про громадянські політичні права:

«Нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поведженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим досліддам».

Стаття 5 Загальної декларації прав людини:

«Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поведження і покарання».

Стаття 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод:

«Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню».

Після обговорення фахівцями, а згодом і представниками країн – членів ООН було визнано, що інтереси дітей не завжди збігаються із поглядами батьків чи опікунів, стало очевидним, що в багатьох сім'ях спостерігається негативне, навіть агресивне ставлення до дітей.

20 листопада 1989 р., через 30 років після прийняття Декларації ООН про права дитини, Генеральна Асамблея ООН приймає Конвенцію ООН про права дитини.

Конвенція (з лат. – договір, домовленість) – це угода з приводу якогось соціального питання чи проблеми, документ, що носить обов'язковий характер, якщо він ратифікований державою. Держава, яка прийняла Конвенцію, бере на себе беззастережні зобов'язання виконувати її у прийнятому для неї обсязі. Кожна держава, яка прийняла Конвенцію, може відмовитись від своїх зобов'язань і денонсувати її.

Структурно Конвенція ООН про права дитини складається з трьох частин з преамбулою, в якій викладено ціль та актуальність документа.

У статтях 1-4 частини I визначається поняття «дитина», проголошується пріоритетність прав дитини над інтересами суспільства, підкреслюється необхідність недискримінаційного підходу.

У статтях 5-11 визначаються права дитини на життя, ім'я, громадянство, збереження індивідуальності. Право знати своїх батьків, право на їх піклування і спільне з ними проживання, окреслюється відповідальність та обов'язки батьків. У статтях 12-17 викладені права на висловлення власних поглядів, думок, свободу сповідання релігії, доступ до збору і поширення інформації. Статті 18-20 проголошують зобов'язання держав щодо створення умов для батьків і опікунів для повноцінного виховання

дітей, щодо заходів попередження насильства з боку батьків і опікунів. Статті 20-27 Конвенції присвячені правам дітей і відповідним зобов'язанням держав щодо захисту, допомоги дітям-сиротам і позбавленим батьківської опіки, біженцям, інвалідам з розумовими і фізичними вадами, правам на відповідне медичне забезпечення. У статтях 28-31 викладені права на навчання дітей методами, які поважають людську гідність, на здобуття освіти відповідного рівня, змісту; права етнічних, релігійних, мовних меншостей. Положення 32-36 гарантують захист від будь-яких видів експлуатації, викрадення і торгівлі дітьми. У статтях 37-41 визначаються права у випадку здійснення дітьми правопорушень, злочинів, а також у процесі відбуття покарання, на охорону під час збройних конфліктів.

Частина II, до якої входять 42-45 присвячена, зокрема способам поширення інформації щодо змісту Конвенції і можливості контролю за її виконанням. У частині III, останній, до якої входять статті 46-54, розкривається процедура ратифікації даного міжнародного документа і його денонсації.

Стаття 19 Конвенції про права дитини ООН:

1. «Держави-учасниці вживають усіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поведження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину.

2. Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі та розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поведження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури».

Стаття 37 Конвенції про права дитини ООН:

«Держави-учасниці забезпечують, щоб:

а) жодна дитина не піддавалася катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведження чи покарання. Ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають

можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років;

б) жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно з законом та використовуються як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу;

с) гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку. Зокрема, кожна позбавлена волі дитина має бути відокремлена від дорослих, якщо тільки не вважається, що в найкращих інтересах дитини цього не слід робити, та мати право підтримувати зв'язок зі своєю сім'єю шляхом листування та побачень, за винятком особливих обставин;

д) кожна позбавлена волі дитина мала право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також право оспорювати законність позбавлення її волі перед судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом та право на невідкладне прийняття ними рішень щодо будь-якої такої процесуальної дії».

Стаття 39 Конвенції права дитини ООН:

«Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини».

Стаття 28 Конвенції права дитини ООН:

1. Держави-учасниці визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема:

а) вводять безкоштовну й обов'язкову початкову освіту;

б) сприяють розвитку різних форм середньої освіти, як загальної, так і професійної, забезпечують її доступність для всіх дітей та вживають таких заходів, як введення безкоштовної освіти та надання у випадку необхідності фінансової допомоги;

с) забезпечують доступність вищої освіти для всіх на підставі здібностей кожного за допомогою всіх необхідних засобів;

д) забезпечують доступність інформації і матеріалів у галузі освіти й професійної підготовки для всіх дітей;

е) вживають заходів, що сприяють регулярному відвіданню шкіл і зменшенню кількості учнів, які залишили школу.

2. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів, аби шкільна дисципліна була забезпечена методами, що ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини та відповідають Конвенції.

3. Держави-учасниці заохочують і розвивають міжнародне співробітництво з питань, що стосуються освіти, зокрема, з метою сприяння ліквідації невігластва і неписьменності в усьому світі та полегшення доступу до науково-технічних знань і сучасних методів навчання. В цьому зв'язку особлива увага має приділятися потребам країн, що розвиваються.

2. Національні стандарти в контексті проблеми агресивності та віктимності по відношенню до неповнолітніх

В Україні відбувається активний процес формування національного законодавства та механізмів щодо реалізації державної політики у сфері дитинства. За часів незалежності було прийнято низку нормативних актів, спрямованих на виконання зобов'язань України щодо Конвенції ООН про права дитини та Заключних зауважень Комітету з прав дитини.

Приклади норм національного законодавства України:

Стаття 28 Конституції України:

«Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям».

Стаття 289 Цивільного кодексу України:

«Право на особисту недоторканість

1. Фізична особа має право на особисту недоторканість.
2. Фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що її гідність, поводженню чи покаранню.
3. Фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається.

У разі жорстокої, аморальної поведінки фізичної особи щодо іншої особи, яка є в безпорадному стані, застосовуються заходи, встановлені цим Кодексом та іншим законом.

4. Фізична особа має право розпорядитися щодо передачі після її смерті органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичними або навчальним закладам».

Стаття 150. Сімейного кодексу України:

«Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини

1. Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей.

2. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

3. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини».

Стаття 10. Закону України «Про охорону дитинства»:

«Право на захист від усіх форм насильства

Кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканість та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

Держава здійснює захист дитини від: усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі і з боку батьків або осіб, які їх замінюють; втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин; залучення до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

«Сімейна декларація прав людини» запропонована М.П. Кононенко.

Стаття 1. Моя дитина і я – як люди – маємо рівні права.

Стаття 2. Моя дитина відповідає за турботу про свої проблеми і своє щастя, а я несу відповідальність за турботу про свої проблеми та своє щастя.

Стаття 3. Мій головний принцип – бути вірним моему внутрішньому «Я». Додержуючи його, я принесу користь і тим, хто мене оточує.

Стаття 4. Найкращий батько – не раб і не господар, але людина, яка має ті самі права, що й інші люди.

Стаття 5. Найкраще, що я зможу дати дітям, – це приклад того, що цілком нормально турбуватися про свої власні почуття, потреби й бути щасливим.

Стаття 6. Коли хочу дати щось комусь, то тільки тому, що хочу цього. Тобто це означає, що, даючи, дбаю про себе, бо ця турбота дає мені задоволення бачити іншу людину чи тварину щасливою.

Стаття 7. У сім'ї має бути куточок чи кімната – «Я сам», де кожний може побути на самоті, чи з космосом, чи з Богом – зняти нервову напругу, ввійти в ноосферу, отримувати енергетику космосу, налаштувати мозок на добрі справи.

Стаття 8. Сім'я шанує історію свого роду як по лінії батька, так і по лінії матері.

Стаття 9. Діти повинні шанувати старшого, звертаючись на Ви до діда, бабусі, матері, батька. Старшого брата чи сестри, адже вони створили навколо молодшої дитини природне родинне середовище, бережуть для молодших традиції, культуру роду, є прикладом в житті.

Держава через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства.

Дитина має право особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів.

Розголошення чи публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника дитини забороняється.

Процедура розгляду скарг дітей на порушення їх прав і свобод, жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза її межами встановлюється законодавством».

Порядок розгляду звернень та повідомлень щодо жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення. (Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді. Міністерства внутрішніх справ України. Міністерства освіти і науки України. Міністерства охорони здоров'я України від 16.01.2004 р. №5/34/24/11).

Кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканість та захист гідності. Поняття «дитина» у даному Порядку означає особу у віці до 18 років (неповноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше. Держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного та психічного насильства, образи, недбалого й жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні домагання, у тому числі з боку батьків та осіб, які їх замінюють.

У Порядку поняття «жорстоке поводження з дитиною» означає: будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза її межами.

Порядок визначає механізм взаємодії структурних підрозділів Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти і науки України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України у попередженні жорстокого поводження з дітьми, фізичного, сексуального, психологічного, соціального насильства, наданні невідкладної допомоги дітям, які потерпіли від жорстокого поводження.

Порядок розроблено відповідно до Конвенції ООН про права дитини. Конвенції Міжнародної організації праці «Про заборону та негайні дії щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці». Сімейного та Кримінального кодексів України. Кодексу України про адміністративні порушення. Законів України «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про звернення громадян», «Про освіту», «Про міліцію», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей».

Звернення (повідомлення) про факти жорстокого поводження приймаються посадовими особами органів внутрішніх справ, органів та закладів освіти, охорони здоров'я, управлінь у справах сім'ї та молоді, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та передаються для реєстрації до відповідного територіального підрозділу Служби у справах дітей протягом однієї доби з моменту отримання звернення (повідомлення).

Діти, які зазнали жорстокого поводження (або для яких існує загроза його вчинення), також можуть бути виявлені під час проведення рейдів служб у справах неповнолітніх, кримінальної міліції, у справах дітей, через мережу «телефонів довіри» тощо.

У цьому разі кожен виявлений факт документально фіксується і передається до територіального підрозділу Служби у справах неповнолітніх за місцем проживання дитини.

Усі повідомлення перед передачею їх до служби у справах дітей оформлюються письмово посадовою особою, яка отримала повідомлення з позначкою, від кого та коли (дата, час) отримано повідомлення.

Реєстрація повідомлень та звернень, отриманих службою у справах неповнолітніх проводиться відповідно до вимог Закону України «Про звернення громадян».

На прохання дитини, висловленого в будь-якій формі, не підлягають розголошенню її прізвище, місце проживання, або роботи.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте міжнародні та національні стандарти в контексті проблеми агресивності та віктимності по відношенню до неповнолітніх.
2. Назвіть органи через які держава у порядку встановленому законодавством надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження.

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте «Сімейну декларацію прав людини», запропоновану М.П. Кононенком.
2. Підготуйте тематичний виступ на тему: «Міжнародні та національні стандарти в контексті проблеми агресивності та віктимності по відношенню до неповнолітніх».
3. Обґрунтуйте головні причини, що призводять до виникнення жорстокого поводження з дітьми у сім'ї.

Тестові завдання

1. Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини, в якій висвітлені права дитини на фізичну, сексуальну, психологічну недоторканість у:
 - а) 1991 році;
 - б) 1996 році;
 - в) 2001 році.
2. У якій статті Сімейного кодексу України йдеться про обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини:
 - а) Стаття 122
 - б) Стаття 138
 - в) Стаття 150.

Література для поглибленого вивчення

1. Алексеева И.А. Жесткое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь. / И.А. Алексеева, И.Г. Новосельский. — М.: Генезис, 2005. — 256 с. — (Неблагополучная семья: преодоление кризиса).
2. Віктимологічні аспекти загальної профілактики статевих злочинів в сім'ях, які вчиняють по відношенню до неповнолітніх потерпілих: науково-методичні рекомендації / Авт. кол. заг. ред. Н.Ю. Волянчук. — К.-Р.: «Принт Хауз», 2009. — 153 с.

3. Гребенкин Е.В. Профилактика агрессии и насилия в школе: учебно-методический комплекс / Е.В. Гребенкин. – Ростов н/Д.: Феникс, 2006 – 157 с.
4. Деякі правові аспекти практичної реалізації положень Конвенції ООН про права дитини // Освітянин. – 1999. – №1-2.
5. Зиновьева Н.О. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации / Н.О. Зиновьева, Н.Ф. Михайлова. – СПб.: Речь, 2005. – 248с.
6. Інформаційний збірник міністерства освіти України // Освіта. – 1993. – № 21. – 45 с.
7. Конвенції та рекомендації: У 3 т. – К.: Освіта, 1997. – 672 с.
8. Психологія сімейних взаємин: навч. посіб. / [М.С. Корольчук, П.П. Криворучко, В.І. Осьодло та ін.]; за заг. ред. М.С.Корольчука. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 296 с.

МОДУЛЬ II АГРЕСОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВИХ ЗНАНЬ

ТЕМА 6

АГРЕСІЯ ТА НАСИЛЬСТВО ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

1. Агресія: сутність, функції, види та форми
2. Чинники агресії
3. Поняття про насильство та його види
4. Соціальні умови становлення агресії і насильства у дітей та підлітків
5. Характерологічні особливості агресивності дітей і підлітків

1. Агресія: сутність, функції, види та форми

Агресія у дітей є широко розповсюдженим явищем на ранніх етапах розвитку. Однак в міру становлення особистості дитини її поведінка все більше соціалізується. Тому, прояви агресії і агресивності в дитячих, учбових закладах, в повсякденному житті є проблемою, яка все більше хвилює науковців, оскільки в останні роки спостерігається зростання цинізму, ворожості та жорстокості у неповнолітніх. Дитина під час навчання та відпочинку стикається з комплексом соціальних та біологічних факторів, які по-різному впливають на її поведінку. Вивчення ж соціальних та індивідуально-особистісних детермінант надасть можливість зрозуміти психологічні особливості агресивної поведінки та насильства, сприятиме покращенню можливостей своєчасного прогнозування та корекції їх проявів на початковій стадії.

Сьогодні у науковій думці стверджується погляд на агресію, як на властивість особистості і як на її поведінковий прояв. Зупинимось на кожному окремо і почнемо з агресії як властивості особистості, тобто з агресивності.

Один з відомих дослідників феномену агресії Л. Берковіц визначає агресивність, як відносно стабільну готовність до агресивних дій в різних ситуаціях.

Агресивність розглядається у двох ракурсах: як мотиваційна тенденція, внутрішнє спонукання до здійснення агресивних дій; як деструктивна тенденція у стосунках з іншими людьми.

Таким чином, агресивність це властивість особистості, що, по-перше, виступає як мотиваційна тенденція, внутрішнє спонукання до здійснення агресивних дій, по-друге, відображає відносно стабільну готовність до агресивних дій в самих різних ситуаціях за наявності потенційно агресивного сприймання та потенційно агресивної інтерпретації, портрете, характеризується наявністю деструктивних тенденцій у відносинах з іншими людьми.

Розглянемо, що являє собою агресія як поведінковий прояв.

Питанням походження, сутності, механізмів прояву та функціонування агресії присвячені чисельні дослідження підсумки яких вилились у створенні ряду теорій та моделей. Серед них виділяються теорію потягів, теорію фрустрації – агресії, теорію соціального навічання.

Згідно з «теорією потягів» агресію розглядають як вроджене прагнення до смерті (З. Фрейд), або ж прагнення до нападу на інших (К. Лоренц). В першому випадку поведінка є результатом складної взаємодії потягу до смерті (танатос) та потягу до життя (ерос), між якими існує постійна напруга. Її зниження відбувається шляхом спрямування танатосу на зовні, який власне і проявляється у агресії відносно інших людей.

В другому випадку, агресія бере свій початок із природженого інстинкту боротьби за виживання. Згідно К. Лоренцу, агресивна енергія генерується спонтанно, безперервно, регулярно і накопичується протягом певного часу. Ситуативні стимули «відключають» в нервовій системі стримуючі механізми, тим самим даючи можливість «виштовхнути» інстинктивну дію назовні.

Наступною поширеною теорією агресії виступає «теорія фрустрації – агресії» (Дж. Доллард, Н. Міллер, Л. Берковіц). Для того щоб ті чи інші дії були кваліфіковані як агресивні, вони повинні включати в себе наміри образи, а не просто приводити до таких наслідків. З урахуванням останніх досягнень агресивна поведінка стає можливою лише тоді, коли присутні зовнішні стимули («посили» до агресії), які пов'язані з актуальними або попередніми факторами, що провокували злість чи агресію в цілому. Фрустрація породжує агресивні тенденції лише в тій мірі, в якій вони переживаються як негативні емоції. Аверсивна подія збуджує негативний афект. Його неприємне переживання автоматично продукує різноманітні експресивно-моторні реакції, почуття та спогади. В результаті генерується, як тенденція до боротьби, так і тенденція до втечі.

Відповідно до вище сказаного, модель агресивної поведінки виглядає наступним чином:

Аверсивний стимул
(фрустрація, біль,
дискомфорт)

Готовність до
агресивної дії

Агресивна
поведінка

+

«Посили» до агресії
(люди з певними рисами характеру,
фізичні об'єкти)

Згідно «теорії соціального навічання» Альберта Бандури, агресія розглядається як специфічна соціальна поведінка, яка засвоюється і підтримується таким же чином, як і інші форм соціальної поведінки.

Схематично теорія має наступний вигляд:

Агресія набувається за допомогою: біологічних факторів (наприклад, гормони, нервова система) чи навчання (безпосередній досвід, спостереження). Агресія провокується: впливом шаблонів (збудження, увага); неприпустимим ставленням (накази, фрустрація); мотивами (гроші, захоплення); інструкціями (накази); ексцентричними переконаннями (параноїдні ідеї). Агресія регулюється: зовнішніми заохоченнями і покараннями (матеріальна нагорода, неприємні наслідки); вікарним підкріпленням (спостереження за тим, як заохочують або карають інших); механізмами саморегуляції (гордість, провина).

Залежно від ситуації агресія виконує позитивні, негативні та амбівалентні функції.

До негативних функцій належать:

Руйнівна. Агресія мотивується в більшій мірі бажанням завдати шкоду жертві, ніж прагненням досягнути будь-яких інших цілей.

Конфліктна. Занадто високий рівень розвитку агресивності є причиною негативних змін в поведінці, нездатності до соціальної кооперації та зумовлює дезадаптацію особистості.

Демонстративна. Агресія виступає засобом демонстрації фізичної (психологічної) переваги з метою послаблення вольової здатності до опору.

До позитивних функцій належать:

Адаптивна. Певний рівень агресивної поведінки є бажаним і навіть необхідним, оскільки допомагає зайняти активну життєву позицію, проявити самостійність тощо. Гнів, дозволяє адаптуватись до оточуючого середовища.

Дослідницька. Агресія здійснює регулюючий вплив шляхом концентрації процесів пізнання на емоційному компоненті предмета, що вивчається. В загрозових умовах агресія забезпечує орієнтацію в оточуючій дійсності:

розуміння і оцінку ситуації, виділення об'єкту для нападу і ідентифікація власних наступальних засобів.

Захисна. Про неї можна говорити тоді коли відбувається реагування агресією на агресію іншого.

До амбівалентних функцій агресії належать:

Реалізація потреби в емоційних переживаннях. Фізичний біль чи приниження викликає задоволення, а агресія виступає як самоціль. Реалізацію потреби в певних емоційних переживаннях можна розцінювати як позитивну функцію агресії, але страждання жертви виступають негативними наслідками агресії.

Помста. Помста є проявом злоякісної агресії. З одного боку вона захищає від загрози тому, що завжди здійснюється після її реалізації. З іншого вона саме і спрямована на нейтралізацію нанесених збитків. Так, агресія може компенсувати іншу агресію внаслідок чого порушені стосунки повертаються до норми.

Зняття емоційного напруження. Метою агресії як мимовільного вибуху люті є зняття емоційного напруження та подальшого зниження потягу до агресії. Однак, ступінь зниження агресії буде залежати від ступеня досягнення поставленої мети, тобто від повноти завданої шкоди об'єкту.

При спробі дати визначення поняттю «агресія» дослідники приходять до висновку, що існують різні форми та види її прояву.

Під видом агресії розуміють сукупність взаємодоповнюючих і взаємозалежних ознак агресії, що характеризують її з позицій становлення, цілісності, результативності та завершеності у часі.

На думку А. Доджа, існує два види агресії – реактивна і проактивна. Перша передбачає відплату у відповідь на усвідомлену загрозу. Друга породжує поведінку, що спрямована на отримання певного позитивного результату. Е. Фромм поділяв агресію на доброякісну та злоякісну. Доброякісна агресія сприяє підтриманню життя і являє собою реакцію на загрозу вітальним інтересам. Злоякісна агресія не пов'язана із збереженням життя та захистом вітальних інтересів. Ю.М. Антонян виокремлює наступні види агресії: конструктивну, деструктивну і дефіцитарну. Конструктивна агресія передбачає готовність індивіда протистояти шкідливим для нього впливам, а також творчу активність, здатність до розвитку нових ідей і втіленню їх у життя. При деструктивній агресії активність індивіда носить руйнівний щодо оточуючих характер. Дефіцитарна агресія характеризується низьким рівнем активності, зниженням можливостей людини до творчості, а також астеничними і депресивними станами. А. Бас і А. Даркі доповнюють зазначені

класифікації ворожою, інструментальною, фізичною та вербальною. Про першу говорять тоді, коли мета агресора полягає у прагненні заподіяти жертві шкоду. Друга навпаки, характеризує випадки, коли агресор переслідує цілі не пов'язані з нанесенням шкоди. Третя вказує на використання лише фізичної сили проти іншої особи. Четверта являє собою вираження негативних почуттів лементом, вереском, а також через зміст словесних відповідей (погроза, проклін, лайка).

Крім того, розрізняють індивідуальну, групову та масову агресію. Під індивідуальною – розуміється агресивна поведінка, що притаманна конкретній особистості. Групова агресія – поведінка групи осіб об'єднаних спільними поглядами та переконаннями стосовно можливостей та способів заподіяння шкоди. Масова агресія – скупчення агресивно налаштованих людей, які пов'язані спільними ідеями психологічної безнадійності ситуації, що склалася навколо них.

Під формою вираження агресії розуміється напрям і характеристика їх дій. Відповідно можна говорити про наступні форми агресії:

- *активну* – активні агресивні дії та вчинки особистості проти об'єкта (особи або предмета) агресії;
- *пасивну* – відмова особистості виконувати поставлені перед нею завдання чи вимоги;
- *пряму* – безпосередньо спрямована проти будь-якого об'єкту агресії;
- *непряму* – дії, які опосередковано спрямовані проти іншої особи (плітки, злісні жарти) та дії, які характеризуються непорядкованістю і відсутністю спрямованості.

Виділені А. Басом і А. Даркі види агресії мають наступні форми:

1. Фізична:

- активна – пряма – використання фізичної сили проти об'єкта фрустрації;
- активна – непряма – використання фізичної сили проти особи, яка не є фрустратором чи предмета який не належить об'єкту фрустрації;
- пасивна – пряма – прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети;
- пасивна – непряма – відмова від виконання необхідних вимог чи завдань (наприклад, відмова звільнити територію під час сидячої демонстрації).

2. Інструментальна:

- активна – пряма – використання особою предметів проти об'єкта фрустрації, з метою припинення його посягань на життя та здоров'я власне чи оточуючих;

- активна – непряма – укладання угоди з третьою стороною щодо агресивних дій проти жертви чи об'єкту агресії;
- пасивна – пряма – нанесення ударів неживим предметам, що уособлюють образ фрустратора (лялька, опудало, фотографія тощо);
- пасивна – непряма – нанесення ударів неживим предметам, як засіб вираження негативних почуттів проти фруструючої ситуації.

3. Вербальна:

- активна – пряма – безпосередня словесна образа, приниження або злісні висловлювання на адресу об'єкта фрустрації;
- активна – непряма – демонстрація сторонньому негативного ставлення до фрустратора за допомогою вербальних реакцій (плітки, погроза, лайка);
- пасивна – пряма – відмова говорити з іншою людиною, відповідати на її питання тощо;
- пасивна – непряма – відмова надати необхідні пояснення.

4. Ворожа:

- активна – пряма – вплив на фрустратора, що проявляється як у безпосередніх образах чи приниженнях, так і у фізичних діях;
- активна – непряма – опосередкований вплив на об'єкта (скарги на фрустратора присутнім; змова із сторонньою особою з метою заподіяння шкоди фрустратору);
- пасивна – пряма – безпосередня відмова від спілкування з кривдником через почуття помсти і ворожості;
- пасивна – непряма – відмова від взаємодії та від спілкування з кривдником через почуття помсти без певних пояснень іншим людям.

Відповідно до вище сказаного, можна говорити про агресію – як про поведінку спрямовану на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного ставлення і намагається його уникнути.

2. Чинники агресії

У дослідженнях природи агресії значна увага приділяється вивченню реально існуючої системи залежності такої поведінки від ряду факторів, що ініціюють або обмежують провідні форми її прояву. Кожна існуюча теорія виділяє певну множину факторів які обумовлюють агресію. Сьогодні їх об'єднують у дві групи. До першої відносять об'єктивні чинники, а до другої суб'єктивні чинники.

До **об'єктивних** чинників прийнято відносити чинники навколишнього середовища, які мають позитивний вплив на формування і реалізацію агресивних поведінкових актів.

Агресію не завжди породжують слова, вчинки інших людей. В багатьох випадках її викликають чи підсилюють фактори, які тісно не пов'язані з процесами соціальної взаємодії, які присутні постійно. Із найбільш важливих зовнішніх детермінантів агресії деякі виявляються елементами природного оточення, інші включають ситуаційну інформацію, треті впливають на самовідомість. Ці та подібні їм характеристики нерідко відіграють таку ж ключову роль у виникненні насилля, як і більш досконало вивчені соціальні фактори. Зовнішні фактори агресії – це ті особливості середовища чи ситуації, які підвищують вірогідність виникнення агресії. Більшість цих детермінантів тісно асоційовані зі станом фізичного середовища. Наприклад, висока температура повітря підвищує вірогідність прояву агресії. Помірна висока температура повітря підсилює негативний афект (дискомфорт), наслідок чого збільшується вірогідність прояви індивідом агресивних реакцій. Однак, якщо дискомфорт, який викликаний ненормально високою температурою, надто сильний, то не виключено, що індивід в такій ситуації надасть перевагу втечі, оскільки вступ в агресивну взаємодію може пролонгувати дискомфортні переживання. До інших середовищних факторів, що можуть також детермінувати агресію належать: тіснота та галас, який підсилюючи збудження, сприяє зростанні агресії. Спостереження показують, що агресивні реакції підсилюються і у тому випадку, коли повітря містить деякі збуджуючі агенти (тютюновий дим, неприємні запахи).

Різноманітні аспекти ситуацій міжособистісного взаємодії, так звані «посили до агресії», також можуть підштовхнути людину до актуалізації агресивних реакцій. Ці «запрошення» можуть виходити з багатьох джерел. Якщо у потенційного агресора певні індивідуальні характеристики потенційної жертви просто асоціюються з агресією, він буде схильним реагувати агресивно. Зброя також слугує «запрошенням до агресії», як між іншим і демонстрація сцен насилля в мас-медіа.

До суб'єктивних чинників належать індивідуальні, гендерні, психофізіологічні, соціально-психологічні, психолого-педагогічні.

Під індивідуальним чинником розуміються передумови для виникнення і розвитку агресії, які зосереджені в основному у стійких рисах характеру і схильностях потенційних агресорів. Термін «стійкий» в даному випадку є ключовим, оскільки, у порівнянні з типами відносно короткочасних емоційних і афективних реакцій, індивідуальні детермінанти агресії мають більш постійний характер.

Звичайне спостереження показує, що деякі люди навіть на незначні провокації відповідають неадекватно сильною агресією. В основному така ситуація стає можливою завдяки існуванню стійких характеристик потенційних агресорів, тобто особистісних рис, установок та схильностей, які залишаються постійними не залежно від ситуації.

Від індивідуальних відмінностей залежить сила та вірогідність прояву агресії. Такими особистісними характеристиками виступають емоційна чутливість (стійка тенденція ображатися, почувати себе некомпетентними та відчувати дистрес у відповідь на мінімальну фрустрацію) і дратівливість (стійка тенденція ображатися навіть на мінімальну провокацію). Дратівливість, на відміну від емоційної чутливості більш тісно пов'язана з агресією, особливо якщо їй передувала провокація.

У якості «стимулюючих» агресивну поведінку, як правило виступають такі особистісні риси та характеристики, як: страх суспільного несхвалення, дратівливість, тенденція сприймати чужі дії як ворожі стосовно себе (упередженість атрибуцій ворожості), переконливість в тому, що він у всіх випадках залишається хазяїном своєї долі, схильність відчувати сором.

Важливу категорію агресорів становлять екстремісти, тобто чоловіки і жінки, які проявляють агресію або надто часто, або у крайніх випадках. Вони поділяються на дві групи:

- із заниженим самоконтролем;
- із підвищеним самоконтролем.

У перших, внутрішні стримуючі механізми розвинуті надто слабо і тому вони вдаються до насильства надзвичайно часто. Агресори другого типу, навпаки, володіють незвичайно розвинутими внутрішніми стримуючими механізмами і здатні утримуватися від агресивних проявів навіть у випадку надзвичайної сильної провокації. Коли ж ресурс внутрішніх інгібіторів вичерпується, агресія, яка проявляється особами з підвищеним самоконтролем, може приймати крайні, а інколи навіть фатальні форми.

Поведінкові реакції людини залежать також від його установок (атитюду) і внутрішніх стандартів. До числа найбільш важливих установок, які афектують агресивну поведінку, відносяться різні форми забобонів.

Одна і та ж поведінкова реакція різними людьми може сприйматися і як недопустимо агресивна і як нормальна – все залежить від системи норм і цінностей конкретного особи. Такі внутрішні стандарти найбільш яскраво проявляються в ситуації підвищеної особистісної

самоусвідомленності. Підвищення її ступеня штовхає людину до агресії, якщо вона вважає подібну поведінку можливою, і навпаки, стримує її від здійснення агресивних дій, якщо вона відноситься до такої поведінки як до недопустимої.

Гендерні відмінності в проявах агресивної поведінки пояснюються впливом генетичних або біологічних факторів. Дійсно, існують дані, які засвідчують про те, що вплив цих факторів, як детермінант агресії дуже значний, однак ясно, що вже само по собі протиставлення гендерних ролей (тобто уявлення про те, що чоловіки «крутіші»), є важливим фактором. Крім того, навіть якщо гендерні відмінності, які проявляються в агресії, дійсно в якійсь мірі породжуються саме біологічними факторами, це аж ніяк не означає, що чоловіки неминуче повинні демонструвати більш високий рівень агресивності на відміну від жінок.

Серед психофізіологічних чинників виділяються:

- перевага моторного рухового компонента над розумовим й сенсорним;
- невротичні реакції;
- перевага процесів збудження над процесами гальмування;
- нездатність витримувати тривале емоційне напруження;
- нездатність до тривалого напруження сенсорних систем в умовах монотонії тощо.

До психофізичних чинників належать:

- важкі хронічні та соматичні захворювання;
- психічна й фізична перевтома;
- черепно-мозкові травми (ушкодження певних ділянок головного мозку (амігдали), вентромедіальних ядер гіпоталамуса) тощо.

Психолого-педагогічними чинниками об'єднують:

- некомпетентність особи;
 - відсутність індивідуального підходу до особистості;
 - неадекватність виховних заходів;
 - байдужість, нетактовність відносно особистості з боку її оточення;
 - заниження оцінки діяльності та блокування особистісного зростання;
 - відмову своєчасної допомоги особистості та нерозуміння її емоційного стану;
 - навчання агресивному поводженню;
 - зловживання батьками покаранням, їх жорстоке ставлення тощо.
- До соціально-психологічних чинників належать:

- несприятливі умови взаємодії із своїм найближчим оточенням у родині та у професійній діяльності;
- прагнення уникнути тиску обов'язків та вимог;
- важкий емоційний клімат у родині (алкоголізація близьких, нерозуміння з боку інших, систематичні конфлікти тощо).

3. Поняття про насильство та його види

Агресія досить часто пов'язана з насильством оскільки часто спричиняє біль та страждання. Відсутність принципових розходжень у поглядах на поняття насильства над дитиною дозволяє його визначити, як дії дорослих (однолітків), що спрямовані на примусове втягнення дитини в ситуації, які приводять до приниження, виникнення відчуття болю чи іншим чином негативно впливають на її розвиток і фізичний та психічний стан. На відміну від інших актів агресії, що носять одноразовий чи короткочасний характер, насильство, як правило, здійснюється протягом тривалого періоду, через що жертва постійно знаходиться в напруженому і заляканому стані.

Насильство проявляється у наступних видах:

Фізичне насильство розглядається, як цілеспрямовані, систематичні дії пов'язані з заподіянням болю дитині, нанесенням фізичних пошкоджень сліди від яких, у формі синців, забитих місць і подряпин тримаються протягом семи днів. Типовими формами прояву фізичного насильства виступає: жорстке або жорстоке покарання дитини за надумані чи реальні її провини; задоволення потреб агресора у демонстрації фізичної переваги над дитиною.

Під *сексуальним насильством* розуміємо отримання, за допомогою прямого примушування чи погроз, від дитини сексуального задоволення в результаті якого вона зазнає болю. Сексуальне насильство може мати як «традиційні» прямі (розбещення, зґвалтування) форми, так і «опосередковані». Під останніми розуміються випадки, коли дитина не будучи жертвою прямого насильства відчуває себе такою в силу обставин, що склались. Сюди належать випадки за яких безпосередній статевий контакт гвалтівника і жертви відсутній, а також випадки відсутності жертви в момент здійснення насильства. Наприклад, дитина може відчувати себе жертвою насильства і демонструвати відповідні психологічні особливості, у ситуаціях, коли насильства зазнала не вона сама, а близька їй людина; якщо дитина була свідком сцен сексуального характеру; у випадках, коли предмети одягу, іграшки або зовнішність дитини стали

об'єктом сексуального задоволення інших людей і дитині стало про це відомо.

Психологічне (емоційне) насильство являє собою будь-які дії чи бездіяльність дорослих, що приводять до стійких патологічних змін емоційного статусу дитини. Воно проявляється у наступних хронічних патерах поведінки інших осіб: приниження, образи, погрози, моралізування, порівняння з негативними персонажами, висміюванні тощо.

Економічне насильство (зневажання) – нездатність або умисне обмеження батьками (опікунами) забезпечити потреби дитини в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні, освіті, захисті в наслідок чого можуть виникнути ускладнення у її розвитку.

4. Соціальні умови становлення агресії і насильства у дітей та підлітків

Уявлення про агресію, досвід агресивної поведінки діти і підлітки отримують з трьох джерел. Першим виступає сім'я, другим – школа та референта група, третім – засоби масової інформації. Зупинимось на кожному з них окремо. Розпочнемо з сім'ї, оскільки саме там дитина проходить первинну соціалізацію.

Серед сімейних факторів здатних в значній мірі формувати агресивну поведінку виділяються: по-перше, склад сім'ї. Помічено, що більшість агресивних дітей молодшого шкільного віку виховується лише одним з батьків, як правило матір'ю, яка достатньо часто, з одного боку демонструє агресивне ставлення до дитини, а з іншого, «заохочує» її агресивні прояви «формуючи» у сина справжні чоловічі риси, а у доньки – уміння постояти за себе.

По-друге, ступінь гармонійності у стосунках між батьками. Діти, які проживають у дисгармонійних сім'ях, значно частіше демонструють агресію та мають її значно вищий рівень порівняно з дітьми, які виховуються у гармонійних сім'ях. Така ситуація стає можливою в силу двох причин. В родинях першого типу, батько нерідко дотримується різкості і прагнення жорстко карати дітей, а мати проявляє низький рівень вимогливості та недостатню сердечність у взаєминах. В кінцевому підсумку це приводить до незначної ідентифікації сина з власним батьком та демонстрації ворожого ставлення до нього. Друга причина пов'язана з відсутністю між батьками єдності поглядів на проблеми виховання, їх частими конфліктами та непорозуміннями внаслідок чого у дитини не формується чітке розуміння власних форм поведінки.

По-третє, характер стосунків дитини з батьками. Виникненню агресії сприяють погані стосунки з одним чи з обома батьками, усвідомлення зневіри у собі власних батьків, їх недостатня увага до потреб дитини, орієнтація не на пояснення і турботу, а на жорстку дисципліну та використання покарання. Найбільш розповсюдженими покараннями виступають тимчасова ізоляція від однолітків, обмеження рухової активності, холодність у стосунках, образи, негативні оцінки, погрози, залякування та фізичні покарання. Обумовленість агресії покаранням пояснюється тим, що батьки фактично виступають її прикладом формуючи уявлення про агресію, як засіб контролю та впливу.

На становлення агресивної поведінки дитини впливають неадекватний стиль сімейного виховання, який проявляється у: надмірному контролі (гіперопіка) та увазі (гіперпротекція), підвищеній тривозі за здоров'я дитини чи навпаки, недостатньому контролі поведінки дітей (гіпоопіка), потуранні у задоволенні їх бажань, недостатній вимогливості батьків, нездатності поступово ускладнювати вимоги та домагатися їх виконання. Батьки агресивних підлітків висуваючи значно нижчі вимоги до їх досягнень частіше спираються на методи примусу, у той час як у вихованні дітей з нормальною агресією надається перевага методам розвитку самоконтролю.

Крім вище розглянутих сімейних особливостей виникненню і закріпленню агресивної поведінки можуть сприяти: втрата одного чи обох батьків; фіксація на травматичних обставинах; неможливість усамітнитися, залишитись наодинці.

Характер агресивної поведінки в значній мірі визначається віковими змінами які перепадають на учнівські роки.

За даними різних зарубіжних дослідників жертвами агресії в стінах школи стають біля 90 % дітей. Як можливі регулятори ризику стати жертвою агресії чи її проявити розглядаються вік, статеві приналежність, реагування вчителів на акти агресії та особистісні характеристики агресорів і їх жертв.

Вік відіграє важливу роль, тому що впливає на вибір шляхів насильства. У молодшому шкільному віці в значній мірі агресія спрямовується на більш слабого учня і в основному проявляється у формі глузувань, бійок та сварок. Не важко помітити, що агресивні діти активні і часто швидше досягають власних цілей. В результаті на фоні не сформованості моральних орієнтирів та порушення контакту з дорослими створюються передумови для формування і привласнення дитиною асоціальних форм прояву

агресії. Мотивами агресивної поведінки виступають: заподіяння збитків жертві; захист від реальної чи уявленої загрози; привернення уваги.

Одна з суттєвих причин розповсюдження агресії в школі полягає у негативній реакції вчителів, яка за своєю сутністю є непрямим доказом сили і незалежності учнів.

У підлітковому віці порівняно з дитячим, агресія набуває демонстративного характеру у зв'язку з психофізіологічними змінами, втратою дорослими авторитету та поступовою орієнтацією на групу однолітків. Агресивність у цьому віці надає можливість «здаватися або бути сильним». Будь-яка підліткова група має свої ритуали і міфи, підтримувані лідером. Ритуали підсилюють почуття приналежності до групи і створюють відчуття безпеки, а міфи стають ідейною основою життєдіяльності й виправданим внутрішньогруповою і зовнішньою агресії. Насильство, «схвалене» груповим міфом, переживається як ствердження своєї сили, героїзму, відданості групі.

Агресивність підлітка визначається його статусом у групі. Найвищий рівень характерний для високо і низько статусних членів групи. Лідери за допомогою агресії закріплюють власні позиції, а аутсайтери проявляють незадоволення власним положенням.

Серед найбільш розповсюджених мотивів агресивної поведінки підлітків виступають: заподіяння болю жертві; домінування; помста за перенесене страждання; отримання матеріальних благ; усунення перешкод на шляху до задоволення потреб; самоствердження; вирішення внутрішнього конфлікту; афективна розрядка. Життєва концепція характеризується низьким рівнем сформованості ціннісних орієнтацій та перевагою матеріальних цінностей (матеріально забезпечене життя, воля, розваги, впевненість у собі) над духовними.

Іншими соціальними факторами ризику виникнення агресії у підлітків виступають: захоплення, пов'язані з насильством і жорстокістю, спілкування з раніше судимими, уживання психоактивних речовин.

Агресія поряд з негативною відіграє і позитивну роль звільняючи від страху, допомагаючи відстоювати особисті інтереси, захищаючи від зовнішньої загрози та сприяючи адаптації у соціумі.

Останнім з виділених джерел формування агресії у дітей та підлітків виступають засоби масової інформації. Вважається, що вони володіють значними можливостями навчання агресивній поведінці. Однак, зарубіжними дослідниками виділені наступні умови, яких повинно «дотримуватись» телебачення для формування зазначеного типу поведінки: по-перше, поданий сюжет має бути цікавим та виглядати максимально реальним;

по-друге, він повинен сприйматись саме як агресія; по-третє, ототожнення глядача з агресором, а потенційної жертви з жертвою глядача; по-четверте, головний герой за допомогою агресії досягає суб'єктивно важливої для глядача мети.

У випадку дотримання зазначених вимог механізм формування агресії має наступний вигляд: надмірне захоплення телепередачами – агресивні фантазії – ототожнення себе з відповідним персонажем – засвоєння агресивного способу вирішення проблеми та впливу на людей – повторення агресивних дій – використання агресії для вирішення питань в міжособистісних стосунках – підкріплення – агресивні звички – нерозвинуті соціальні та навчальні уміння – фрустрація – надмірний перегляд телепередач – і т.д.

5. Характерологічні особливості агресивності дітей і підлітків

Після того, як були розглянуті соціальні фактори обумовлюючі природу агресії та насильства зупинимось на наступних характерологічних детермінантах агресивності дітей і підлітків: стійкі особистісні властивості та гендерні характеристики.

Сьогодні відсутнє однозначне уявлення про психологічний портрет агресивної особистості. Одні дослідники вважають, що детермінуючий вплив на виникнення агресивних поведінкових проявів здійснюють ситуативні чи соціальні фактори. В якості аргументів приводяться чисельні закордонні роботи в яких показано взаємозв'язок агресії з моделями сімейного виховання і взаємостосунків, з кліматичними характеристиками, з моделями соціальної взаємодії тощо. Інші, звертають увагу на те, що схильність до агресії обумовлюється певними стійкими рисами особистості. В якості прикладу можна згадати Р. Берона та Д. Річардсона, які вважають, що особистісні якості відіграють ключову роль в багатьох моделях поведінки, до числа яких належить і модель агресивної поведінки.

Розглянемо які якості притаманні високо агресивній особистості. Для молодших школярів із агресивними формами поведінки (на відміну від неагресивних) властиві перш за все низький рівень соціальної адаптації, висока ситуативна тривожність обумовлена переживаннями з приводу прийняття себе дорослими та однолітками, завищені самооцінка і рівень домагань, холеричний тип темпераменту, емоційна нестабільність, низький рівень суб'єктивного контролю, низький рівень інтелекту;

конфліктність у процесі спілкування (сперечання, відстоювання власного рішення, ігнорування думок інших).

Підліткам з вираженою агресивністю характерні: стійка тенденція ображатися навіть на мінімальну провокацію (дратівливість); відчуття власної некомпетентності та переживання дистресу у відповідь навіть на незначну фрустрацію (емоційна чутливість); надмірно висока або навпаки низька чутливість до подій які відбуваються (порушення сенситивності); схильність до швидкої, необдуманної, неконтрольованої реакції (імпульсивність); нездатність швидко змінювати власну поведінку у відповідь на зміни ситуації (дезадаптованість), ускладнення у зміні наміченої програми дій в умовах потребуючих її перебудови (ригідність); низька здатність вербального вираження власних переживань (алекситимія); здатність здійснювати вплив на події (інтернальний локус контролю); приписування ворожих намірів іншим, навіть якщо таких намірів у них і не існує (упереджена атрибуція ворожості); конфліктність в спілкуванні.

Уже у перші шкільні роки стають помітні гендерні розходження у проявах агресії унаслідок складного впливу культурних уявлень про те, що властиве представникам чоловічої та жіночої статі. Сподівання, які плекає культура заохочують хлопчиків розвивати агресивні імпульси, а дівчаток – послаблювати або скеровувати їх усередину. Перші порівняно з останніми частіше схильні до агресивної поведінки проявляючи більш високий рівень фізичної прямої агресії, спрямований в значній мірі проти осіб своєї статі. Вербальній агресії також приділяється достатня «увага», але вона виступає як засіб вираження емоцій, що підвищують статус, впевненість в собі та домінантність.

У дівчаток в значно більшій мірі спостерігається опосередкована вербальна агресія, спрямована проти однолітків. Фізична агресія в більшості випадків спрямована на хлопчиків та членів родини. Агресивні дівчатка відрізняються драгівливістю та більшою уразливістю порівняно з хлопчиками.

В цьому віці існують і певні відмінності в причинах агресивної поведінки. У хлопчиків головним її мотиватором виступає бажання підтримати самооцінку, в той час як у дівчаток вона провокується кривдою чи загрозою покарання і навіть згвалтування.

Отже, можна зробити висновки, що агресія розуміється як властивість особистості (агресивність) і як поведінковий прояв (агресивна поведінка). Агресивність – властивість особистості, яка проявляється у готовності до агресії в різних ситуаціях за наявності потенційно агресивного сприймання дій іншої людини. Агресія – це мотивована поведінка, яка

спрямовується на образу, спричинення збитків чи знищення іншої живої істоти за умови, що вона цього не бажає та намагається уникнути. Агресія має різні види та форми прояву і виконує різноманітні функції.

Під насильством розуміється дії пов'язані з примусовим втягненням дитини в ситуації, які негативно впливають на її фізичний та психічний розвиток.

Серед соціальних факторів формуючих агресивну поведінку у дітей чільне місце належить сім'ї та школі, у підлітковому віці на перше місце виходять група однолітків та засоби масової інформації.

До характерологічних детермінант агресивності належать стійкі особистісні властивості та гендерні характеристики.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст наступних понять: агресія, агресивність, насильство.
2. Яким чином співвідносяться між собою агресія, агресивність та насильство.
3. Як в теорії фрустрації – агресії описаний механізм виникнення агресивної поведінки.
4. Вкажіть які характеристики сім'ї сприяють виникненню агресії.
5. Яким чином співвідносяться прояви агресії і гендерні особливості?
6. Які риси притаманні для агресивних підлітків?
7. Визначте за якими особистісними рисами відрізняються між собою агресивні діти та підлітки.

Завдання для самостійної роботи

1. Опрацюйте тему за вказаною літературою.
2. Визначте відмінності між агресією як властивістю особистості і агресією як психічним станом.
3. Проаналізуйте види агресії за А. Басса і А. Дарка та Е. Фромом.
4. Порівняйте причини які призводять до виникнення агресії відповідно до теорії фрустрації та теорії соціального научіння.

Тестові завдання

1. Уважно прочитайте питання і із запропонованих варіантів оберіть правильну відповідь
Агресія це:
а) поведінка, що включає загрозу або наносить збитки іншим живим істотам;

- б) дії які негативно впливають на психічний розвиток;
 - в) мотивована поведінка, що включає загрозу або наносить збитки живій істоті, яка намагається їх уникнути;
 - г) нанесення іншим тілесних і фізичних ушкоджень
2. До сімейних факторів обумовлюючих агресивну поведінку дітей відносяться:
а) нейтральні стосунки з братами і сестрами;
б) конфліктні стосунки між батьками;
в) стиль сімейного виховання;
г) сім'я, що розпадається.

Література для поглибленого вивчення:

1. Агрессия у детей и подростков: Учеб. Пособие; [под ред. Платоновой Н.М.]. – СПб.: Речь, 2004. – 336 с.
2. Бэрон Р. Агрессия / Р. Барон, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер, 1997. – 336с.
3. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие / Елена Валерьевна Змановская. – М.: Академия, 2003 – 288 с.
4. Колосова С.Л. Особенности дезадаптивных проявлений у детей с агрессивным поведением при переходе от дошкольного возраста к младшему школьному / С.Л. Колосова // Вопросы психологии. – 2006. – № 6. – С. 24 – 30.
5. Психология социальной работы : учебн. пособие / [О.В. Александрова, О.Н. Богомолова Н.А. Васильева]; под ред. М.А. Гулиной. – СПб: Питер, 2004. – 351 с.
6. Сафуанов Ф.С. Психологическая типология криминальной агрессии / Ф.С. Сафуанов // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 6. – С. 24 – 35.
7. Социальная психология агрессии / Барбара Крэйхи. – СПб.: Питер, 2003. – 336 с.
8. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / Игорь Александрович Фурманов. – Мн.: МнГУ, 1996. – 192с.

ТЕМА 7

МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ТА ДІАГНОСТИКИ АГРЕСІЇ І НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї

1. Дослідження агресії і насильства методом спостереження
2. Можливості лабораторного експерименту у вивченні агресії і насильства
3. Дослідження проявів агресії і насильства за допомогою методу опитування
4. Характеристика проєктивних методик призначених для дослідження агресії та насильства
5. Методи вивчення та діагностики стану дитини, що постраждала від насильства

1. Дослідження агресії і насильства методом спостереження

Метод спостереження дозволяє зібрати інформацію про прояви агресії та насильства у тому вигляді в якому вони відбуваються безпосередньо у реальних умовах життя, без прямого втручання дослідника.

Для дослідження агресивних аспектів взаємодії американськими психологами Хампертом і Даном розроблена система кодування, що включає наступні характеристики агресивної поведінки: псування речей однокласників, виривання предметів з рук, погрози, шантаж однокласників.

М.Алворд та П. Бейкер визначили наступні 8 критеріїв прояву агресії у школярів: втрата контролю над собою; конфлікти з дорослими; відмова виконувати встановлені правила; звинувачення інших у власних помилках; відмова виконувати будь-яку роботу; заздрисність до успіхів інших; чутливість до думок інших; підвищена draжливiсть. Автори вважають, що про агресію, як стійку поведінкову характеристику особистості, можна говорити лише за умови прояву чотирьох ознак протягом шести місяців.

Е.С. Меньшикова виділила ряд критеріїв, які вказують на певний вид насильства. У віці до 6 місяців поведінковими критеріями існування

фізичного насильства у сім'ї виступають: мала рухливість, відсутність або ж незначна реакція на зовнішні подразники, відсутність інтересу до оточуючого світу; у віці від 6 місяців до 1,5 року: страх батьків, страх фізичного контакту з дорослими, постійна безпідставна настороженість, плаксивість, постійне пхикання; у віці 1,5–3 років: страх дорослих; рідкісні прояви радості, плаксивість; реакція переляку на плач інших дітей; різкі перепади у поведінці – від надмірної агресії до байдужості; у віці 3–6 років: відсутність опору, пасивна реакція на біль, хворобливе ставлення до зауважень (критики); надмірна поступливість; псевдодоросла поведінка (зовнішнє копіювання поведінки дорослих); негативізм, агресія, брехливість, крадіжки; жорстокість по відношенню до тварин, схильність до підпалів; у молодшому шкільному віці: прагнення приховати причину ушкоджень і травм; самотність, відсутність друзів; небажання повертатися додому після завершення занять у школі; дивні харчові вподобання (штукатурка, листочки, равлики, жучки тощо); у підлітковому віці: втечі з дому; суїцидальні спроби; делінквентна поведінка; вживання алкоголю, наркотиків.

Поведінковими ознаками сексуального насильства над дитиною 3–4 років виступають: надмірна мастурбація; неодноразова демонстрація геніталій; сексуальні ігри нав'язливого характеру; періодичні нічні кошмари; енурез; порушення сну; страх залишатися наодинці з дорослим, з старшим братом (сестрою), відвідувати дитячий садочок; регресивна поведінка; над дитиною у віці 4–6 років: надмірна мастурбація, часта демонстрація геніталій; сексуальні ігри нав'язливого характеру; агресивна сексуальну поведінку з дітьми; псевдодоросла поведінка; порушення сну; небажання залишатися наодинці з дорослими й однолітками, відвідувати дитячий садок; спроби влаштування підпалів; регресивна поведінка; соматичні скарги; у віці 6–8 років: сексуальні ігри нав'язливого характеру з однолітками, агресія проти однолітків; раптове погіршення успішності; неспроможність знайти друзів; відсутність довіри до будь-кого; погіршення концентрації уваги; у віці 8–12 років: сексуальні ігри нав'язливого характеру; агресія по відношенню до однолітків; нерегулярне відвідування школи, несвоєчасний прихід до школи та її залишення; раптове погіршення успішності; відсутність довіри до школярів та вчителів; у віці 12–18 років: симптоми клінічної депресії (порушення сну, суїцидальні нахили, ізоляція від оточуючих); втечі з дому; проміскуїтет; асоціальна поведінка; відсутність особистої участі у шкільних заходах; адитивна поведінка (нікотин, алкоголь, наркотики); вчинення злочинів.

Другий напрямок орієнтований на фіксацію повсякденних умов для подальшого встановлення зв'язку між попередніми умовами і майбутніми агресивними проявами. В рамках зазначеного підходу розроблена «Карта спостережень» Д. Скотта. Вона будучи спрямована на виявлення характеру дезадаптації дитини включає 198 фрагментів фіксованих форм поведінки згрупованих у наступні 6 синдромів: недолік довіри до нових речей, людей, ситуацій; астения; занурення у себе; тривожність стосовно дорослих; неприйняття дорослих; тривога стосовно інших дітей; асоціативність; конфліктність з однолітками; непосидючість або невгамовність; емоційна напруга або емоційна незрілість; невротичні симптоми; несприятливі умови середовища; розумовий розвиток; статевий розвиток; хвороби і органічні порушення; фізичні дефекти. Під час оцінки агресії особлива увага приділяється синдромам, що описують вороже ставлення дорослих до дітей.

Обмеженнями методу спостереження при вивченні агресії виступають висока вірогідність упередженого ставлення до дитини дослідника; існування значної кількості перемінних, які залишаються поза контролем дослідника; складність у визначенні місця і часу прояву агресивної поведінки.

2. Можливості лабораторного експерименту у вивченні агресії і насильства

Зазначені недоліки стали однією з причин проведення домінуючої більшості досліджень агресивної поведінки у лабораторних умовах. Оскільки, під час лабораторного експерименту створюються ситуації, які з одного боку, є підконтрольними, а з іншого, дозволяють здійснити вплив на агресивні реакції респондентів.

Здатність таких ситуацій викликати у учасників притаманний їм рівень агресії (насильства) ґрунтується на уявленні про те, що поведінкові реакції особистості в значній мірі обумовлюються по-перше, відносно стійким набором дій, які застосовуються в реальних умовах; по-друге, зв'язком агресії з зовнішнім подразником. Найскладніша частина роботи полягає у визначенні поведінкових показників агресії, які являють собою її достовірні ознаки і поряд з цим, не спричиняють агресії у досліджуваного та гарантують його безпеку.

Відповідно до зазначених вимог застосовуються наступні ситуації:

1. *Учитель – учень* – призначена для вивчення агресивної поведінки, як реакції на попередній подразник. З цієї метою моделюється ситуація,

за якої один учасник приймає на себе роль вчителя і ставить іншому, виступаючому в ролі учня, завдання на пошук словесних асоціацій. За допущені помилки учень зазнає покарання. Потім здійснюється обмін ролями. Вибір випробуванним, який виступає уже у ролі учителя, виду покарання характеризує міру його агресивної поведінки.

2. Конкурентна швидкість реакції. Випробуванним пропонується позмагатись у швидкості реакції зі своїм партнером, який є асистентом експериментатора. Більш повільний учасник при кожній спробі одержує удар струмом, сила якого визначається більш швидким суперником. Оскільки успіх і невдача випробуваних наперед вирішені дослідником, кожен учасник, як одержує, так і віддає встановлену кількість електричних розрядів. Після отримання першого імпульсу, наступні дії учасника експерименту відображають ступінь його агресії.

3. Лялька Бобо – призначена для вивчення домінуючих видів агресії та насильства у дітей. На першому етапі відбувається формування готовності до агресії (насильства) шляхом демонстрації відповідних дій стосовно великої ляльки клоуна. На другому етапі, спостерігають поведінку дітей по відношенню до ляльки та оцінюють частоту повторення агресивних (насильницьких) дій.

4. Вербальна агресія. Випробуваних піддають впливу, розрахованому на провокування у них агресивних реакцій. Після цього фіксуються та аналізуються їх висловлювання з позицій наявності агресивного змісту чи оцінки особи, що викликала агресивний відгук. Для того, щоб висловлювання вважалися агресивними реакціями, випробуваних переконують в тому, що їх негативна оцінка завдасть клопоту іншій людині. Обмеженнями лабораторного експерименту у вивченні агресії виступає недостатній рівень стандартизації процедури обробки даних, що відповідно вимагає максимальної зосередженості дослідника і ускладнює інтерпретацію отриманих результатів.

3. Дослідження проявів агресії і насильства за допомогою методу опитування

В зв'язку з тим, що багато актів агресії та насильства відбуваються без жодного попередження або виявляються після того, як були вчинені для їх дослідження звертаються до методу опитування.

Вперше він був використаний Ероном і Хьюсманном під час встановлення зв'язку між дитячою агресією та телепередачами у яких демонструвались акти насильства. По кожному обстеженому отримані експертні оцінки рівня його агресії, інформація про телепередачі, яким

надавалась перевага, самозвіти дітей про телевізійні вподобання. В результаті було встановлено, що у хлопчиків агресія пов'язана з тим рівнем насильства, який характерний їх улюбленій телевізійній програмі.

Для вивчення проявів агресії і насильства у сім'ї опитування може здійснюватись за допомогою: складання самозвіту про поведінку, експертної оцінки, застосування особистісних опитувальників.

Самозвіт про поведінку. За даного підходу надається словесний звіт про власну агресивну поведінку чи випадки насильства над собою. Залежно від мети дослідження здійснюється опис схематичних моделей агресивної поведінки або конкретних її проявів. Самозвіти включають позиції суб'єкта агресії та інформацію отриману від інших суб'єктів. Майнардом і Джозефом розроблена анкета для виявлення різних форм переслідування дітей їхніми агресивними однолітками.

Для вивчення агресії у конкретній сфері розроблений самозвіт «Огляд сексуального досвіду». Респондентів просять відповісти позитивно або негативно на низьку питань. Наприклад: «Чи застосовували ви будь-коли фізичну силу стосовно жінки (викручували їй руки, утримували її тощо) для того, щоб змусити її до статевого контакту?»

Самозвіти про агресивну поведінку можуть поєднуватись із звітами про інших людей, з метою вивчення взаємозалежності агресивних дій та оцінки відповідності між звітами людини про себе і про інших. Даний підхід особливо яскраво виражений у «Шкалах тактики конфлікту», розроблених Штраусом (1979) для вивчення насильства в родині. Респондентам пропонується відмітити, яку із наступних видів поведінки: психологічна агресія, фізичний напад, сексуальне насильство чи умовляння – застосовували відносно свого партнера протягом минулого року.

З огляду на те, що респонденти усвідомлюють негативність агресивної поведінки суттєвим недоліком самозвітів виступає виражена соціальна бажаність відповідей. Особливо він стає відчутним тоді, коли мета дослідження полягає у визначенні частоти повторення певних агресивних дій.

Прикладом самозвіту, який дозволяє встановити наявність випадків насильства над дитиною виступає анкета запропонована І.В. Сарженко та О.А. Петрусенко «Порушення прав і гідності дітей у сім'ї», до якої увійшли питання спрямовані на встановлення випадків: застосування фізичної сили батьком, обмеження свобод дитини, висловлювання погроз та лайок на її адресу та прояву сексуального інтересу до неї тощо.

Експертна оцінка. Проблема соціальної бажаності відповідей стає менш гострою, коли поведінку дитини оцінюють люди, які її добре знають, тобто експерти. Ними можуть бути учителі, батьки, ровесники тощо.

Експертне оцінювання проявів агресії і насильства може проводитися як за допомогою стандартизованої процедури анкетування експертів так і під час бесіди (інтерв'ю) з опитуваним у присутності психолога – експерта.

Для експертного вивчення агресивності у дітей дошкільного віку широкого використання набули анкети розроблені Г. Лаврентьевою та Т. Титаренко. Кожна анкета складається з 20 тверджень, які стосуються психофізіологічних особливостей дитини та таких важливих для неї сфер життєдіяльності, як гра, стосунки з батьками і вихователями. Відповідно до суми отриманих балів визначається рівень агресії.

До недоліків експертного оцінювання потрібно віднести пряму залежність достовірності отриманих даних від соціально-перцептивних здібностей експерта помітити ознаки агресії в поведінці об'єкта вивчення, а також складність визначення критеріїв експертної оцінки агресивної поведінки.

Особистісні опитувальники дозволяють встановити кількісну міру вираженості агресії, як властивості особистості. Залежно від кількості характеристик, які підлягають діагностиці їх можна об'єднати у два класи: багатомірні та одномірні. Під багатомірними розуміються опитувальники призначені для діагностики поряд з агресивністю і інших властивостей особистості. Сюди може бути віднесений опитувальник «Домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні» В.В. Бойко. До одномірних належать опитувальники, які призначені для діагностики лише однієї властивості – агресивності: «Методика діагностики агресивності» А. Асінгера, «Опитувальник агресії Баса і Даркі» в адаптації А.К. Осницького.

Опитувальник «Діагностика агресивності» А. Асінгера складається з 20 завдань. Кожне з яких відображає певну повсякденну ситуацію та запропоновані варіанти її вирішення. Залежно від набраної суми балів визначається ступінь агресивності ситуацій в яких відображені різні ситуації повсякденної взаємодії

У опитувальнику «Домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні» В.В. Бойко агресія розглядається як одна з можливих стратегій захисту. Опитувальник складається з 24 спеціально розроблених ситуацій які потребують вирішення одним з 3-х запропонованих способів.

Опитувальник агресії Баса і Даркі у адаптації А.К. Осницького створений у 1957 році і складається з 75 стверджень, на які потрібно дати один з наступних варіантів відповіді: «так», «ні», «скоріш ні», «скоріш так». Опитувальник дозволяє визначити: фізичну агресію; непрямую агресію; вербальну агресію; готовність проявляти негативні почуття при найменшому збудженні; негативізм; образу; підозрілість; почуття вини, а також інтегральні індекси агресивності і ворожості. Індекс агресивності (Агр.) встановлюється за формулою:

$$A_{гр} = \frac{A_{физ} + A_{вер} + A_{непр}}{3},$$

де $A_{физ}$ – показники за шкалою «фізична агресія»; $A_{непр}$ – показники за шкалою «непряма агресія»; ($A_{вер}$) – показники за шкалою «вербальна агресія»

Індекс ворожості (В) визначається за формулою:

$$B = \frac{Обр + Під}{2},$$

де Обр – показники за шкалою «образи»; Під – показники за шкалою «підозрілість».

Рівень зазначених індексів визначається за допомогою показників наведених у табл. 3:

Таблиця 3.

Показники рівня агресивності та ворожості

Найменування індексу	Рівень		
	Знижений	Нормальний	Підвищений
Агресивність	<56	56-78	>78
Ворожість	<36	36-56	>56

Перевагою опитувальника виступає високий рівень формалізації, що дає змогу проводити оперативну діагностику з кількісним поданням результату. Поряд з цим, він має і суттєве обмеження, яке полягає у низькій захищеності від соціально бажаних відповідей.

4. Характеристика проєктивних методик призначених для дослідження агресії та насильства

Проєктивні методики дозволяють здійснити якісну, кількісну і об'єктивну оцінку отриманих результатів. Саме вони допомагають проникнути до тих властивостей особистості, які «зникають» чи «вислизують» при використанні традиційних прийомів дослідження, оскільки у зв'язку з невизначеністю стимулу опитуваний реагує на нього залежно від власних думок і почуттів.

Існуючі проєктивні методики спрямовані на діагностику агресії та насильства можуть бути, за класифікацією Франка, об'єднані у наступні групи:

1. Конститутивні:

Методика «Рука» створена у 1961 американським психологом Е. Вагнером і адаптована у 1988 році для визначення наявності очікування агресії з боку оточуючих дітьми до 11-річного віку (Н. Семаго).

Теоретичним підґрунтям виступає уявлення про те, що філогенетичне значення для людини функцій руки визначає її безпосереднє використання у зовнішній активності. Тобто, використання зображень руки, як візуальних стимулів дозволить виявити поведінкові тенденції на підставі особливостей індивідуального сприйняття стимульного матеріалу.

Відповіді класифікуються за наступними 11 категоріями аналізу: агресія – рука є домінуючою, ображаючою, такою, що активно захоплює інший організм або об'єкт; директивність – рука є ведучою, керівною, активною; страх – страх перед відплатою або агресією з боку іншої особи; емоційність – відповіді, що виражають прихильність, позитивне відношення, доброзичливість; комунікація – демонстрація прагнення до спілкування; залежність – виконання дії залежить від доброзичливого ставлення іншої сторони; демонстративність – рука проявляє себе нарочито демонстративно тим або іншим способом; збитковість – уявлення про руку, як про хвору, деформовану, пошкоджену; активна безособовість – вираження безособових тенденцій до дії, в яких рука змінює своє фізичне положення або чинить опір силі тяжіння; пасивна безособовість – рука не змінює свого положення або пасивно підкоряється силі тяжіння; опис – скоріше, фізичне описання руки, яка не виражає тенденції до дії. Кожний вислів може бути віднесений лише до однієї категорії. Загальна агресивність (А) підраховується за нижче наведеною формулою:

$$A = (\text{Агр.} + \text{Дир.}) - (\text{Стр.} + \text{Емоц.} + \text{Ком.} + \text{Залежн.})$$

Якщо показник загальної агресивності перевищує 0, це свідчить про підвищену агресивність; якщо він дорівнює 0, це дозволяє припустити про схильність демонструвати агресію лише відносно тих, хто добре знайомий респонденту; якщо показник загальної агресивності отримує мінусовий знак, то прояв агресії можливий лише в особливо значущих ситуаціях (вважається нормою).

2. Інтерпретаційні:

Методика Крістофера Маркета ґрунтується на уявленні про здатність індивіда ототожнювати себе з певним вербальним зображенням. Досліджуваному пропонується визначити приємну і неприємну фігуру із 8 запропонованих. Вони в свою чергу, мають наступне символічне значення: фігура №1 – спонтанна активність та енергійність; фігура №2 – цілеспрямованість, активність, прагнення до досягнення успіху, визнання, влади; фігура №3 – енергійне прагнення подолати перешкоду; фігура №4 – прагнення настояти на своєму, впертість, небажання пристосовуватись, негнучкість поведінки; фігура №5 – потреба короткочасному відпочинку після якого сили відновлюються; фігура №6 – нездатність протистояти обставинам, готовність «сліпо» йти за іншими, слабка воля і депресивні тенденції, тривога; фігура №7 – пристосування, хитрість, приниження заради досягнення мети, прихована агресія; фігура №8 – необхідність розслаблення, спокою, відпочинку. На наявність агресії у поведінці вказують позитивні вибори фігур №2 і 4, а ознакою ознаками того, що дитина стала жертвою насильства виступає позитивний вибір фігури №5 при негативному виборі фігур №1-3.

Методика «Малюнок фрустрація» 3. Розенцвейга ґрунтується на уявленні про те, що критична ситуація виступає індикатором, який дозволяє діагностувати порушення в поведінці, оскільки неможливість задоволення активованої потреби розцінюється, як негативна ситуація яку потрібно змінити. Стимульний матеріал тесту складається з 24 картинок на яких зображена поведінка і висловлювання в критичній ситуації. Дитині пропонується відповісти за іншого учасника ситуації.

Виділяються наступні можливі напрями реакції на фрустрацію:

1) зовнішня (екстрапунітивна) – характеризується відкритим проявом агресії, спрямованої на обставини, предмети або соціальне оточення. У відповідях звичайно містяться осуд зовнішніх атрибутів чи учасників ситуації, або ж вимоги до іншої людини виправити положення чи задовольнити потреби;

2) спрямованість на себе (інтрапунітивна) – характеризується відкритим вираженням самозвинувачення або вимог, адресованих самому собі. У відповідях звичайно містяться покірне схвалення фрустратора або визнання власної провини чи відповідальності за вирішення ситуації;

3) несуб'єктна (імпунітивна) – характеризується відсутністю агресії, звинувачень або вимог, запереченням ситуації, конфлікту, провини чи відповідальності кого б то не було, а також вираженням надії на оптимальне вирішення проблеми.

На тенденцію проявляти відкриту агресивну поведінку вказують переважання екстрапунітивних реакцій на фрустрацію.

3. Експресивні:

Методика «Неіснуюча тварина» – одна з найбільш поширених проєктивних методик діагностики особистості в цілому та її окремих характеристик. Теоретичним підґрунтям виступає уявлення про те, що зображений графічний матеріал тісно пов'язаний з емоціями людини її реальними особистими і соціальними проблемами.

Аналіз малюнка проводиться за формальними і змістовними аспектами. До формального аспекту належать: семантика розташування в просторі та графологічні ознаки. Семантика простору малюнка пов'язана з емоційними переживаннями та відчуттямплинності часу. Графологічними ознаками виступають напрям лінії і характер контуру. Змістовний аспект включає аналіз структурних частин зображеної фігури.

Діти, які зазнавали (зазнають) насильства зображують малюнок в нижній частині аркушу, або ж невеликий за розмірами малюнок – схильні влівому верхньому кутку листа, переважаючи напрям ліній малюнку – зверху вниз ліворуч, у намальованій фігурі відсутня нижня частина тіла.

Свідченням схильності до агресії виступають наявність шпильок, панцирів, голок у зображеному контурі фігури. Ступінь агресії виражений кількістю, розташуванням і характером гострих кутів в малюнку незалежно від їх зв'язку з тією або іншою деталлю. Особливо вагомим в цьому відношенні прямі символи вербальної агресії (роб без губ але з чітко зображеними зубами) і фізичної агресії (кігті, дзьоби, роги, щетина голки).

Методика «Будинок – дерево – людина» запропонована Дж. Баком у 1948 р. для усестороннього вивчення особистості. Вона придатна для роботи у віковому діапазоні від дитинства до старості. Досліджуваному пропонується намалювати будинок, дерево і людину. Потім проводиться детальне опитування за відповідним планом. Багату інформацію дає спостереження за тим, як опитуваний малює. Занотовуються всі

спонтанні висловлювання, відмічаються будь-які незвичні рухи. Коли дитина закінчує малювати, їй задається ряд питань про малюнок. Опитування розпочинається з уточнення, що саме зображено на папері, вік намальованої людини, її настрій, виконувани нею дії тощо.

Для аналізу малюнку використовуються три аспекти оцінки – деталі малюнку, їх пропорції і перспектива. Деталі представляють усвідомлення і зацікавленість у щоденній життєвій ситуації. Інтерпретувати значення деталей слід сумісно з художником, оскільки їх символічне значення часто буває індивідуальним. Перспектива показує ставлення дитини до свого оточення.

Для оцінки агресії використовують наступні симптомокомплекси:

- ворожість (відсутність вікон, надто велике дерево, довгі і гострі пальці, зброя, вікна без скла, карикатурне зображення тощо);

- конфліктність (обмеження простору, дерево як два дерева, відсутність комину на даху, підкреслення талії, відмова малювати певний об'єкт тощо);

- агресивність (зуби чітко намальовані, великі пальці, пальців більше п'яти, зброя, багато гострих кутів, лінії з натиском тощо);

- негативізм (вуха маленькі, пальці стиснуті в кулак, ноги непропорційно довгі, ноги широко розставлені тощо).

Методика «Кінетичний малюнок сім'ї» надає інформацію про суб'єктивне ставлення дитини до членів власної родини, а також вказати причини, які призводять агресивних проявів у її поведінці. Методика складається з двох етапів: малювання сім'ї і бесіди за отриманими малюнком. Під час малювання здійснюється запис висловлювань дитини, фіксації її міміки, жестів, послідовності зображення членів родини. Бесіда проводиться за наступною схемою: хто зображений на малюнку, що робить кожен член сім'ї; де працюють або навчаються члени сім'ї; як в сім'ї розподіляються домашні обов'язки; які взаємини дитини з рештою членів сім'ї.

На причини агресивності дитини, які обумовлюються внутрішньо сімейними стосунками вказують наступні особливості малюнка: одна фігура на іншій стороні аркуша; агресивна позиція фігури; закреслена фігура; деформована фігура; руки розкинуті в сторони, пальці довгі; відсутність на малюнку деяких членів сім'ї чи зображення їх із спини.

Методика «Кактус» призначена для діагностики емоційно-особистісної сфери дитини дошкільного віку шляхом зображення кактусу таким, яким вона його уявляє. Серед інших характеристик методика дозволяє діагностувати агресивну поведінку починаючи уже з 3-х річного віку. Її

ознаками виступає кількість, довжина голок та відстань між ними. Довгі та близько розташовані одна до одної вказують на високий рівень агресії.

Отже, проблема вивчення проявів агресії та насильства над дитиною надто багатогранна. Розкрити її в рамках однієї лекції достатньо складно. Однак, нами була здійснена спроба освітити можливості основних психодіагностичних методів у вирішенні зазначеної проблеми. За допомогою методу спостереження проводиться фіксація проявів агресії і насильства за чітко визначеними ознаками та встановлення умов, які сприятимуть агресивним реакціям в майбутньому. Визначення агресії і насильства здійснюється за допомогою спеціально створених ситуацій. У вивченні проявів агресії і насильства використовуються наступні різновиди методу опитування: самозвіти про поведінку, експертна оцінка та особистісні опитувальники («Домінуючі стратегії психологічного захисту у спілкуванні» В.В. Бойко, «Діагностика агресивності» А. Ассінгера, «Опитувальник агресії Баса і Даркі» в адаптації А.К. Осницького). Методики побудовані на принципах проєктивного підходу дозволяють поряд з якісними характеристиками проявів агресії і насильства виділити також причини, що сприяють їх виникненню. Для діагностики агресії і насильства у сім'ї використовуються наступні методики: «Рука», «Крістофера Маркета», «Малюнок фрустрація» З. Розенцвейга, «Неіснуюча тварина», «Будинок – дерево – людина», «Кінетичний малюнок сім'ї», «Кактус».

5. Методи вивчення та діагностики стану дитини, що постраждала від насильства

Цінним джерелом інформації про дитину є її повна історія життя з достовірних джерел, документація з медичних та правоохоронних установ. Документовані багаторазові звернення до відділень швидкої допомоги, травм пунктів, виявлення «так званих схильностей» до нещасних випадків, втеч із дому, бродяжництва, вживання алкоголю, наркотичних і токсичних речовин, делінквентної поведінки повинні навести фахівця на думку про можливість жорстокого поводження з даною дитиною.

Огляд та безпосереднє спостереження є одним з найбільш інформативних але водночас і найбільш суб'єктивних методів дослідження у психологічній практиці. Фахівцеві на цьому етапі слід уникати передчасних суджень та висновків, пам'ятаючи про феномен «першого враження», тому основну увагу потрібно приділити виявленню та фіксації тих чи інших ознак, що можуть свідчити про наявність жорстокого поводження з дитиною чи

скоєння акту насильства проти неї. Фахівець оцінює зовнішній вигляд дитини, наявність у неї тілесних ушкоджень, стан фізичного та психічного здоров'я у межах своєї професійної підготовки, проводить огляд житла або умов її перебування, особливості поведінки дитини, членів родини (піклувальників, вихователів). Уважно спостерігаючи за поведінкою самої дитини та осіб, які перебувають на місці інциденту (або супроводжують дитину), можна отримати значно більше інформації, аніж при прямому їх опитуванні.

Ключем до розгадки може бути манера поведінки дитини. Потрібно враховувати, що дитина через бажання виправдати батьків, піклувальників (інших осіб) може применшувати ступінь насильства з їх боку, применшувати свої страждання або виявляти байдужість до факту насильства. Вона може здаватися заляканою, присоромленою, ухилитися або почувати себе ніяково. Дитина може під час опитування закривати очі або уникати зустрічатися очима з фахівцем. Можливе також здригання, коли відчиняються двері або хтось входить до кабінету.

Поведінка особи, що супроводжує дитину також може бути ключем до розгадки. Якщо дорослий член сім'ї або піклувальник є винуватцем насильства і він же супроводжує дитину, то він може виглядати дуже занепокоєним її станом. Найчастіше він за будь-яку ціну не полишає дитину наодинці з фахівцем, наполягає на своїй присутності, часто тримає її за руку і не відходить ні на крок. Коли він задає дитині питання, то за неї відповідає він. Зазвичай дитина навіть не робить спроби відповідати сама. Вона може виглядати заляканою і мовчки погоджується з його поясненнями того, що відбулося. Агресор може бути настільки не стриманим, що виявлятиме ворожість або гнів по відношенню до дитини або під час візиту. Проте, частіше він буде удавати занадто люблячого батька або матері, стурбованого лише тим, щоб його дитина одержала максимум уваги та допомоги.

Програма інтерв'ю з травмованою дитиною Деякі факти про дітей, що постраждали від насильства

Дво-трирічні діти можуть розповісти про події, що відбуваються, – точно згадати й описати події, що відбулися з ними. Діти, старше 3-х років змогли дати в суді адекватні показання. Діти будь-якого віку можуть повідомити все, що вони знають, якщо задавати їм правильні запитання у відповідній формі.

Принципи проведення інтерв'ю з дітьми, що постраждали від насильства

1. Ми не «допитуємо» дітей.
2. Діти й дорослі не говорять однією мовою.
3. Суперечливість у показаннях дітей нормальна.
4. Маленькі діти використовують слова у прямому значенні.
5. Доросле використання мови не означає неодмінно наявність дорослих когнітивних і лінгвістичних умінь.
6. Маленьким дітям дуже важко стежити одночасно за двома або більше думками.
7. Діти не завжди можуть повідомити, що вони не розуміють питання.
8. Реакція дітей на питання є неодмінно відповіддю, якщо відповідь не містить необхідну інформацію.
9. Діти не здатні давати «дорослі» пояснення особистих переживання.

Фази дослідницького інтерв'ю

1. Знайомство

Відрекомендуватися: «Мене звати ... Я працюю ...»

- Я можу задати деякі питання двічі (якщо я не розумію)...
- Говори мені, якщо ти не зрозумів(ла) питання...
- Скажи мені, якщо ти не знаєш відповіді ...
- Скажи мені, якщо ти не впевнений у відповіді ...
- Виправ мене, якщо я неправильно зрозумів(ла) тебе ...

2. Дослідження здатності дитини розуміти дорослого

Розуміння:

- часу (Скажи мені, який сьогодні день тижня, місяця; пора року);
- кольору;
- більше, ніж; менше, ніж...;
- сухий – мокрий, твердий – м'який, до – після;
- нагорі – унизу, усередині – за межами, спереду – позаду;
- доторкнися до свого носа...
- назви частини свого тіла...

3. Бесіда на головну тему

Ознайомте дитину з темою сьогоднішньої розмови, уникаючи, по можливості, таких сугестивних слів як: «важкий», «страшний», «насильство» і т.д.

4. Послідовність бесіди

Домашнє життя дитини:

- Як тебе звати, скільки тобі років, коли в тебе день народження?
- Де ти живеш?
- Хто живе разом з тобою?
- Школа і друзі:
- У якій школі ти навчаєшся?
- Як звати твою вчительку?
- Що тобі в школі подобається найбільше?
- Чи є в тебе найкращий друг?

5. Вільна розповідь дитини про насильство

Підбадьоруйте дитину вільно розповісти те, що трапилось, використовуючи коментарі з відкритим фіналом, такі як: «І тоді...», «Розкажи мені про це більше...». Можна використовувати також звернення: «Твоя мама розповіла мені, що ти сказав(ла) їй...» або «Я чув(ла), що з тобою щось трапилось...», «розкажи мені про це».

6. Уточнюючі питання фахівця час бесіди

Розглядайте необхідні теми в тому порядку, в якому дитина їх піднімає, щоб уникнути зміни теми в ході інтерв'ю. З'ясуйте найбільш важливі терміни та отримайте опис подій, у випадку якщо вони здаються недостатніми, необхідно з'ясувати: де це трапилось; опис оточення; коли це трапилось, у який час – уранці, вдень, увечері, вночі, у яку пору року (Це трапилось до чи після Нового року (твого День народження), на вулиці було світло чи темно і т.д.

З метою раннього виявлення жорстокого поводження з дитиною, фахівець має застосувати такі методи збору інформації:

- огляд дитини та безпосереднє спостереження за поведінкою дитини, членів родини (піклувальників, вихователів тощо), огляд житла або умов перебування дитини; з дитиною;
- опитування батьків, піклувальників, вихователів, родичів, сусідів;
- дослідження історії життя дитини, документації, інших джерел інформації.

Бесіда з дитиною. Перший контакт з дитиною, яка зазнала насильства або була свідком акту насильства, є надзвичайно важливим. У цілому, загальним принципом бесіди з дитиною – жертвою насильства, є отримання повного обсягу інформації в ході спонтанної розповіді дитини. Фахівцеві слід терплячи вислухати розповідь дитини у її інтерпретації подій. Слід зауважити, що надії на те, що дитина буде повно та широко відповідати на всі запитання фахівця про насильство, що відбувалося над нею, часто не справджуються через низку причин, серед яких

найважливішими є страх, недовіра до дорослих взагалі, приховування певних фактів через сором, а також через те, що дитина може насправді любити своїх кривдників, не зважаючи на їх жорстоке поводження.

Коли фахівець задає дитині ті, чи інші запитання, йому слід пам'ятати, що успішність бесіди з нею залежить також від правильного розуміння рівня її розвитку. Складність запитань має відповідати інтелектуальному рівню дитини та її життєвому досвіду, крім того, слід пам'ятати, що діти (особливо молодшого віку) надають здебільшого правдиву інформацію.

Отже, коли дитина розповідає вам про насильство:

- поставтеся до дитини серйозно, покажіть, що ви їй повністю вірите, що вона не винна в тому, що сталося;

- задавайте питання у м'якій формі (наприклад, «Чи правильно я розумію, що тобі зробили боляче? Розкажи, будь-ласка, як це сталося. Покажи, де в тебе болить?»);

- залишайтеся спокійними (незважаючи, якими словами розповідає дитина, адже вона через відсутність словникового запасу може застосовувати нецензурні вирази та жаргонізми, які чує від дорослих; ні в якому разі не переривайте розповідь дитини, щоб їх виправити або зробити зауваження); заспокойте та підтримайте дитину словами:

- «Добре, що ти мені це сказав(ла). Ти правильно зробила (в)»;

- «Ти в цьому не винна (не винний)»;

- «Така ситуація трапляється і з іншими дітьми»;

- «Можливо ти вважаєш що це секрет? Але бувають такі секрети, які не потрібно зберігати – якщо тобі зробили погано. Ми вже допомогли іншим дітям у схожих ситуаціях. Ми допоможемо і тобі, але для цього маємо знати, що сталося»;

- «Не дратуйся, якщо цю історію тобі буде потрібно переказати ще раз іншій людині, яка теж буде допомагати тобі. Дуже важливо, щоб вона почула її саме від тебе»;

Ще раз наголошуємо – не думайте, що дитина обов'язкового ненавидить свого кривдника або сердиться на нього. Батьки залишаються для неї батьками незалежно від того, як вони поводяться з дитиною, вона продовжує їх любити та боїться зашкодити їм своїми словами чи діями. Тому:

- ні в якому разі не оцінюйте особистість кривдника перед дитиною, оцінити можна тільки дію (наприклад: «Так, з тобою вчинили погано»);

- терпляче відповідайте на запитання дитини, намагайтеся розвіяти її тривоги, особливо стосовно самого факту звернення по допомогу;

- стежте за тим, аби не давати обіцянок, яких не можете дотриматися (наприклад: «Твоя мама не засмутиться» або «Тому, хто тебе скривдив, нічого не буде», «Тебе більше ніколи не скривдять»).

У жодному разі, фахівець при бесіді з дитиною не має:

- бути нетерплячим та перебивати її;

- робити передчасні висновки;

- намагатися завершити думки дитини, її висловлювання;

- втрачати зоровий контакт з дитиною, жестами та рухами тіла демонструвати неухважність;

- відповідати недоладно;

- змінювати предмет розмови;

- залякувати дитину (в тому числі тим, що її родичів буде суворо покарано);

- критикувати дитину або глузувати з неї.

Опитування батьків, піклувальників, вихователів, родичів, сусідів.

Необхідно зазначити, що опитування батьків, піклувальників, вихователів, родичів та сусідів має проводитися на тих же засадах, що й бесіда з дитиною, оскільки для них розмови про ситуацію насильства, теж, зазвичай, є досить важкими. Це пов'язано з тим, що вони часто не хочуть «виносити сміття з хати», бояться подальшої відповідальності, розголосу, осуду, тому намагаються зменшити серйозність того, що сталося. Отже, якщо вони такої інформації не дають з власної ініціативи, потрібно обмежитися непрямими питаннями, як наприклад: «Світланка виглядає дуже засмученою, ви не знаєте чому?». Варто усвідомлювати, що питання, котрі виказують, що ви припускаєте випадок насильства, можуть бути оцінені як порушення правила конфіденційності і, в деяких випадках, можуть навіть поставити дитину під ризик із подальшим зростанням ступеня насильства (наприклад, якщо супроводжувач є також довіреною особою члена сім'ї, який чинить насильство).

Окрему проблему становить розмова з особою, яка підозрюється у скоєнні насильства.

При спілкуванні з кривдником фахівець повинен:

- спочатку представитися, пояснити доцільність даної бесіди;

- розмовляти спокійно, демонструючи врівноваженість;

- звертатися до кривдника виключно на «Ви»;

- дотримуватися позиції: «Я просто виконую свої обов'язки».

Під час розмови з винуватцем насильства фахівець повинен урахувати, що:

- розмови з винуватцем у скоєнні насильства слід проводити дуже відповідально;

- під час вашого втручання винуватець, найімовірніше, скористається усіма можливими засобами для зменшення відповідальності за створену ситуацію та з метою уникнення покарання.

Розмову слід проводити таким чином, щоб вона була для винуватця сигналом, що він не може розраховувати на подальшу безкарність.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть критерії прояву агресії у школярів.
2. Назвіть переваги і недоліки методу природного спостереження у процесі вивчення агресії.
3. Перерахуйте поведінкові ознаки насильства над дитиною у віці 6-10 років.
4. На яких принципах ґрунтується використання методу лабораторного спостереження для вивчення агресії?
5. Розкрийте можливості використання методу опитування для вивчення агресії.
6. Охарактеризуйте особливості методик спрямованих на діагностику агресії у дитячому віці.

Тестові завдання

Уважно прочитавши питання оберіть із запропонованих варіантів правильну відповідь:

1. В якому, з нижче наведених пунктів в повному обсязі вказані психодіагностичні ознаки агресивної поведінки дитини:
 - а) відсутність вікон, надто велике дерево, короткі голки, довгі і гострі пальці, зброя, карикатурне зображення фігури людини;
 - б) заздрісність успіхам інших, конфлікти з дорослими, відмова виконувати встановлені правила, звинувачення інших у власних помилках, відмова від роботи, чутливість до думок інших, підвищена draжливiсть;
 - в) агресія по відношенню до однолітків, несвоечасний прихід до школи та її залишення, втрата контролю над собою, раптове погіршення успішності.
2. Ознаками насильства над дитиною виступають наступні показники методики «Неіснуюча тварина»:
 - а) відсутність вікон, або їх зображення без скла, надто велике дерево, довгі і гострі пальці, зброя;
 - б) зображення малюнку у верхній лівій частині аркушу;
 - в) зображення малюнку у нижній частині аркушу.

Література для поглибленого вивчення:

1. Агрессия у детей и подростков: Уч. пособие; [под ред. Н.М. Платоновой]. – СПб.: Речь, 2004. – 336 с.
2. Барбара Крейхли Социальная психология агрессии / Барбара Крейхли; [пер с англ. А.Лисицина]. – СПб: Питер, 2003. – 336 с.: ил. – (Серия «Концентрированная психология»).
3. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика / Леонид Фокич Бурлачук: Учебник. – СПб.: Питер, 2002. – 352 с. : ил. – (Серия «Ученик нового века»).
4. Бэрон Р. Агрессия / Р. Барон, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»).
5. Лютова Е.К. Шпаргалка для родителей: Психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми / Е.К. Лютова, Г.Б. Моница. – СПб.: Речь, ТЦ Сфера, 2002. – 136с.
6. Меньшикова Е.С. Жестокое обращение с детьми и его возможные отдаленные последствия / Е.С. Меньшикова // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14. – № 6. – С. 36-41.
7. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: [Уч. пособ.] / Д.Я. Райгородский – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.
8. Сарженко І.В. Порушення прав і гідності дітей у сім'ї // І.В. Сарженко, О.А. Петрусенко // Психологічна газета. – 2005. – № 9 (33). – http://www.glavnyk.com.ua/PG_UKR_09_06_2005.htm.
9. Смирнова Т.П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей / Тамара Петровна Смирнова. – Ростов н/Д: Фенікс, 2003. – 160 с.

**МОДУЛЬ III
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ
ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ
ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ
АГРЕСИВНОЇ ТА ВІКТИМНОЇ
ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ**

ТЕМА 8

СУТНІСТЬ І ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСІЇ У СІМ'Ї

1. Сутність психолого-педагогічної профілактики агресії у сім'ї
2. Модель психолого-педагогічної профілактики насильства: концептуальні засади, принципи, рівні, цільові групи
3. Характеристика технологій психолого-педагогічної профілактики

1. Сутність психолого-педагогічної профілактики агресії у сім'ї

Профілактична робота в сфері сімейного насильства – малорозроблений різновид діяльності як практичного психолога, так і педагога, хоча важливість даного різновиду практики визнана всіма спеціалістами, які мають відношення до вивчення і вирішення проблеми насильства. Сімейне насильство, що здійснюється стосовно дитини людиною, яка мала б захищати і турбуватися про неї, за своїми наслідками відноситься до найбільш важких психологічних травм і робота з жертвою такого насильства є справжнім випробуванням для здібностей психотерапевта. Саме тому, актуальним є зміщення акценту на запобігання насильству у сім'ї та розкриття можливостей розробки та реалізації таких програм в освітніх установах.

Якщо діагностика дитячо-батьківських взаємин та сім'ї спрямована на виявлення рівня агресії та форм зловживань батьків у взаєминах з дітьми, а також визначення обставин або чинників, які вже обумовили агресію у сімейній системі, то психолого-педагогічна профілактика має іншу спрямованість – «проекцію» на майбутнє. Будь-яка профілактика включає діагностичний компонент, але ці дані потрібні для з'ясування тих явищ, процесів, які або потребують підтримки, або мають бути зміненими, щоб запобігти майбутнім ускладненням.

Профілактика насильства в сім'ї також не можлива без моментів інформування та корегування, проте її не варто повністю отожднювати

з просвітництвом або психокорекцією, на чому наполягають окремі автори. Інформування в профілактиці насильства торкається вузького кола проблем у зв'язку зі встановленими сферами ускладнень, а не культури батьківства в цілому. Щодо корекції, то центром уваги виступають не наслідки насильства, а його особистісні та психолого-педагогічні й соціально-психологічні передумови.

Отже, психолого-педагогічна профілактика насильства в сім'ї має на меті своєчасне виявлення та корекцію соціально-психологічних та психологічних джерел сімейного насильства. В контексті взаємодії сім'ї та школи у питанні розвитку особистості дитини профілактична робота може бути спрямованою на розв'язання завдань, які, базуються на загальних особливостях профілактичної роботи, але специфічно виявляються при вирішенні проблем профілактики сімейного насильства щодо дітей:

1. Прогнозування можливих ускладнень в розвитку особистості дитини та її стосунках з ровесниками і вчителями у зв'язку із порушеннями в структурі та функціонуванні сім'ї, у взаєминах в системі «мати – дитина», «батько – дитина», використанням батьками неконструктивних стилів сімейного виховання, що характеризуються ворожим ставленням, ігноруванням потреб та нових можливостей дитини.

2. Визначення педагогічних, психологічних та соціально-психологічних умов за яких можна було б запобігти таким ускладненням (організація співпраці між педагогічними працівниками, налагодження комунікації в системах «школа – сім'я» та «батьки – діти», створення «атмосфери небайдужості» педагогічного загалу до сімейної ситуації та насильства у сім'ї учнів).

3. Розробка спеціальних заходів, які б сприяли б реалізації цих умов (проведення опитувань, тренінгів, дискусій, психологічних консультацій тощо).

Аналіз літератури показує, що психологічна профілактика насильства в країнах Заходу переважно реалізується на ґрунті когнітивного підходу і спрямовується на розширення поля усвідомленості дітей і дорослих. Як справедливо зазначає Голендер: «Та дитина знаходиться у безпеці, яка усвідомлює, що відбувається». Проте, висловимо сумнів щодо ефективності програм профілактики, які обмежуються інформуванням. Це обумовлене тим, що інформація про будь-яке сімейне насильство (особливо сексуальне), може бути складною для розуміння дітей певного віку, до того ж звернення до теми сімейного насильства у сім'ї може підвищувати

тривогу у дітей, знижувати у них почуття безпеки, і сумнівно, що на ці теми діти можуть висловлюватися відверто. Окрім того, насильство в сім'ї глибоко вплітається в життя дитини, стає його складовою настільки, що дітям здається, що такий спосіб життя є нормальним і вони не здатні адекватно оцінити ситуацію і сприйняти нову інформацію. Отже, ефективна профілактика має не лише сприяти усвідомленню дітьми природи труднощів родинних взаємин, але і активізувати позитивні ресурси сім'ї та дитини.

Психолого-педагогічна профілактика насильства в сім'ї – це система психологічних заходів, інтегрованих у освітній процес школи, з попередження зловживань щодо дітей у сім'ях. Разом з тим, це і спеціальний різновид діяльності психолога, що спрямований на збереження, укріплення та розвиток дитячо-батьківських взаємин, як умови психічного та особистісного здоров'я дитини на всіх етапах шкільного дитинства. Ця діяльність психолога має ефект лише тоді, коли здійснюється в співпраці з іншими фахівцями – педагогічними працівниками зокрема.

2. Модель психолого-педагогічної профілактики насильства: концептуальні засади, принципи, рівні, цільові групи

Профілактика насильства в сім'ї може здійснюватися межах різних психологічних підходів до розуміння особистості та внутрішньосімейної взаємодії: психоаналітичні моделі, когнітивно-біхевіористичні моделі, модель транзактного аналізу, гуманістичний та системно-структурний підхід тощо. Загалом теоретична модель визначає переважну орієнтацію профілактичної роботи на особистість і її потреби, чи «дитячо-батьківські» взаємини і сім'ю як ціле, задає ціннісну основу профілактичної позиції практика та впливає на вибір методів психологічної профілактики.

На наш погляд, досить продуктивним є поєднання системних уявлень про сім'ю з гуманістичним підходом. Перший, акцентує увагу на питаннях досягнення зрілого функціонування сім'ї, другий на повноцінному функціонуванні і розвитку особистості в системі значущих взаємозв'язків.

Основними принципами психологічної профілактики сексуального насильства в сім'ї, на наш погляд має бути: мультидисциплінарність; комплексність; культуровідповідність; вікова відповідність; довготривалість; послідовність; індивідуальна специфічність. Стисло розкриємо їх зміст.

Мультидисциплінарність реалізується в єдності правової, соціальної, педагогічної та психологічної профілактики.

Комплексність характеризує профілактику насильства в сім'ях як спільну діяльність різних фахівців (психологів, вчителів, соціальних педагогів і працівників), які діють в межах своєї професійної компетентності. Так, вчитель може співпрацювати з психологом на різних етапах профілактики, а також здійснювати профілактику насильства самостійно методами педагогічного впливу.

Комплексність представлена у необхідності поєднання різних напрямів психологічної профілактики: з одного боку – це робота із сім'ями в цілому, а з іншого – із дівчатками та хлопчиками підлітками, які є вразливими до насильства, з третього боку – їх матерями. Проявом принципу комплексності є поєднання в пропедевтиці: просвіти; експрес-діагностики (сімейних дисфункцій, агресивності батьків, віктимності дитини, наслідків насильства) та розвивально-корекційної роботи з широким загалом та «групою ризику».

Принцип культуровідповідності фіксує необхідність врахування очевидних відмінностей у ставленні до застосування агресії щодо дітей в процесі сімейного виховання в різних культурах, а також відмінностей у законодавчому підґрунті. Відомо, що в нашій культурі зустрічаються випадки заохочення окремих покарань в процесі сімейного виховання. Цей принцип водночас привертає увагу до «границь» можливого втручання школи у внутрішньосімейні справи згідно з нормами етики.

Вікова відповідність вимагає опори на знання вікових особливостей досвіду, когнітивних процесів та особистості. Так, І. Кон відмічає, що на теми сексуального насильства з молодшими дітьми варто говорити особливо обережно, оскільки діти цього віку рідко мають подібний досвід. Потрібно, на погляд вченого, більше фокусуватися на питаннях тілесної недоторканості (ніхто не має права насильно вдягати або роздягати, зловживати тілесними покараннями тощо). Про те, що ці дії можуть мати для дорослих сексуальне значення дітям знати необов'язково. Ним виокремлено три основні небезпеки профілактики, що не враховує вікові можливості: по-перше: може підсилити усвідомлення себе у якості сексуального об'єкту і водночас спокусити маніпулювати дорослими; по-друге: може підсилити страх перед сексуальністю; по-третє: заставляє бачити у кожному дорослому джерело загрози.

Довготривалість – характеризує шкільну профілактику сімейного насильства як пролонгований неперервний у часі процес, що має тривати впродовж всього часу шкільного дитинства.

Послідовність вимагає від фахівців узгодженості дій в з профілактичній роботі з сім'єю, а також дотримання логіки: від діагностики, прогнозування можливих негативних наслідків, проектування умов запобігання та методів впливу до здійснення корекційних впливів на учасників внутрішньосімейної взаємодії.

Індивідуальна специфічність – орієнтує фахівців на врахування унікальної природи агресії у конкретно взятій сім'ї та унікальний характер впливу сімейної травматизації на розвиток дитини.

На основі аналізу різних джерел з проблем природи та профілактики насильства, нами виокремлено основні рівні профілактичних заходів, кожен з яких має різні цільові групи.

Первинна профілактика спрямована на попередження сімейних дисфункцій та віктимізації дитини у сім'ї і передбачає розв'язання завдання формування впевнених, але неагресивних моделей поведінки у членів сім'ї, розвиток психосоціальної та гендерної компетентності. На цьому рівні в центрі уваги психолога знаходяться всі учні школи, як із гармонійних, так і з дисгармонійних сімей.

Вторинна профілактика спрямована на раннє виявлення сімейних дисфункцій, призупинення розвитку агресії, конфліктності у сімейних взаєминах психологічними методами. Головне завдання – це подолати сімейні проблеми до того, як вони набудуть характеру соціальної загрози або психологічної чи фізичної травми для дитини. Тут психолог працює вже не з усіма дітьми та сім'ями, а лише з сім'ями «групи ризику».

На погляд низки досліджень до факторів ризику слід віднести:

- алкоголізм батьків, ознаки асоціальної особистісної деформації, психопатичні риси у вигляді психічної ригідності;
- незрілість батьків та їх ізольованість, відсутність соціально-психологічної підтримки зі сторони прабатьків;
- низька самооцінка у батьків, низька толерантність до стресів та життєвих проблем;
- потреба батьків встановити контроль над дитиною, порушення балансу влади, нерівномірність привілеїв;
- обесивна поведінка, жорсткі моральні норми;
- самотність та погане здоров'я матері.

З погляду системної моделі сім'ї до «групи ризику» слід віднести сім'ї із жорсткими, практично непроникними зовнішніми границями, які мають нестійку подружню підструктуру, слабкі комунікативні зв'язки, в них багато секретів, заборон та страхів. Неусвідомлюваний страх розпаду сім'ї, страх змін в її структурі призводить до негнучкості, ригідності в

розподілі сімейних ролей, норм та правил. Оскільки проблеми сім'ї не вирішуються, то напруження в сімейній системі накопичується, а посередником в складних стосунках між дорослими стають діти. Завдяки втягуванню їх в подружні взаємини («триангуляція») сімейна система набуває більшої стійкості. Діти, таким чином, рано набувають досвіду відповідальності за збереження сім'ї, її емоційне благополуччя, привчаються до слухняності і готові жертвувати собою заради збереження сімейної рівноваги. Вони обслуговують потреби дорослих, що іноді може виходити за границі емоційної сфери.

Ось приклад з практики, що ілюструє дію «триангуляції» (коли батьки, байдужі до потреб дитини застосовують її у сімейних іграх), що надалі може обумовлювати ескалацію агресії дитячо-батьківських взаєминах:

На консультацію до психолога звернувся вчитель, оскільки у нього виникли проблем у взаємодії з раніше контактним учнем Ігорем, котрий став помічати, що в школі він став часто принижувати інших дітей, насміхатися над меншими дітьми. В процесі бесід з дитиною та батьками було з'ясовано, що батьки розлучилися з ініціативи матері, яка створила нову сім'ю. Оскільки в цій родині і раніше дитину застосовували як засіб маніпуляцій, то в цей раз дитину було використано знову для розв'язання подружніх проблем. Батько затаїв злість на дружину, що покинула його заради іншого. З помсти відсудив у матері 11-річного сина, звинувативши її у зловживанні спиртним. Продовжує її карати і після розлучення, не дозволяючи сину бачитися з матір'ю. Самостійний догляд за сином та спілкування з ним складає проблему, оскільки раніше батько виключно займався роботою і мало контактував з сином. Напруження в розв'язанні побутових проблем дається в знаки, батько стає роздратованим, злість зриває на сині. Всі дії дитини йому нагадують дружину і це додатковий привід для роздратування. До дитини приклеїлось принизливе сімейне прізвисько «мамочка». Хлопчик розгублений не знає як заслужити любов батька, став боятися батька. Часто плаче, сумує за мамою, але ніколи не говорить про це, боїться батьківської злості.

В дисфункціональних сім'ях дорослі маючи різні сигнали про здійснюване насильство обирають ігнорувати їх, оскільки вони потребують рішучих змін в структурі сім'ї. А коли ж факти насильства стосовно дитини стають очевидним для інших, то навіть за тяжких обставин, їх намагаються приховати від громадськості. Так, і самі діти не схильні опублікувати їх, керуючись уявленням, що «сміття із дому виносити не слід», «не слід зраджувати батьків».

Отже, велика кількість сімей із хронічними конфліктними взаєминами, а також асоціальних, дезорганізованих сімей є сферою підвищеного ризику емоційного нехтування дитини, незабезпечення для неї необхідних умов для задоволення вітально життєво важливих потреб.

Третинна профілактика – спрямована на дітей та сім'ї з встановленими фактами внутрішньосімейного насильства та зловживань щодо дітей і ставить завданням попередження ревіктимізації дітей в сім'ї та подолання психологічних наслідків агресії. Насильство інтегрується в систему сім'ї, стає частиною звичайного сімейного життя дитини. У випадку сімейного насильства дитина часто не відчуває небезпеки та страху, не звертається за допомогою, страждає і від факту агресії і від зради одночасно. Учасники сімейного насильства утворюють «трикутник»: «жертва» – «агресор» – «спостерігач» (пасивний або активний рятувальник). Саме в сім'ї закріплюється профіль поведінки «дитини-жертви» (основою якої є пасивність, некритичність, навіюваність, боязкість, невпевненість) або «рятувальника» (основою якого є надвисока відповідальність і тривога). Поза сімейною системою, у школі, ці діти легко можуть ставати «агресорами» по відношенню більш слабких учнів, реалізуючи таким чином потребу у відреагуванні агресивних почуттів, захисті психологічної безпеки та контролі.

Ефективне забезпечення профілактики сімейного насильства передбачає не тільки роботу з учнями та батьками, але і консультації з учителями, адміністрацією та навчання їх профілактичним стратегіям. Отже, до цільових груп з якими працює психолог відносяться: діти, підлітки та їх батьки; а також фахівці, що працюють з цією проблемою спільно з психологом в освітніх закладах (вчителі, адміністрація шкіл).

Від 1-го до 3-го рівня активність психолога стосовно планування та забезпечення психолого-педагогічної профілактики зростає. Левова доля належить 3-му рівню профілактики. Натомість, часто вчитель сконцентровує свою увагу на перших рівнях профілактики, контактуючи з широким загалом

Шкільні психологи та вчителі потребують спеціальної підготовки до здійснення профілактичної роботи, зокрема підвищення компетентності з питань психології статі та сім'ї, джерел сімейного насильства, особистісного профілю насильника та жертви, методів психологічної і педагогічної профілактики. Хотілося б привернути увагу до значущості володіння спеціалістами уміннями співпрацювати з сім'ями учнів та підготовленості до застосування інтерактивних форм роботи з дітьми, підлітками та їх батьками.

Підготовленість вчителя передбачає уміння використовувати знання при організації виховної роботи з дітьми, діагностувати сімейне насильство, здійснювати педагогічне втручання в сімейну ситуацію відповідно до своєї професійної компетентності.

Підготовленість шкільного психолога включає уміння консультативної, тренінгової роботи з дітьми та підлітками, сімейного консультування й психотерапії, володіння техніками роботи з емоційною травмою.

Обидві групи потребують опрацювання особистісної проблематики, пов'язаної із досвідом сімейного насильства та сексуальності.

3. Характеристика технологій психолого-педагогічної профілактики

Психологічні або психосоціальні технології є різновидом гуманітарних технологій. Призначення технологічного підходу полягає у проектуванні та впровадженні спеціальних технологій психолого-педагогічної профілактики, спрямованих на виявлення та корекцію джерел сімейної агресії. Психологічні технології профілактики є цілісними методичними системами, які утворені трьома основними компонентами:

- діагностичним,
- прогностичним,
- інформаційно-корекційним.

Розробка психологічної технології профілактики насильства в сім'ї є процесом психологічного проектування, що спрямоване на вирішення ситуації індивідуального розвитку дитини шляхом оптимізації взаємодії в системі «батьки – діти» з використанням досвіду наукової та буденної психології.

Технологія первинної профілактики насильства у сім'ї щодо підлітків

Мета даної технології – це попередження сімейних дисфункцій та віктимізації дитини у сім'ї, що досягається головним чином шляхом формування впевнених, але неагресивних моделей поведінки у членів сім'ї, розвитку комунікативної, психосоціальної та гендерної компетентності дітей та їх батьків. Ця технологія розрахована на всіх учнів підліткового віку та їх батьків. Підлітковий вік обрано не випадково, а у зв'язку з тим, що саме в цей час відбуваються нормативні перебудови у системі дитячо-батьківських взаємин, обумовлені новими соціальними потребами дітей та їх статевим дозріванням.

В роботі з підлітками на першому рівні профілактики необхідно фокусуватися на вирішенні таких завдань:

- укріплення меж Я, сприяння позитивному самосприйняттю та самоставленню дітей, зокрема власної тілесності і сексуальності;
- навчання відповідальному прийняттю рішень з самозахисту та оволодіння психологічними прийомами самооборони;
- розвиток асертивності, навчання умінню говорити «ні»;
- навчання звертатися за допомогою;
- сприяння усвідомленню та вербалізації комплексу переживань, що виникають у процесі ознайомлення з темою «людська сексуальність» та «сексуальне насильство»;
- навчання адекватному реагуванню на так звані «гарні» та «погані» дотики.

Початковим етапом роботи є моніторинг сімейної ситуації учнів та особливостей дитячо-батьківських взаємин, що має регулярно здійснюватися у школі. Цей банк даних стає основою для встановлення змістовних одиниць інформування та визначення напряму розвивально-корекційної роботи в конкретній віковій популяції учнів та їх батьків.

Інформування тісно вплітається в розвивально-корекційні заходи, залежно від їх змісту. Психологічна просвіта акцентується переважно на питаннях вікових особливостей підлітків, гендерного та психосексуального розвитку, конфліктології.

Основними засобами розвитку та психологічної корекції є консультування, тренінги та педагогічні консиліуми. Особливо ефективними методами здійснення психологічного втручання є розвивальні програми у формі тренінгів спільної участі дітей і їх батьків, націлені на розвиток взаєморозуміння та формування умінь конструктивної поведінки у конфліктах («Діти та батьки: вміння слухати та чути», «Майстерня спілкування», «Підвищення кваліфікації батьківства» тощо). Другу групу складають тренінги для підлітків – самопізнання («Секретний світ підлітків», «Тілесність у стилі «арт», «Про сексуальність голосно», «Монстри, що живуть у мені» та ін.), тренінги соціальних умінь для підлітків («Я не дам себе ображати», «Тренінг впевненості у собі» тощо), групи спілкування для підлітків з обговоренням книг, фільмів з проблематикою насильства. При цьому потребується прискіпливий відбір книг та фільмів, передбачається висока компетентність психологів та вчителів, що виявляється у здатності давати компетентні та тактовні відповіді на поставлені дітьми або підлітками запитання. Окрім цього додатковим засобом в роботі з дітьми може бути казкотерапія, куклотерапія та рольові ігри, оскільки дітям необхідна допомога у

відтворенні ситуацій та відреагуванні почуттів при роботі з даною проблемою.

Ефективна технологія первинної профілактики має бути розрахована на декілька років і модифікуватися відповідно до рівня вікового розвитку дітей.

Виконавцями профілактики першого рівня є шкільні психологи та вчителі, які спеціально підготовлені з питань психології насильства та зокрема сімейного насильства та методів психологічної профілактики та корекції.

Технологія забезпечення другого рівня профілактики насильства у сім'ї спрямована, як вже зазначалось вище, на роботу з сім'ями «групи ризику», які характеризуються асоціальністю, нестійкою сімейною структурою та неконструктивним стилем виховання дітей (високими вимогами, заборонами та санкціями щодо дитини), а також виявлення характеру емоційних зловживань у сім'ї та подолання сімейної конфліктності. Оскільки діти можуть приховувати насильство близьких людей, то будь-які випадки нехтування інтересів дитини, навіть незначні сигнали зловживань стосовно дитини у сім'ї мають бути предметом психологічного аналізу та спеціальної профілактичної роботи психологів і вчителів. Спостережливість та небайдужість шкільного оточення можуть запобігти трагічним наслідкам та деформаціям долі дитини.

Із розповіді дівчинки-підлітка після вчиненого суїциду: «Я не могла терпіти цього далі – дома постійна пиятика та лайки вітчима. Мама йому все пробачає, готова кинути нас заради нього. Коли вона на роботі він пристає до мене і ображає меншого братика. Піти з дому нікуди, оскільки рідний батько сильно випиває і я йому не потрібна також. В школі всім байдуже» (Вікторія, 14 років).

Із розповіді студентки-першокурсниці: «В школі я побоювалась майже всіх вчителів, дома – вітчима. Він мене не бив за низькі оцінки, проте постійно говорив: «Не забувай чий хліб їси і чи заслуговуєш його. Я тебе навчати не збираюся. Твоє покликання – підлогу мити!» Мій пригнічений настрій помітила класний керівник під час дискусії з однокласниками про професійні плани. Їй розповісти я не наважилась, що мене турбує, але її порада поспілкуватися із психологом мені знадобилася і дуже. (Світлана, 16 років, студентка).

Експрес-діагностика здійснюється з метою вивчення сімейної ситуації дитини, виявлення у батьків схильності до порушень сімейного виховання в бік ігнорування потреб власної дитини. В цьому можуть допомогти анкети та опитувальники для вивчення сімейної ситуації підлітка

(«Кінетичний малюнок сім'ї (варіант «сім'я тварин», «Атмосфера в сім'ї», опитувальник батьківського ставлення (ОБС), Опитувальник «Аналіз сімейного виховання»). Несприятливі для розвитку особистості дитини типи сімейного виховання, що можуть складати основу ігнорування, агресії та насильства представлені в таблиці.

Таблиця 4.

Несприятливі для розвитку особистості дитини типи сімейного виховання

Типи порушень сімейного виховання	Характер порушення в сім'ї				
	Рівень протекції	Повнота задоволення потреб	Складність висунутих вимог	Стрінь заборон	Жорсткість санкцій
Прихильна гіперпротекція	+	+	-	-	-
Домінуюча гіперпротекція	+	+/-	+/-	+	+/-
Емоційне нехтування	-	-	+	+	+
Жорстока поведінка	-	-	+/-	+/-	+
Гіпопротекція	-	-	-	-	+/-
Підвищена моральна відповідальність	-	-	+	+/-	+/-

Додаткова інформація щодо розвитку особистості підлітка та його емоційного благополуччя збирається на основі спостереження, бесід та діагностики (опитувальник акцентуації характеру, багатофакторний опитувальник особистості, тощо).

Особливу роль у діагностиці сімейного неблагополуччя має вчитель або класний керівник, які повсякчас спілкуються з підлітками. Провідним методом для вчителя – є спостереження за повсякчасною поведінкою дитини у школі та змінами в ній. Саме вчителями шкільний

психолог може бути поінформованим про раптові зміни у станах та поведінці учня та зміни у сім'ї. Звідти особлива увага до компетентності вчителів в питаннях психології насильства, його діагностики та профілактики. Важливими індикаторами сімейного неблагополуччя та зловживань можуть бути підвищена агресивність дитини чи підлітка, або навпаки, пригніченість і пасивність; погіршення успішності, скарги на погане самопочуття, фізичні ознаки насильства, інформації з різних джерел (однокласники, їх батьки) та ін. До прикладу:

На консультацію до психолога звернулася дівчинка Юля – учениця одинадцятого класу. Проживає у невеликому селі. Останнім часом вона постійно хворіла, і як наслідок – пропуски уроків у дуже відповідальний період. Призначене лікарями лікування не приносить очікуваного ефекту. Навчається добре, але успішність останнім часом стала знижуватися, стала мало спілкуватися з ровесниками. Дівчинку турбує те, що вона не зможе написати успішно тестування при такому стані здоров'я і пропусках. В процесі консультативного інтерв'ю з'ясувалося, що дівчинці не вдалося успішно пройти співбесіду до юридичного коледжу після дев'ятого класу і вона продовжила навчання в загальноосвітній міській школі. В сім'ї Юлі за останні роки відбулись різкі зміни, з якими не може змиритися і хотіла б усе повернути назад. Останнім часом батько почав спиватися, «перетворився на потвору», почав бити маму та принижувати її. Про її перспективу навчання говорить, що «нічого їй рипатися, буде вона, як і він сидіти в селі і ритися у гної». Щоб не бачити цього всього і не чути вона останнім часом живе у бабусі, тривалий час проводить у лікарні, уникає зустрічі з батьком.

Профілактична робота з батьками здійснюється шляхом ознайомчо-просвітницької роботи (індивідуальні бесіди, участь психолога у батьківських зборах, педагогічні консиліуми). Профілактична робота з підлітками на цьому рівні передбачає також залучення підлітків до соціально-значущої діяльності та надання консультативної і психотерапевтичної допомоги індивідуальної і сімейної.

Як окремий різновид психологічної допомоги сімейне консультування та психотерапія виникла у 50-ті роки ХХ століття (Дж. Белл, Н. Аккерман, Х. Мідельфорд, Т. Лідз, Л. Вінн, М. Боуен, К. Вітакер, Г. Батесон, Дж. Хейли, В. Сатир ті ін.), зосередивши свою увагу на розвитку особистості у сімейному оточенні і тим самим подолавши однобічну орієнтацію традиційної психотерапії або на особистість або на соціум. З основних напрямів у сучасній сімейній терапії насамперед слід назвати системний підхід у його багато чисельних варіантах (теорія

сімейних систем Мюррея Боуена, структурна сімена психотерапія Сальвадора Мінухіна, стратегічна сімейна терапія Дж. Хейлі та ін.). Самостійну цінність мають психоаналітичний і гуманістичний підходи до сімейної психотерапії, а також міланська школа, символічний підхід К. Вітакера, контекстуальний підхід Боззомені-Нейджі.

Основними виконавцями профілактичної роботи на цьому рівні виступають не лише психологи, але і класні керівники, вчителі, й уповноважені у справах неповнолітніх та ін., що забезпечують психологічний, педагогічний, соціальний та правовий супровід неблагополучної сім'ї.

Технологія забезпечення третього рівня профілактики насильства у сім'ї спрямована на супровід дітей та сімей зі встановленими фактами внутрішньосімейного насильства та зловживань щодо дітей і ставить завданням попередження ревіктимізації дітей в сім'ї та подолання психологічних наслідків агресії.

Діагностична, просвітницька та корекційна робота спрямовується на конкретні сім'ї та конкретних дітей, що зазнають впливу епізодичної чи хронічної внутрішньосімейної агресії. Профілактична функція психотерапії виявляється у дослідженні характеру зловживань у сім'ї та причин схильності підлітка до жорстокого поводження з ним, що допомагає запобігти повторенню травмуючого випадку. Оскільки сімейне насильство є складним предметом для обговорення, особливо через те, що жертв насильства часто шантажують, щоб уникнути розголосу обставин злочину, то найбільш безпечним для дитини методом встановлення діалогу з психологом-консультантом та подолання психічної травми в контексті профілактики є атр-терапевтичний, психодраматичний та гештальт-підходи.

Особливе значення в третинній профілактиці належить сімейному консультуванню та психотерапії – роботі психолога з агресивною сім'єю в цілому, оскільки зміни в особистості «дитини-жертви» неможливі без перебудови її сімейного оточення. Доведено, що сім'я, якщо їй надати професійної підтримки, актуалізувати її продуктивні сили, здатна сама, на основі внутрішніх ресурсів, допомогти своїм членам.

Батько дитини у якої відмічена шкільна фобія, відіграє другорядну роль у сім'ї, займається вихованням сина епізодично, але протистоїть матері. Вона наполягає, щоб він відвідував батьківські збори і під тиском він це робить іноді. Зі школи він приходив розлюченим і проводить справжню «головомийку» підлітку. Називає його дармоїдом. Коли батько хоче його вдарити, втручається мати, стає між ними і заслоняє від ударів.

Тоді батько накидається на матір, говорить, що вона розбалувала хлопця. Після батьківських зборів на декілька днів у домі «траур». В школу підліток йти не хоче, оскільки не вивчив уроки через скандал. Мати дозволяє залишитися вдома. Вона жаліє хлопчика, оскільки батько займається ним епізодично, але «кормить-поїть». Нечасті скандали ініціює батько, оскільки вимагає порядку. Підліток боїться гніву батька, спокійно живе під опікою мами. Боїться ходити у школу по понеділках, оскільки в неділю проводить весь час з ровесниками і нічого не вчить. Взаєморозуміння у домі відсутнє.

Очевидно, що агресія в дитячо-батьківських взаєминах може бути знижена лише в результаті перебудови сімейної системи в цілому, зокрема стосунків у подружжі, перерозподілу влади і функцій.

Отже, причини агресії в сімейних взаєминах в межах сімейної психотерапії вбачається в особливостях сімейної системи і для того щоб досягти зниження агресії в сім'ї терапевту потрібно модифікувати поведінку не лише «жертви» чи «агресора», а модифікувати всю сімейну систему. Професійна робота сімейного психотерапевта спрямована саме на зміну інтенсивності чинників, які перешкоджають нормальному функціонуванню родини і здійснюється з допомогою спеціальних парадоксальних технік та специфічних прийомів. Робота з сім'єю, в цілому, вимагає від психолога високого рівня кваліфікації в межах певного підходу, що має специфічну етику, правила, методику.

Питання для самоконтролю

1. Яка мета та завдання психолого-педагогічної профілактики насильства у сім'ї щодо дітей?
2. На яких принципах ґрунтується психолого-педагогічна профілактика насильства у сім'ї щодо дітей?
3. Розкрийте зміст завдань кожного з рівнів профілактики сімейного насильства щодо дітей.
4. В чому сутність технологічного підходу до забезпечення профілактики насильства у сім'ї?
5. Які особливості технологій психолого-педагогічної профілактики у сім'ї щодо дітей залежно від глибини проблеми сімейної агресії?

Завдання для самостійної роботи

1. Згадайте випадок жорстокої поведінки з вами в дитинстві. Опишіть свій психоемоційний стан.

2. Виявіть дітей з агресивною поведінкою в школі і проаналізуйте сімейне оточення цих дітей. Чи підтверджується гіпотеза про сімейну природу підліткової агресії?

3. Проведіть скринінг-аналіз типології жорстокості зі сторони вчителів та батьків підлітків.

4. Розробіть програму психолого-педагогічної профілактики насильства, обґрунтуйте її цілі, завдання, стратегію, основні напрями та форми роботи.

5. Виконайте в мікрогрупі вправу «Комплексний підхід», яка дозволяє напрацювати окремі уміння співпраці у розв'язанні завдань профілактики насильства у сім'ї. Оберіть одну з ролей («психолог», «соціальний педагог», «директор школи», «вчитель-предметник», «класний керівник»), далі ознайомтесь з метафоричними ситуаціями та розв'яжіть їх з позиції обраної ролі.

Ситуація 1. Події відбуваються у лісовій школі, де навчаються лише звірята. Один з них, Ведмежатко, постійно ображає всіх своїх однокласників: дражниться, штовхає, насміхається. Коли Вчитель, йому робить зауваження, і просить покликати батька, то він лякається, весь тремтить і починає благати, що б не викликав, «бо він його вб'є».

Ситуація 2. Дія відбувається у казці. Головний герой – колобок. Одного разу його образила Лисиця: прикинулась близьким другом, влізла в довіру, потім вкусила його за рум'яний бочок. З тих пір Колобку всюди ввижається небезпека. Він нікому не довіряє, сторониться інших колобків і тварин, уникає спілкування, соромиться, нікому не розповідає про свої переживання і про те, що з ним трапилось.

Ситуація 3. Гидке каченя знало, що воно не заслуговує любові батька, бо все робить, думає і навіть переживає якимось неправильно. Намагається бути кращим за інших, займатися ділом, чепуритися так, як подобається батькові. Але все марно – у відповідь крик, покарання, байдужість. Знає, батьки-качки карають його справедливо, бо хочуть добра. От якщо б воно було схожим на меншого братика, яким батько тішиться, то можливо його б любили більше!

Результати розв'язання занесіть у таблицю:

Спеціаліст	Опис проблеми	Рекомендація
Психолог		
Соціальний педагог		
Директор школи		
Вчитель-предметник		
Класний керівник		

Проаналізуйте труднощі, що виникають при розподіленні сфер діяльності між окремими спеціалістами при прийнятті відповідальних рішень та напрацюванні єдиного підходу в координації спільної роботи.

Тестові завдання

1. Відмітьте рядок, де правильно названі завдання психолого-педагогічної профілактики насильства у сім'ї:
 - а) прогнозування ускладнень в розвитку дитини, визначення психологічних умов запобігання, розробка спеціальних заходів;
 - б) визначення природи агресії в сім'ї, визначення психологічних умов запобігання, розробка спеціальних заходів;
 - в) визначення факторів агресії в сім'ї, прогнозування ускладнень в розвитку дитини, психологічна просвіта членів сімей.
2. Для забезпечення якого рівня психолого-педагогічної профілактики необхідні навички визначення сімей «групи ризику»?
 - а) первинна профілактика;
 - б) вторинна профілактика;
 - в) третинна профілактика.

Література для поглибленого вивчення

1. Догадина М.А. Сексуальное насилие над детьми. Выявление, профилактика, реабилитация потерпевших / М.А. Догадина, Л.О. Пережогин. – М., 2008. – 60с.
2. Зиновьева Н.О. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации / Н.О. Зиновьева, Н.Ф. Михайлова. – М., 2003. – 248 с.
3. Казанская В.Г. Подросток: трудности взросления: книга для психологов, педагогов, родителей / В.Г. Казанская. – СПб: Питер, 2006. – 240с.: ил.
4. Кісарчук З.Г. Просвітницька і профілактична робота: Підручник / З.Г. Кісарчук. – К.: Либідь, 1999. – С.256-266.
5. Кон І.С. Вкус запретного плода / Игорь Семенович Кон. – М.: Молодая гвардия, 1992. – 365 с.
6. Малкина-Пих И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И.Г. Малкина-Пих. – М: ЭКСМО, 2008 – 928с.
7. Моховщиков А.Н. Кризисы и травмы / А.Н. Моховщиков, Е.А. Дыхне // Теория и практика гештальт-терапии. – 2007. – №1. – С.12-23.

8. Насилие в семье. Особенности психологической реабилитации / [под ред. Н.М. Платоновой]. – М-СПб «Речь», 2004. – 153 с.
9. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования / Р.В. Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 2000. – 448 с.
10. Пикуль Л.В. Психологический практикум и тренинг: Профилактика насилия в семье и школе / Л.В. Пикуль. – М.: «Учитель», 2009. – 217 с.
11. Сатир В. Психотерапия семьи / Вирджиния Сатир. – СПб.: «Речь», 2000. – 282 с.
12. Технології роботи організаційних психологів: [навч. посібник]; за наук. ред. Л.М. Карамушки. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.
13. Эйдемиллер Е.Г. Семейная психотерапия / Е.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. – Л., 1989. – 192с.

ТЕМА 9

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД НАСИЛЬСТВА У СІМ'Ї

1. Близькі та віддалені наслідки сімейного насильства щодо дітей
2. Насильство у сім'ї як специфічна психічна травма
3. Мета, завдання та різновиди психологічної допомоги дітям-жертвам сімейного насильства
4. Стратегія та тактика надання психологічної допомоги дітям-жертвам сімейного насильства

1. Близькі та віддалені наслідки сімейного насильства щодо дітей

Незалежно від того, що спричинило насильство в сім'ї та форми його вияву, воно накладає відбиток на дитину у вигляді близьких та віддалених наслідків.

До найближчих наслідків відносяться: фізичні травми, місцеві пошкодження, а також нудота, головні болі, крововилив у очні яблука, втрата свідомості, симптоми, що характерні для синдрому стресу, якій розвивається у маленьких дітей, що беруть за плечі і сильно трясуть. До найближчих наслідків насильства відносяться також гострі психічні порушення у відповідь на будь-які агресивні дії. Ці реакції можуть виявлятися у вигляді збудження, прагнення кудись бігти, сховатися, або у вигляді загальмованості, зовнішньої байдужості. Однак в обох випадках, дитина переживає сильний страх, тривогу та гнів. У дітей старшого віку можлива важка депресія з почуттям власної неповноцінності.

Серед віддалених наслідків насильства виокремлюють різні соматичні захворювання, порушення фізичного та психічного розвитку, особистісні та емоційні порушення, соціальні наслідки.

Соматична патологія. Наслідком насильства можуть бути специфічні для конкретного насильства захворювання (пошкодження органів та систем, захворювання, що передаються статевим шляхом), а також

психосоматичні розлади, що залежать від форми вчиненого насильства (ожиріння, різка втрата ваги, алергійні захворювання, несимптоматичні болі, заїкання, енурез тощо).

Дітям, які вирости у сім'ях з очевидною емоційною депривацією, властиві затримки як фізичного так і психічного розвитку, які в цілому описуються як синдром «нездатності до процвітання».

Діти, що зазнали насильства близьких людей, часто відстають у фізичному розвитку: зрості та вазі від своїх ровесників. Вони пізніше починають ходити, говорити, рідко сміються. Таким дітям властиві шкідливі звички: смоктання пальців, відкушування нігтів, розгойдування, онанізм. Зовні ці діти відрізняються від однолітків: у них припухлі очі, бліде обличчя, гігієнічна занедбаність (педиккульоз, висипання, погані запахи тощо).

Порушення розвитку психіки та особистості. Виховання в умовах зловживань призводить до деформації особистості. Недобррозичливе ставлення батьків, нехтування потреб дитини стає підґрунтям низької самооцінки. Відчуття небажаності викликає у дитини глибоке почуття провини, сорому за власне існування. Тому більшість з таких дітей навіть не протидіють насильству над собою саме із бажання хоч в чомусь бути потрібними.

Часто жертви насильства страждають депресіями та відрізняються аутоагресивною поведінкою. Вчиняючи собі боляче, жертва немовби «згоджується» з несвідомим бажанням батьків: «краще, аби цієї дитини не було взагалі».

Також всім жертвам насильства властивий низький самоконтроль та порушення соціальної поведінки. Жертвам фізичного насильства більше властива агресивність, руйнівна поведінка в школі та вдома. За допомогою агресії вони захищають себе від тривоги знову зустрітися з болем та від почуття безпорадності. Як наслідок, створення дистанції з ровесниками, яких лякає імпульсивна та неконтрольована поведінка однолітка. Таким чином, виховуючись у дисфункціональній родині, дитина, що зазнає фізичного насильства, набуває моделей поведінки як жертви так і насильника.

Досить типовим для жертв фізичного насильства є погана успішність у школі. Дослідження показують, що причинами цього є порушення в пізнавальній сфері, гіперактивність, проблеми мовленнєвого розвитку.

Жертвам насильства властива характерологічна підозрілість та недовіра до людей, оскільки вони пережили зраду з боку батьків. Діти-жертви екстраполюють свій страх перед насильником на інших дорослих людей

або значущих людей (ровесників). Дорослими, вони намагаються уникати близькості з іншими людьми, зокрема психологічної, оскільки розглядають такі стосунки як небезпечні.

Як зазначають психологи, найтяжчим наслідком насильства є компульсивне повторне переживання травматичних подій в дорослому віці – несвідомий пошук та потрапляння у ситуації, що подібні до первинного травматичного досвіду. В психологічній літературі описаний феномен «ревіктимізації» – схильність травмованих індивідів потрапляти у ситуації, де вони стають жертвами. Проте, при повторному переживанні травми суб'єкт може виступати не лише в ролі жертви, але і в ролі агресора. Наприклад, дівчата, що стали жертвами сексуального насильства, займаються проституцією, діти, що були жертвами фізичного насильства самі стають прихильниками жорсткого виховання власних дітей.

Соціальні наслідки сімейного насильства виявляються у заподіяній шкоди для самої дитини та суспільства в цілому. Діти, що пережили насильство, мають труднощі з соціалізацією: у них порушені зв'язки з дорослими, відсутні потрібні навички спілкування, щоб завоювати авторитет серед ровесників тощо, тому рішення своїх проблем знаходять в асоціальному середовищі. Суспільні втрати внаслідок сімейного насильства – це втрата життя в результаті вбивств дітей та підлітків або їх самогубств, втрата виробничого потенціалу та виховних ресурсів сімей. І насамкінець – це відтворення жорстокості у суспільстві, оскільки внаслідок вищеописаного феномену «повторного переживання травмуючи подій» жертви в минулому самі часто стають насильниками.

Отже, сімейне насильство має широкий спектр близьких та віддалених наслідків, які фіксуються на соматичному, психоемоційному, когнітивному, особистісному та поведінковому рівні, і відбиваються на майбутньому дитини, її життєвому сценарії, характері взаємин та процесі соціалізації. Саме тому більшість дітей-жертв потребують спеціальної психологічної допомоги, навіть якщо ситуації насильства залишилися в минулому.

2. Насильство у сім'ї як специфічна психічна травма

Практично всі діти, якими зловживали чи нехтували батьки, пережили психічну травму, що залишає слід у вигляді особистісних, емоційних та поведінкових особливостей, які негативно впливають на їх життя. Суб'єктивна сила потрясіння внаслідок скоєного батьками насильства є виключно індивідуальною реакцією на травматичну подію, пов'язану, насамперед, з тим, що руйнується дитячо-батьківська прихильність.

Складність наслідків насильства батьків щодо дітей залежить також від таких чинників:

- особливості самої дитини (вік, рівень розвитку та особистісні властивості), а також особливості насильника.
- тривалість, частота та складність зловживань дитиною у сім'ї (наслідки будуть більш глибокими, якщо насилля супроводжується спричиненням болю та травми);
- реакція оточуючих (наслідки будуть більш важкими, якщо на сторону дитини не стануть інші члени родини).

Картини наслідків психологічного, фізичного та сексуального насильства достатньо схожі – виникає багато подібних, але водночас і дещо специфічних реакцій та симптомів. При всіх названих типах насильства, вважає А. Грен, у частини дітей може виникнути посттравматичний синдром.

Травма (травматичний стрес) – це особливе інтенсивне переживання, що потрясає душу, результат особливої взаємодії людини з оточуючою її ситуацією. Це нормальна реакція на ненормальні обставини, стан, що виникає у людини, яка пережила подію, що виходить за межі звичайного людського досвіду (травматичну ситуацію) і потребує екстраординарних зусиль для опанування наслідками – загроза власному життю, загроза фізичному здоров'ю, загроза цілісності образу «Я».

Травматична ситуація може бути одноразовою, або повторюваною (постійні приниження, побиття чи гвалтування).

Психологічна реакція на травму проходить три самостійні фази:

- фаза психологічного шоку (пригнічення активності, порушення орієнтації в оточенні, дезорганізація діяльності; заперечення того, що відбулося);
- фаза емоційного відреагування на подію та її наслідки (страх, тривога, гнів, плач);
- фаза адаптації до нових обставин існування.

Якщо процес нормального реагування порушується – відбувається фіксація на травмі і наступний перехід до постстресового стану у хронічну форму – посттравматичний стресовий розлад (ПТСР).

ПТСР відноситься до групи тривожних розладів, він внесений до міжнародного класифікатора нервово-психічних та поведінкових розладів МКБ-10. Посттравматичний стресовий розлад – це один з можливих наслідків переживання травматичного стресу, що є непсихотичною, відстроченою або затяжною реакцією людини на травматичний стрес, властивий приблизно половині жертв насильства.

Залежно від рівня укоріненості травми симптоматика ПТСР може виявлятися через: - повторюване переживання травми; - постійне уникання стимулів, що нагадують про травму; - нездатність пригадати про важливі аспекти травми; - блокування емоційних реакцій; - відчуженість від інших людей; - звуження життєвої перспективи; - підвищений рівень настороженості; - труднощі зі сном; - фізіологічні реакції на ситуації, які відображають травму; - дезадаптація у різних сферах життєдіяльності.

Травмуючою обставиною для дитини в сім'ї є не лише очевидна загроза для її життя або життя близьких людей, але також пережите дитиною в контакті з батьками відчуття власної безпорадності, повної залежності від їх потреб, бажань, сподівань та страхів сім'ї. Саме психологічне насильство батьків (неадекватні батьківські настанови, емоційна деривація, симбіоз, приниження та загрози) руйнує «границі Я» дитини, формує залежну особистісну організацію і таким чином створює психологічний базис «перцептивної» готовності дитини до інших форм зловживань нею, зокрема фізичного та сексуального насильства і не тільки у сім'ї.

Специфічною особливістю сімейного насильства, як глибоко травматичної ситуації, по-перше, є те, що насильником та пасивними спостерігачами є люди, стосунки з якими для дитини є значущими (як наслідок, руйнується базова довіра до людей та світу); по-друге, – це повторюваність актів насильства, відповідно повторюваність переживання дітьми-жертвами травматичного стресу та обмеження емоційного відреагування (як наслідок, акумуляція травматичного досвіду).

Е.М. Черепанова зазначає, що діти не завжди можуть пов'язати свої травматичні вияви (жахливі сновидіння, несподівані спогади, повторювані сюжети ігор, страх контактів тощо) з фактом психологічної травми, а це, як твердить автор, є край важливим чинником подолання травматичного стресу.

Дітям-жертвам насильства властиве застосування неконструктивних механізмів психологічного захисту, які відгороджують дитину від переживання власних та чужих почуттів, спогадів та дій. Ціль психологічних захистів полягає у збереженні «Я» та зниженні тривоги. Заради знецінення власних травматичних спогадів діти-жертви насильства використовують такі механізми: заперечення; проекція; ізоляція почуттів; дисоціація.

Заперечення виникає як наслідок неспроможності жертви насильства одночасно визнати добрі та погані сторони батьків та захищає дитину від

усвідомлення факту нехтування, ворожості та презирства щодо неї власних батьків. Діти намагаються будь за що зберегти уявлення про «гарну» маму (тата), саме тому заперечують факт насильства, тобто ті моменти, коли мама (тата) «буває поганою».

Проекція – це наділення інших своїми думками та почуттями – можна спостерігати у іграх, казках, історіях, які створюються дітьми, які пережили насильство.

Ізоляція почуттів – це їх трансформація у неіснуюче. При цьому дитина не сприймає всю повноту свого гніву або печалі. В результаті почуття заморожуються, виникає емоційна «тупість», яка дозволяє подолати біль, оскільки повною мірою відчувати надто важко.

Дисоціація – це відстрочена реакція на травму, яка відіграє суттєву роль у розвитку посттравматичного стресового розладу. З допомогою цього механізму захисту певні психічні процеси, які зазвичай є інтегрованими, діють відокремлено та знаходяться поза зоною свідомого контролю індивіда. Характерними симптомами дисоціативних станів є:

- порушення почуття часу;
- порушення мислення до архаїчних форм;
- почуття втрати контролю над поведінкою;
- зміни в емоційній експресії;
- зміни образу тіла;
- порушення сприйняття;
- зміна смислу та значущості ситуацій;
- вікова регресія;
- висока схильність до навіювання;

Ось як описує дисоціативний стан 10-річна дівчинка, жертва інцеста: «Завжди, коли вночі до мене приходять тато і робить зі мною «це», я уявляю себе маленькою мишкою, яка цікавиться тим, що відбувається за стіною, або піднімаюся високо у повітря та дивлюся з гори, що роблять з моїм тілом. Я не відчуваю свого тіла».

Крайнім виявом дисоціативної реакції є розщеплення особистості, на декілька особистостей, які не знають про існування інших, мають різні уподобання, характер та поведінку.

За даними дослідників, найбільшу травматичну силу та ризик розвитку у дітей посттравматичного стресового розладу має інцест. Саме тому, приділимо окрему увагу описаним в літературі наслідкам для психіки та особистості дитини травми інцесту.

F. Rovan, D. Foy, Y. Goodvin та ін. пропонують розглядати наслідки сексуального насильства, пережитого дитиною з врахуванням вікових

особливостей. Нижче описано найбільш поширені симптоми, властиві дітям та підліткам:

- дітям до 3-х років властиві страхи, розгубленість, порушення сну, втрата апетиту, агресія, страх перед чужими людьми, сексуальні ігри;
- у дошкільників на перший план виступають емоційні порушення (тривога, боязнь, почуття провини, сорому, огиди, безпорадності), порушення поведінки (регрес, відчуженість, агресія, сексуальні ігри, мастурбація) та психосоматичні розлади.

у дітей молодшого шкільного віку – амбівалентні почуття щодо дорослих, складності у визначенні сімейних ролей, страх, почуття провини, огиди, недовіри до світу, в поведінці відмічається відстороненість, агресія, мовчазність, або нехарактерна балакучість, порушення сну, апетиту, відчуття «брудного тіла», сексуальні дії з іншими дітьми.

· дітям 9-13 років властиві ті ж особливості, що і молодшим школярам, а також депресія, дисоціативні симптоми, ізоляція, маніпулювання іншими дітьми з метою отримати сексуальне задоволення, суперечлива поведінка.

· для підлітків 13-18 років – огида, сором, недовіра, амбівалентні почуття щодо дорослих, сексуальні порушення, не сформованість соціальних та власної ролі у сім'ї, почуття власної непотрібності, в поведінці спроби суїциду, втеча з дому, агресія, уникання тілесної та емоційної інтимності, непослідовність та суперечливість поведінки.

Травматичними наслідками сексуально насильства в підлітковому віці є порушення статевої ідентифікації, яке виявляється через деформацію статевої ролі (так дівчатка нехтують жіночістю, віддають перевагу чоловічим якостями) та відчуження Я-тілесного (підліток соромиться та знецінює власне тіло), разом із тим можуть відбуватися порушення сексуальної орієнтації та сексуальних стосунків з партнером (випадкові статеві стосунки, сексуально-агресивна поведінка, панічне уникання сексуальних стосунків).

Отже, сила травматичних переживань залежить від індивідуальних особливостей дитини, повторюваності ситуацій зловживання, позиція інших близьких людей щодо факту зловживання тощо. Зовні схожа травматична ситуація насильства по-різному відображається на різних дітях. Це обумовлює складність оцінки травматичного стану дитини і необхідність врахування суб'єктивної сили потрясіння у кожному конкретному випадку вчиненого насильства. При наданні психологічної допомоги дитині-жертві, психологи враховують наслідки психологічного, фізичного та сексуального насильства в їх подібності та певній специфіці.

В ході психологічного консультування та психотерапії пріоритетна увага приділяється явищу та наслідкам психологічного насильства, оскільки саме воно формує вразливу особистісну структуру дитини (дифузна ідентичність, меншовартість та залежність), «готовність» до всіх інших форм насильства і не тільки у сім'ї.

3. Мета, завдання та різновиди психологічної допомоги дітям-жертвам сімейного насильства

Основна мета психологічної допомоги жертвам насильства полягає у зменшенні сили та ліквідації травматичних переживань, поступовому звільненні дитини від психологічних захистів, які у світлі нового досвіду стали неконструктивними, а також поступове формування її нового уявлення про себе. Дана мета конкретизується психологами через низку конкретних завдань:

1. Підвищити здатність говорити і думати про пережите без ніяковіття.
2. Сприяти вираженню почуттів у зав'язку з пережитим.
3. Сприяти зменшенню у дитини почуттів провини, сорому, безсилля.
4. Допомогти в укріпленні почуття власної значущості.
5. Сприяти самовизначенню дитини, розвитку позитивного сприйняття власного «Я», зокрема «фізичного Я».
6. Дослідити та модифікувати способи осмислення ситуації насильства, себе та своїх стосунків.
7. Сформувати нові форми поведінки.
8. Сприяти диференційованій взаємодії з оточуючими людьми.

Як видно із змісту перерахованих завдань фокусом корекційних впливів психологів стають водночас емоційні, когнітивні, поведінкові аспекти та самосвідомість дитини.

Психологічна допомога – широка, багаторівнева сфера допомагаючої психологічної практики. Здійснюється у формах консультування та психотерапії.

Психологічне консультування – безпосередня робота з людьми, спрямована на вирішення різноманітних психологічних проблем, пов'язаних з труднощами в міжособистісних стосунках, де основним засобом впливу є певним чином побудована бесіда.

Психотерапія, на відміну від психологічного консультування, орієнтована в основному на розв'язання глибинних проблем людини, що складають базис більшості життєвих труднощів та конфліктів. Проте,

відмінність між консультуванням та психотерапією є досить умовною, оскільки в процесі роботи психолога з клієнтом він може працювати з проблемами різних рівнів та застосовувати різні методи втручання.

Поряд з названими термінами застосовується ще й термін «психокорекція». Звернемо увагу на думку Ю.Є. Альшиної, яка вважає, що його вживання пов'язане не зі специфікою роботи, а з укоріненим уявленням, що психотерапією можуть займатися лише люди з медичною освітою. Це обмеження, на погляд психолога, є штучним, оскільки психотерапія передбачає, на відміну від медичних практик, лікування психологічними засобами.

На думку спеціалістів по роботі з дітьми, що пережили насильство, не існує загальноприйнятої технології надання психологічної допомоги таким дітям. В роботі з дітьми-жертвами насильства застосовується індивідуальний, груповий та сімейний формат, що можуть поєднуватися між собою.

Інтервенції у формі кризового втручання та короткотривале психологічне консультування (7-10 зустрічей) ефективне у випадку одиночного інциденту, а при тривалому насильстві необхідна тривала психотерапія (декілька років), яка спрямована не тільки на дитину, але і на всю сім'ю. На жаль, в реальності допомога останнього типу може бути надана незначній кількості дітей, перш за все через незначну кількість добре підготовлених дитячих психотерапевтів.

Терапевтичний процес потребує координації зусиль не лише багатьох спеціалістів, але і поєднання різних підходів: спеціалісти в даній сфері переважно, дотримуються еkleктичного підходу. Найбільш ефективними вважаються: когнітивно-поведінкова психотерапія, аналітична (в тому числі об'єктних стосунків), НЛП, гештальт-терапія, психодрама, арт-терапія. Для зменшення тривоги доведено ефективність технік візуалізації, релаксації, глибокого дихання, ігрових методик (ігри з водою та піском) тощо.

Таким чином, терапевтичний процес може бути побудованим по-різному: бесіда та гра з елементами просвіти, малювання, з використанням іграшок та іншого ігрового матеріалу, виготовлення фігурок людей з врахуванням їх анатомічних особливостей, написання листів для вираження почуттів людині з якою дитина спілкуватися не може тощо. Проте, незважаючи на імпровізацію в роботі, будь-яка зустріч спеціаліста з дитиною скрупульозно ним планується з урахуванням вікових особливостей, стадії консультування, особливостей травматизації, актуальної ситуації життя дитини, її взаємодії з оточенням та, особливо

з урахуванням потреби у турботі з боку дорослих. Безумовно, консультування та психотерапія не може замінити дитині турботу про неї близьких дорослих, проте обов'язково включає елементи підтримки та дружнього партнерства, яких особливо потребує дитина, що пережила насильство.

4. Стратегія та тактика надання психологічної допомоги дітям-жертвам сімейного насильства

Індивідуальне психологічне консультування та психотерапія дітей-жертв насильства. Традиційно у дітей, що пережили насильство відсутня мотивація звернення до психолога. Навіть отримавши психічну травму, дитина намагається переживати позитивні почуття та думки, уникає негативних, тому візит до психолога навряд може розглядатися як приємний, оскільки знову піднімаються приховані болісні переживання. Проте, рекомендація вчителя звернутися до шкільного психолога, з яким дитина вже знайома, може і не викликати у дитини додаткового опору.

Рекомендуючи дитині звернутися за допомогою до психолога, вчитель має пояснити, що таке психологічне консультування і чого від нього очікувати; повинен зорієнтувати на тривалу та відповідальну спільну працю з психологом (як мінімум 7-10 зустрічей), ні в якому разі не обіцяти, що все буде протікати безболісно (оскільки необхідною умовою ефективної роботи є відтворення ситуації травми) і по можливості долучати членів родини до прийняття рішення про початок консультування у психолога. Участь батьків є виключно важливою, оскільки, без створення для дитини безпечних умов в родині психологічні методи не принесуть бажаного ефекту.

На погляд І.Г. Малкіної-Пих, найбільш адекватною моделлю надання психологічної допомоги дітям-жертвам сімейного насильства є консультування та психотерапія на еклектичній, мультимодальній основі, що передбачає цілісність корекційного втручання: поєднання роботи з думками, роботи з емоціями та роботи з поведінкою жертви.

На основі власного досвіду роботи з даною проблемою, представимо короткотривале індивідуальне психологічне консультування як низку етапів, кожен з яких має свої завдання:

1. Перші зустрічі цілком підпорядковуються налагодженню контакту з дитиною, а також визначенню характеру та глибини травматичного переживання. Встановлення стосунків між психологом та дитиною-жертвою на основі довіри відбувається повільно та непросто. Цей процес можуть прискорити комфортні умови, регулярність зустрічей, уважність та чутливість психолога до настроїв дитини, розмова «мовою

дитини». В цей час виключну роль відіграє здатність психолога спостерігати за дитиною під час перших зустрічей, що іноді точніше, ніж психодіагностичний інструментарій дозволяє оцінити стан дитини та її вивчити її травматичний досвід та висунути консультативно-терапевтичну гіпотезу.

2. Уточнення очікувань дитини. Психолог з'ясовує очікування дитини від зустрічей та пояснює які очікування він здатен задовольнити, а які ні. Наприклад, не здатен «покарати насильника»; «навчити давати фізичну відсіч», «зробити, щоб дитина стала такою як раніше», але може допомогти повніше усвідомити ситуацію, почуття, свої ресурси та знайти більш ефективні моделі поведінки. На цьому етапі дитина чи сім'я приймає рішення чи продовжувати роботу з даним спеціалістом, або обирає альтернативні шляхи.

3. В результаті встановлених стосунків довіри дитина в бесіді з психологом відтворює деталі травмуючої ситуації та здатна відреагувати почуття до насильника. Головне, надати дитині можливість виговоритися, виразити свої почуття до родини та людини, яка її ображає, отримати інформацію про подальші події. Більша частина цієї роботи зачіпає реальні події, а також усвідомлені, але не виражені дитиною страхи, тривогу, сором, душевний біль, гнів. Діти-жертви отримують полегшення, коли мають можливість висловитися та бути почутими без ризику критики, особливо коли йде мова про «дивні», на їх погляд почуття, наприклад симпатії до людини, що жорстоко з нею обходилася. Легалізація, визнання таких почуттів психологом дозволяють дитині відчути свою значущість.

4. Далі можна створити перелік вчинків, які дитина вже здійснила для вирішення своєї проблеми в сім'ї, але які не допомогли їх опанувати трудностю. Вони стають предметом спільного обговорення з метою позбутися неконструктивних моделей поведінки.

5. Пошук нових способів вирішення проблеми шляхом мозкового штурму.

6. Укладення договору між дитиною та психологом про апробування в житті однієї з нових, але реальних моделей поведінки. Подальше обговорення нового досвіду на зустрічах з психологом.

7. Підведення підсумків роботи: до яких важливих ідей прийшли, якими є плани на майбутнє.

Групова психотерапія дітей-жертв сімейного насильства. Груповий формат використовується досить широко, особливо, коли мова йде про сексуальне насильство вчинене сторонніми людьми. Найважливішою

особливістю групового досвіду є можливість поділитися таємницею, яка практично завжди є навколо зловживань, а також подолання ізоляції, в якій ці діти типово знаходяться. Велике значення має знайомство з дітьми, що мають таке ж «нещастя», переконатися в тому, що жертви насильства продовжують залишатися звичайними дітьми.

Подібно до індивідуальної, групова терапія може бути більш або менш структурованою. Менш структуровані зустрічі проводяться із підлітками та старшокласниками. Групи для жертв сексуального насильства обов'язково створюються за статевою ознакою.

Сімейна психотерапія. Цей напрям роботи в даному ракурсі розглядається у світлі задоволення терапевтичних потреб дитини, а не потреб сім'ї. Так в межах сімейної психотерапії робота може будуватися з такими групами: сіблінги (брати, сестри); разом з батьками.

Робота в групі, часто вперше створює можливість сіблінгам-жертвам жорстокого поводження батьків поділитися одне з одним своїми переживаннями. В такій ситуації виникає можливість дослідити питання по новому подивитися на ситуацію в якій опинилися діти.

Сімейні сесії дозволяють дітям виразити прямо свої почуття батькам та іншим членам родини. Психолог створює для дитини безпечні умови для прояву таких почуттів та сприйняття їх членами родини. В умовах сімейної сесії батьки можуть взяти на себе відповідальність за жорстоке поводження, а спеціалісти мають змогу оцінити емоційні потреби дітей.

Вчителю важливо вміти відрізнити професіонала психолога від непрофесіонала, щоб уберегти дитину від ще глибшої травматизації в результаті непрофесійного втручання в простір переживань дитини. Тому важливо орієнтуватися на такі вимоги до спеціаліста, що працює з дітьми-жертвами насильства:

1. Статеворольова приналежність психолога. Хоча перенесення почуттів (гніву, страху, вини) на психолога може виникнути у дитини (незалежно від статі), рекомендують, щоб з дитиною працював психолог протилежної статі тій людині, яка винила злочин, зловживала дитиною. Ідеальною парою для роботи з дитиною-жертвою насильства є два різних за статтю психолога або психотерапевта.

2. Професійна підготовка. Для ефективної роботи з жертвами насильства потрібна спеціальна підготовка в сфері психології розвитку, дитячої психотерапії та консультування, навченість роботі з травмою. Необхідною умовою успіху є емпатія, чутливість та симпатія до дитини, і, разом з тим, вміння витримувати дистанцію.

3. Досвід роботи психотерапевта. Ефективна робота з дітьми-жертвами насильства не можлива без звернення психолога до власного травматичного досвіду дитячо-батьківських взаємин. Саме через це рекомендується кожному психологу пройти індивідуальну психотерапію травми. Це дозволяє надалі відстежувати власні почуття, що виникають у відповідь на ситуацію клієнта та оцінювати чи варто їх висловлювати дитині.

Отже, сімейне насильство призводить до психічної травматизації дитини, і відбивається на фізичному та психічному розвитку, на майбутньому дитини, її життєвому сценарії, характері взаємин та процесі соціалізації. Сила травматичних переживань залежить від індивідуальних особливостей дитини, повторюваності ситуацій зловживання, позиція інших близьких людей щодо факту зловживання тощо. Зовні схожа травматична ситуація насильства по-різному відображається на різних дітях. Більшість дітей-жертв потребують спеціальної психологічної допомоги, навіть якщо ситуації насильства залишилися в минулому. При наданні психологічної допомоги дитині-жертві, психологи враховують наслідки психологічного, фізичного та сексуального насильства в їх подібності та певній специфіці. В ході психологічного консультування та психотерапії пріоритетна увага приділяється явищу та наслідкам психологічного насильства, оскільки саме воно формує вразливу особистісну структуру дитини (дифузна ідентичність, меншовартість та залежність), «готовність» до всіх інших форм насильства і не тільки у сім'ї. На думку спеціалістів по роботі з дітьми, що пережили насильство, не існує загальноприйнятої технології надання психологічної допомоги. В роботі з дітьми-жертвами насильства застосовується індивідуальний, груповий та сімейний формат, що можуть поєднуватися між собою. Інтервенції у формі кризового втручання та короткотривале психологічне консультування (7-10 зустрічей) ефективне у випадку одиничного інциденту, а при тривалому насильстві необхідна тривала психотерапія (декілька років), яка спрямована не тільки на дитину, але і на всю сім'ю.

Ключові слова: наслідки насильства, психічна травма, травматична ситуація, посттравматичний стресовий розлад, психологічні захисти, заперечення, проєкція, ізоляція, дисоціація, психологічне консультування, психотерапія, психокорекція, сімейна психотерапія.

Питання для самоконтролю

1. Як насильство відображається на фізичному, психічному розвитку та формування особистості дитини та може вплинути на її майбутнє?

2. За яких умов насильство в сім'ї призводить до посттравматичного стресового розладу у дитини?
3. Сформулюйте загальну мету та завдання психологічної допомоги дітям, що постраждали від насильства у сім'ї.
4. Яким чином організується процес консультування дітей-жертв?
5. Які вимоги до спеціаліста, що працює з дітьми-жертвами насильства?
6. Створіть переконливу систему аргументації необхідності звернення за допомогою до спеціаліста-психолога для учня з труднощами в спілкуванні з класом, який має досвід тривалих зловживань у сім'ї.

Тестові завдання

1. В якому рядку правильно перераховано чинники, що визначають тяжкість наслідків насильства?
 - а) індивідуальні особливості дитини та насильника, тривалість, частота та тяжкість зловживань, реакція близьких оточуючих;
 - б) вік дитини, тривалість зловживань, реакція близьких оточуючих, рівень інтелектуального розвитку дитини;
 - в) індивідуальні особливості дитини, частота та тяжкість зловживань, реакція оточуючих.
2. Один з неконструктивних механізмів захисту, що відгороджує дитину від травматичних переживань, спогадів, таким чином, що певні психічні процеси, які зазвичай є інтегрованими, діють відокремлено та знаходяться поза зоною свідомого контролю індивіда – це:
 - а) дисоціація;
 - б) заперечення;
 - в) ізоляція почуттів.

Література для поглибленого вивчення

1. Алёшина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю.Е. Алёшина. – М.: Независимая фирма «Класс», 1999. – 208 с.
2. Зиновьева Н.О. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации / Н.О. Зиновьева, Н.Ф. Михайлова. – М., 2003. – 248 с.
3. Лейн Д., Детская и подростковая психотерапия / Д. Лейн, Э. Миллер. – СПб.: «Питер», 2002 – 448 с.

4. Малкина-Пих И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И.Г. Малкина-Пих. – М: ЭКСМО, 2008 – 928с.
5. Моховщиков А.Н. Кризисы и травмы / А.Н. Моховщиков, Е.А. Дыхне // Теория и практика гештальт-терапии. – 2007. - №1. – С.12-23.
6. Насилие в семье. Особенности психологической реабилитации / Под ред. Платоновой Н.М. – М-СПб: «Речь», 2004. – 153 с.
7. Сатир В. Психотерапия семьи / Вирджиния Сатир. – «Речь», СПб., 2000.- 282 с.
8. Тарабрина Н.В. Практическое руководство по психологии посттравматического стресса / Н.В. Тарабрина, В.А. Агарков, Ю.В. Быховец. – М: «Когито-центр», 2007. – 208 с.
9. Черепанова Е.М. Психологический стресс: помощи себе и ребёнку / Елена Черепанова. – М: Академия, 1997. – 96 с.
10. Эйдемиллер Е.Г. Семейная психотерапия / В.В. Юстицкий. – Л., 1989. – 192с.

ТЕМА 10

ЕКОЛОГО-КРАЄЗНАВЧІ ПРОЕКТИ ЯК ФАКТОРИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ, ЩО ЗАЗНАЛИ НАСИЛЬСТВА У СІМ'Ї

1. Феномен насильства в сім'ї
2. Особливості поведінки неповнолітніх потерпілих від насильства в сім'ї
3. Роль соціального середовища в реабілітації жертв насильства в сім'ї
4. Групова реабілітація
5. Види та форми пропедевтичної роботи з підлітками щодо попередження насильства в сім'ї
6. Проектний підхід як інструмент психологічної реабілітації жертв насильства в сім'ї
7. Модель реабілітаційного процесу та соціалізації постраждалих від сімейного насильства

1. Феномен насильства в сім'ї

Насильство в сім'ї, яке на жаль, є явищем універсальним і потребує виваженого підходу як до насильників, так і до жертв такого насильства. Психологічна і соціальна реабілітація останніх є складним і тривалим процесом, що потребує підтримки соціальних інститутів (органи правопорядку, охорони здоров'я, соціальної роботи та освіти та ін.) і застосування досягнень сучасної управлінської, психологічної, педагогічної науки і практики. Ця лекція акцентує увагу на застосуванні міждисциплінарного підходу в схемах соціальної та психологічної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Як це не прикро констатувати, але жорстоке поводження з дітьми належить до об'єктивних характеристик поведінки дорослих безвідносно

до часових і просторових параметрів. Цей феномен задокументований практично з моменту появи історичних записів людини і його часові рамки, мабуть, визначатимуться рамками існування людської цивілізації. Разом з тим, констатація цього факту зовсім не означає, що об'єктивність існування цього феномену, пов'язаного з природою людини, звільняє нас від необхідності його відстежувати, попереджати, протидіяти йому та виправляти його сумні наслідки. Тому, чим ефективніше суспільство розвиватиме відповідні формальні і неформальні інститути, тим здоровішим буде саме суспільство і його члени, зокрема ті, що представляють молоду генерацію.

Подібно до інших категорій об'єктів насильства основними формами жорстокого поводження з дітьми є поява фізичного, сексуального, емоційного (психологічного) насильства та нехтування основними потребами дитини. На жаль, офіційні дані свідчать про те, що хвороба нашого суспільства прогресує, а вжиті навіть на законодавчому рівні заходи поки що тенденцію погіршення показників сімейного насильства не виправили. Зростання кількості батьків, позбавлених батьківських прав, зростання числа соціальних сиріт (тобто дітей, які залишилися без батьківської опіки при живих батьках), зростання рівня смертності дітей від неприродних причин – всі ці показники є фактичними індикаторами неблагополуччя в сім'ях, жорстокого поводження з дітьми й в цілому вказують на необхідність значного посилення ролі суспільних інститутів у врегулюванні цих проблем.

2. Особливості поведінки неповнолітніх потерпілих від насильства в сім'ї

Саме насильство приводить дитину у стан глибокого стресу, після чого первинна реакція на фізичне і психічне травмування протікає у формі болючих фізичних та емоційних явищ. Залежно від форми і тривалості дії, віку дитини, особливостей її характеру та інших психологічних показників, такі явища можуть мати різні ступінь, тяжкість і спектри проявів. Поведінка постраждалої від сексуального насильства дитини може характеризуватися посттравматичними стресовими розладами, неадекватними емоційними реакціями, когнітивними розладами, пригніченістю фізичної активності.

З часом настає стадія адаптації, під час якої в потерпілої дитини не завжди усвідомлено розвиваються поведінка і навички, які допомагають справитися з пережитим стресом. Адаптація матиме позитивну динаміку,

якщо факти насильства не набувають системного характеру. Дитина підсвідомо обирає такі прийоми і форми поведінки, які допомагають відчувати себе в безпеці, забути фізичний і притупити психологічний біль. Тобто дитина прагне витіснити пережите страхіття з пам'яті й забути ті епізоди, які спричинили приниження і страждання. На усунення негативного досвіду з пам'яті витрачається значна психічна енергія, а оскільки це потребує певного часу, то процес оволодіння навичками і знаннями, характерними для даного віку дитини, сповільнюється. Звичайно, в таких ситуаціях динаміка реабілітації залежить від віку дитини. Зокрема, у маленьких дітей, що пережили фізичне, психологічне або сексуальне насильство, як правило, спостерігається певна затримка мовного і психічного розвитку. Можливі когнітивні розлади проявляються у формі певних провалів пам'яті, диссоціативних розладів, небажанні повертатися до певних спогадів, пов'язаних з негативними подіями. Такі емоційні та поведінкові особливості дітей, що пережили насильство, є з одного боку результатом негативного впливу стресових явищ, а з іншого боку – результатом пристосування до ситуації, яка склалася після пережитого стресу та намагання з нею справитися.

В такій ситуації надзвичайно важливим є надання вчасної підтримки і допомоги від дорослих. При ефективній підтримці дитина достатньо швидко переживає стадію стресу й адаптується до нових для неї реалій, хоча відсутність віддалених наслідків ніхто не може гарантувати. Щонайменше на тривалий час залишається біль, образа і негативне, якщо не сказати вороже, ставлення до батьків, які нанесли дитині психічну травму. Інші наслідки пережитого в дитинстві стресу можуть проявитися через багато років у зовсім іншій рольовій ситуації, коли жертва батьківського насильства в сім'ї сама опановує роль батьків. В такій ролі ставлення до своїх дітей може бути неоднозначним і навіть полярним – від нехтування основними потребами і інтересами дітей, нездатності створити безпечні умови й захистити від насильства (фактичного відтворення пережитого в дитинстві формату) до встановлення над ними надмірної системи піклування та опіки. Як правило, люди, що в дитинстві страждали від жорстокого поводження батьків, потім створюють свої сім'ї, в яких покарання не вважаються насильством, а стають нормою й розглядаються формою сімейної традиції. Таким чином, модель домашнього насильства передається наступному поколінню.

Набагато складнішими є ситуації, де випадки сімейного насильства набули перманентного або хронічного характеру. І мова йде не лише про соціально неблагополучні сім'ї, оскільки сімейне насильство має місце в

усіх соціальних категоріях населення. Поведінка дітей, які постійно страждають від жорстокого поводження в його фізичному, сексуальному чи іншому прояві, може суттєво змінюватися. Діти стають або агресивними, грубими, зухвалими, або ж замикаються в собі, демонструючи вразливість і тривожність. Розлади сну й апетиту стають звичайними явищами. Схильність до вживання наркотиків, алкоголю та тютюну проявляється все більш виразно аж до зловживання. В поведінці можуть простежуватися прояви травматичних дій, спрямованих на себе.

Постраждалі, які належать до молодших школярів як правило пасивно реагують на біль, але болісно реагують на зауваження, схильні до брехні, надмірної поступливості та запобігання, але водночас здатні до агресії, жорстокого поводження з тваринами, підпалів. Вони часто бояться повертатися зі школи додому й вишукують різні причини для того, щоб якомога пізніше з'явитися вдома. Як правило, в них мало або ж зовсім немає друзів. В цьому віці вони вже розуміють, що жорстока поведінка батьків є протизаконною або ж аморальною, але боячись осуду своїх однолітків, вони приховують свої проблеми та справжні причини своїх травм. Протестом проти насильства стають втечі з дому, спроби самогубства, кримінальна поведінка, вживання алкоголю та наркотиків. Психологічні наслідки насильства знаходять прояви у агресивних формах поведінки, депресії, надмірній стурбованості, ознаках психічних розладів та патологічних ознаках характеру.

3. Роль соціального середовища в реабілітації жертв насильства в сім'ї

Соціальне середовище відіграє надзвичайно важливу роль в реабілітації жертв насильства в сім'ї. Оцінка причин насильства над дитиною та їх наслідків включає встановлення природи та глибини порушень, що є у дитини, ідентифікацію чинників ризику насильства з боку сім'ї, визначення потреби й характеру необхідних змін в сім'ї. Залежно від глибини порушень та реальної ситуації в сім'ї, може виникнути необхідність втручання з боку органів правопорядку та опіки для того, щоб вилучити дитину з ситуації, яка загрожує її здоров'ю, а можливо й життю, або ж змінити цю ситуацію.

У випадках, коли існують об'єктивні показання, з постраждалими від домашнього насильства проводять індивідуальну роботу з психокорекції. Такими показаннями можуть бути: дошкільний вік дитини, наявність істотних дефектів зовнішності або важких соматичних розладів, прояви

інтенсивних агресивних та ауто агресивних тенденцій, кризи втрати сенсу життя, шизоїдної акцентуації і психопатії. Однозначним показником є також інтимний характер проблеми (жертви сексуального насильства).

Залежно від стану потерпілої дитини та її діагностованих розладів, роботу з нею проводять або шкільний психолог або ж висококваліфікований фахівець з психокорекції, при необхідності – у тісному контакті з лікарем потерпілого. Показаннями для роботи з психокорекції є порушення поведінки, проблеми спілкування, кризи, що виникають у рамках акцентуації особистості при умові належного фізичного здоров'я дитини. Наголосимо, що психологічна корекція таких станів, як марення, глибока депресія, немотивована агресія, сексуальні девіації є прерогативою досвідчених фахівців і не можуть здійснюватися в умовах роботи шкільного психолога. Поєднання лікування під наглядом психіатра є бажаним при неврозах і психопатіях.

Індивідуальна психокорекція може проводитися в рамках різних теоретичних підходів: ігрової терапії, психодрами, когнітивної терапії, логотерапії, нейролінгвістичного програмування та ін. Застосування психоаналізу, а також деяких видів тілесно-орієнтованої терапії недоцільно в роботі з дітьми і підлітками, тому що вони можуть привести до негативних психологічних наслідків.

4. Групова реабілітація

Під час групової психотерапії вплив здійснюється на групу людей, як правило однієї статі і близьких за віком, які мають подібні проблеми. В такій ситуації вплив на конкретного індивіда здійснюється шляхом організації процесу взаємодії учасників групи, у результаті якого і досягається мета корекції.

Зауважимо, що при певних умовах індивідуальної роботи з потерпілими чи потенційними потерпілими така робота має свої особливості. Якщо потерпілими виступають діти, то як правило їхні інтереси представляє хтось третій – це може бути один з батьків, хтось із старших членів родини чи хтось сторонній. Ця третя людина формально виступає замовником обстеження чи надання психотерапевтичної допомоги й певною мірою може впливати не лише на перебіг взаємодії, а й на її результат. Тому для залученого спеціаліста (психолога, лікаря, психотерапевта) завдання ускладнюється, оскільки в таких умовах важливо дотримуватися власних цілей, методології роботи та забезпечити об'єктивність результату.

Але крім цього важливе значення має соціалізація жертви насильства в сім'ї, яка відбувається у звичайному соціальному середовищі без

втручання спеціалістів – психологів, соціальних працівників, психотерапевтів. Таким середовищем виступають шкільні колективи, групи за інтересами та ін.

5. Види та форми пропедевтичної роботи з підлітками щодо попередження насильства в сім'ї

Універсальність явища насильства в цілому й сімейного насильства зокрема спричинює значний негативний вплив на фізичне та психічне здоров'я людини, а в багатьох випадках приводить до трагічних смертельних випадків. Тому в системі заходів щодо реабілітації постраждалих та запобігання сімейному насильству значне місце відводиться превентивній (профілактичній) роботі, оскільки, як і в багатьох інших галузях людської діяльності, витрати на подолання наслідків завжди є значно більшими, ніж витрати на запобіжні заходи.

В загальному розумінні **пропедевтика** (з девньогрецької – попередньо навчати) означає вступ до будь-якої науки чи мистецтва або ж їх попередній, скорочений виклад, що передує більш ґрунтовному вивченню та засвоєнню того чи іншого предмета. Пропедевтична діяльність у галузі сімейного насильства включає комплекс заходів, спрямованих на роз'яснювальну роботу щодо прав і потреб з різними цільовими групами, перш за все з групами ризику, формування таких стереотипів поведінки, які мінімізували б провокацію агресії та насильницьких дій, а також на забезпечення інформаційної та інших форм підтримки тим, хто постраждав від сімейного насильства.

Зважаючи на прихованість феномену сімейного насильства, складність його виявлення, силу й тривалість негативних наслідків, профілактична робота з сім'ями та, зокрема, з найменш захищеними їх членами (жінками і дітьми) є надзвичайно важливою.

В цілому виділяють три рівні профілактичних заходів, орієнтованих на певні цільові групи. До таких груп належать підлітки, жінки, які стали жертвами сімейного насильства, представники органів правопорядку, представники системи соціального захисту, професійні педагоги, психологи та психіатри та інші. Перший рівень профілактики пов'язаний з заходами, спрямованими на попередження виникнення сімейного насильства. Другий рівень профілактики передбачає комплекс заходів, спрямованих на попередження подальшого розвитку феномену насильства, який уже зафіксовано в конкретних сім'ях, його наслідків та рецидивів. Третій рівень профілактики фокусує увагу на постраждалих

від сімейного насильства та включає заходи щодо реабілітації постраждалих та запобігання погіршення їхнього стану.

Профілактична діяльність базується на принципах довго тривалості, послідовності, системності, цілісності, комплексності, міждисциплінарності та врахуванні соціального, економічного стану цільових груп та їх національних та релігійних особливостей. Формами такої діяльності є певні програми, цілеспрямовано розроблені для кожної цільової групи та їх вікових категорій. Принцип комплексності передбачає виконання профілактичних заходів на всіх трьох названих вище рівнях з кожною цільовою групою.

Для школярів середнього віку самовираження, самооцінка, толерантність залишаються актуальними, але при цьому вже необхідне усвідомлення власного місця і ролі, усвідомлення меж власного «Я». Особливістю занять з цією віковою категорією, які проходять у формі класних годин, тренінгів, обговорень, є те, що їх ефективність посилюється за рахунок горизонтальних зв'язків.

Для старших школярів, підлітків, студентів оволодіння навичками, знаннями та вмінням формувати гармонійні стосунки в сім'ї має особливе значення. Відповідні лекції, тренінги, дискусії доцільно інтегрувати в навчальні програми в рамках відповідних предметів і занять. Якщо такі програми задіяні впродовж тривалого проміжку часу, то школярі поступово засвоюють їх різні рівні, що сприяє формуванню норм і правил поведінки в сім'ї та інших соціальних групах.

Програми другого рівня профілактики для цільової групи підлітків та старших школярів спрямовані на припинення та запобігання насильницьким діям по відношенню до підлітків. Програми включають різні комплекси заходів, основними з яких є наступні.

- Виявлення підлітків, що страждають від жорстокого поводження в сім'ї. Опосередкованими показниками такого поводження є прояви агресивності або навпаки пригніченості, безпритульність, погіршення успішності, фізичні ознаки насильства та погіршення здоров'я, інформація зі сторонніх джерел (зокрема, від однокласників).

- Проведення роз'яснювальної роботи з батьками шляхом індивідуальних обговорень та класних батьківських зборів. Ключова роль в таких заходах належить педагогам (зокрема, класним керівникам та іншим учителям), інспекторам у справах неповнолітніх, представникам органів опіки, соціальним працівникам та ін.

- Робота з самими дітьми шляхом залучення їх до громадської роботи, проведення індивідуальних та групових обговорень, дискусій і

тренінгів. Завданням таких заходів є попередження розвитку негативних наслідків насильства над підлітками і до їх виконання залучаються шкільні педагоги і психологи, соціальні працівники, інспектори у справах неповнолітніх.

Заходи третього рівня профілактики спрямовані на вилучення постраждалих (підлітків, жінок, похилих людей) із середовища насильства та проведення з ними необхідних реабілітаційних заходів, що можуть включати медичну та психотерапевтичну допомогу або ж просто підтримку. До цього ж рівня належать і заходи щодо формування відповідних рис поведінки. Представникам цільової групи, яка включає потерпілих чи потенційних потерпілих від насильства, необхідно допомогти зрозуміти, що в певних умовах і при певних обставинах їхня поведінка може провокувати спрямовані проти них акти насильства, в тому числі й сексуального. Нагадаємо, що віктимна поведінка щодо насильства в сім'ї — це поведінка потенційної жертви насильства, що провокує таке насильство в сім'ї. Тому формування навичок самоконтролю та виваженої поведінки має стати важливим елементом профілактичних заходів при роботі з підлітками та іншими групами ризику (потенційних жертв сімейного насильства).

На принципах, описаних вище, і в такій послідовності здійснюється організація роботи з іншими цільовими групами, зокрема, з групою старших підлітків.

6. Проектний підхід як інструмент психологічної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Сутність проектування

Проект як такий є інструментом планування і управління в будь-якій галузі людської діяльності. Тому його застосування у роботі з дітьми, постраждалими від сімейного насильства, а також з дітьми з неблагополучних сімей, де насильство практикується на регулярній основі, може бути своєчасним і корисним.

Перш за все пояснимо сутність практичного проектування й окреслимо його практичну цінність. Концепція проекту розглядає проект у двох площинах: з одного боку як процес взаємопов'язаних послідовних етапів, з іншого боку як структуру, що має визначені компоненти (цілі, ресурси, заходи). В загальному випадку під проектом розуміють комплекс взаємопов'язаних заходів, розроблених для вирішення певної проблеми чи реалізації певної ініціативи протягом певного часу при встановлених

ресурсних обмеженнях. Зауважимо, що насправді термін «проект» має багато значень, в тому числі й таких, які «узаконені». Зокрема, Закон України «Про архітектурну діяльність» вказує, що проект — це «документація для будівництва об'єктів архітектури, що складається з креслень, графічних і текстових матеріалів, інженерних і кошторисних розрахунків, які визначають містобудівні, об'ємно-планувальні, архітектурні, конструктивні, технічні та технологічні рішення, вартісні показники конкретного об'єкта архітектури, та відповідає вимогам державних стандартів, будівельних норм і правил». Але будемо використовувати цей термін саме в тому значенні, яке сформульоване вище й прийняте в управлінській літературі з проектного менеджменту.

В такому контексті структурними ознаками проекту є Мета, Заходи, Ресурси, Бюджет, Термін. Характеристиками проекту визначають динамічність (проект на різних його етапах перебуває в процесі постійних змін), обмеженість у часі (цикл проекту має певні часові рамки), обмеженість ресурсів (при наявності необмежених ресурсів питання розробки проекту не виникало б, оскільки будь-яку проблему можна було б вирішувати за рахунок фінансування сторонніх сил), унікальність (кожен проект, навіть з розряду типових, вирішує конкретну проблему в конкретних умовах).

Проекти класифікують за багатьма показниками, але для сфери, в якій пропонується застосування проектного підходу, мабуть, доцільним буде згадати найбільш уживану класифікацію — за характером та сферою діяльності, а також формою кінцевих результатів. В цьому аспекті проекти поділяють на:

- промислові (випуск нової продукції та пов'язані з цим будівництво, розвиток та удосконалення технологій, та ін.);
- організаційні (удосконалення системи управління організаціями, створення нових організацій, та ін.);
- економічні (пов'язані з процесами приватизації, розвитком ринків капіталів, товарів, послуг, розвитком системи економічного управління, та ін.);
- соціальні (спрямовані на соціальний розвиток — удосконалення систем соціального захисту, охорони здоров'я, подолання наслідків техногенних, природних та соціальних потрясінь, та ін.);
- наукові (отримання нової інформації та створення нових знань);
- екологічні (спрямовані на отримання екологічного ефекту);
- освітні (пов'язані з навчанням окремих осіб та цільових груп, розробкою нових навчальних програм та матеріалів);

- проекти дослідження і розвитку.

В нашій ситуації залишимо поза розглядом комерційні (тобто спрямовані виключно на отримання прибутку) та промислово-технологічні (будівництво, випуск продукції тощо) проекти і звернемо увагу на освітні, екологічні, наукові та соціальні проекти. Останні деталізовано вище. Освітні проекти передбачають отримання освітнього ефекту у формі:

- нових навчальних програм і курсів;
- нових навчально-методичних матеріалів;
- навчань і тренінгів (перепідготовка);
- досліджень освітніх систем і процесів тощо.

До екологічних проектів належать:

- ті, що спрямовані на поліпшення стану навколишнього середовища (збереження біорізноманіття, контроль забруднення тощо);
- ті, що мають виражений позитивний вплив на довкілля (будівництво очисних споруд, виробництво «чистої» енергії та ін.);
- ті, що є синтезом двох попередніх з вирашем для економіки і довкілля (наприклад, установлення фільтрів на виробництві);
- дослідницькі проекти (зокрема, дослідження відновлювальних джерел енергії)

Коли виникає необхідність застосування проектного підходу?

Практично завжди, коли є необхідність вирішити проблему в будь-якій галузі людської діяльності, або коли є потреба реалізувати ініціативу, що сприяє розвитку (особистості, громади, організації чи всього суспільства), а наявних ресурсів не вистачає або ж вони взагалі відсутні. В таких умовах розробка проектної пропозиції дозволяє або ж впорядкувати власні можливості й ресурси, або ж звернутися за ресурсною підтримкою до тих, хто має такі ресурси.

Джерелом ідей для проекту можуть бути:

- результати аналізу поточного стану соціальних, освітніх, екологічних та інших систем і проблем;
- результати аналізу наявних стратегічних документів чи актів освітньої політики;
- запозичений досвід (приклад інших у вирішенні подібних проблем);
- результати оцінки попередніх власних проектів чи проектів, з якими є можливість ознайомитися;
- власні ідеї.

Ідея проекту базується на визначеній проблемі й формулюється у вигляді мети. Цей процес починається з аналізу проблеми, першим кроком якого є опис проблеми. Опис проблеми передбачає

формулювання проблеми (описати ситуацію, що потребує змін; вказати, на кого чи на що буде поширений вплив; надати кількісну інформацію; вказати аспекти, що стосуються мети або потреб цільових груп);

встановлення причин виникнення цієї проблеми (Чому виникла проблема? Є одна чи кілька причин? Чи вони взаємопов'язані?);

оцінку наслідків (Що є наслідком існування проблеми? Як багато людей потерпають від цієї проблеми? Чи є політичні, культурні, економічні, соціальні аспекти проблеми?).

Ідентифікація проекту, тобто визначення його структурних компонентів і рамок починається з відповіді на запитання:

Які результати ми хочемо отримати?

Яким чином ми досягнемо ці результати?

На які припущення ми сподіваємося?

Які є альтернативи?

Скільки це коштуватиме?

Хто за це заплатить?

Даючи відповідь на ці питання, можна поступово окреслити складові проекту:

Що? – мета і цілі.

Чому? – обґрунтування.

Яким чином? – заходи і результати.

Коли? – тривалість.

Якою ціною? – бюджет.

Визначення очікуваних результатів є одним з ключових етапів підготовки проекту (проектної пропозиції), оскільки дозволяє чітко визначити, що, власне, ми хочемо досягти в результаті реалізації нашого проекту. Зауважимо, що розділяють прямі результати (зокрема, отримання конкретного фізичного продукту, наприклад, опублікування методичного посібника), опосередковані результати (наприклад, використання згаданого посібника дозволило реабілітувати багато постраждалих), зміцнення можливостей як результат (наприклад, опанування методичного посібника учителями розширило їхні можливості в реабілітаційній діяльності постраждалих) тощо.

Нарешті, здійснення вказаних кроків та визначення результатів допомагає зробити оцінку необхідних ресурсів для досягнення цілей проекту, якими можуть бути:

- людські ресурси;
- майнові (матеріальні, фізичні) ресурси;
- інтелектуальні ресурси;
- фінансові ресурси.

Рамки цієї лекції не дозволяють детально прояснити технологію підготовки проектної пропозиції, оскільки це потребує значно більш розширених занять, тому ми відсилаємо бажаючих до спеціальної літератури [8-9] або ж до додаткових занять і консультацій. Спробуємо прояснити головне:

Чому саме проектний підхід?

По-перше, з чисто практичної точки зору володіння інструментарієм розробки і впровадження соціально орієнтованих проектів дозволяє вирішувати безліч поточних проблем і реалізувати бажані ініціативи в рамках наявних можливостей – лише завдяки адекватному плануванню діяльності і чіткому баченню мети, цілей і шляхів їх досягнення. По-друге, формулювання підходів до вирішення проблеми у вигляді проектної пропозиції дозволяє звернутися за фінансовою підтримкою до потенційних донорів, допомога яких в певних ситуаціях відіграє ключову роль. Адже така проектна пропозиція дає чітку відповідь на три стандартні питання будь-якого донора – Які результати ви бажаєте отримати? Скільки це коштуватиме? На що підуть такі кошти?

Як застосовувати проектний підхід в реабілітаційній діяльності з постраждалими від сімейного насильства?

Перед тим, як сформулювати відповідь на це питання, варто зробити кілька суттєвих зауважень.

По-перше, звернемо увагу на універсальність підходу – проекти можна розробляти і реалізовувати з будь-якою цільовою групою і в будь-якій сфері людської діяльності. Тому якщо говорити про дітей, постраждалих від насильства в сім'ї, то цільовими групами проектів можуть бути діти будь-якої вікової категорії, але суб'єктом проектного процесу можуть виступати звичайно старші підлітки. Мова йде про те, що саме старших підлітків можна залучити до проектної діяльності й надати їм можливість опанувати технологіями розробки і впровадження проектів.

По-друге, проектний підхід надає інструментарій для діяльності, але не забезпечує змістовне наповнення. Тому ця частина реабілітаційного процесу повинна також бути належним чином опрацьована.

По-третє, проектний підхід як методологічна чи технологічна основа діяльності може бути доповнена іншими технологічними підходами, можливості яких в більш повній мірі сприятимуть досягненню

реабілітаційних цілей при роботі з певними цільовими групами постраждалих.

7. Модель реабілітаційного процесу та соціалізації постраждалих від сімейного насильства

Розглянемо поки що гіпотетичну схему організації діяльності з підтримки постраждалих від сімейного насильства та сприяння їх поверненню до повноцінної соціальної активності. Зауважимо, що робота з постраждалими за такою схемою не побудована на використанні психокорекційних технологій (поєднання з якими є доцільним, проте не є обов'язковим), тому не вимагає від організаторів спеціальної підготовки, хоча може здійснюватися паралельно з програмами індивідуальної та групової психокорекції постраждалих. Мета такої діяльності – повернення постраждалих до соціального життя, їх самоствердження та формування впевненості у своїх силах і можливостях, розвиток творчих навичок пізнавальної діяльності та відчуття своєї повноцінності у соціальних групах.

Форма діяльності – робота в групах. Такими групами можуть бути дитячі чи підліткові групи в школі (організовані під керівництвом вчителів), будинках дитячої творчості чи клубах за інтересами (наприклад, дитячий фотоклуб чи дитяча секція фотоклубу дорослих). В таких групах постраждалі залучаються до навчальної та творчої діяльності разом з іншими ровесниками на рівних умовах.

Зміст діяльності є чи не найважливішим компонентом реабілітаційної схеми. Зміст має бути побудований на тому, що викликає інтерес і його стимулює. Розкриття реального змісту творчо-пізнавальної діяльності учасників цільової групи може бути прихованим на перших порах і розкриватися дещо пізніше після формування зацікавленості в діяльності взагалі та реалізації отриманих можливостей. Пояснимо на простому прикладі. Одне лише оголошення про запрошення до фотоклубу буде сприйняте позитивно переважною більшістю підлітків, які вбачають в цьому можливість навчитися робити гарні фотографії. Використовуючи цифрові технології у фотосправі, які набувають все більш широкого значення й стають доступними для все більш широкого кола бажаючих, оскільки витрати на цифрову фототехніку знижуються, а її якість неупинно зростає, інтерес можна лише посилити. Але опанувавши не надто складний процес цифрової фотозйомки, ми отримуємо в руки

інструмент, який можна з однаковим успіхом використати для пізнавальної і творчої діяльності.

У людини з фотоапаратом в руках виникає запитання: що знімати? І ось тут багато залежить від вчителя чи керівника цієї діяльності, в яку сторону спрямувати бажання фотографувати. Варіантів безліч, але розглянемо на загальному рівні лише два.

Розвиток творчого підходу. Спробуйте сфокусувати увагу на тому, що об'єкт фотозйомки можна бачити й відображати по-різному, що залежить як від реальних умов фотозйомки, так і від вашого бачення цього об'єкту. У вашому місті чи населеному пункті обов'язково знайдеться цікавий архітектурний чи природний об'єкт. Поставте завдання учасникам групи зробити знімки цього об'єкту під час сходу чи заходу сонця, при нічному освітленні, під час грози чи після дощу, і т.п., а потім на загальному обговоренні попросіть проаналізувати отримані світлини. Спробуйте не втручатися в оціночний процес – хай це зроблять діти, але ви спрямовуйте його в правильне русло. Дитяче враження від того, настільки багатогранним і незвичним може бути звичний об'єкт лише розпалюватиме їх активність. Залучайте до активного обговорення тих, хто є об'єктом реабілітації – вони повинні відчувати себе повністю розкутими, що сприятиме їх поступовому відчуженню від негативних переживань.

Розвиток пізнавальних навичок. Коли інтерес до творчого бачення обраного об'єкту буде сформовано, що може зайняти не надто багато часу, поставте інше завдання вашій групі: вивчити передісторію цього об'єкту (припустимо, це буде храм), знайти людей, які мали відношення до його створення та розвитку, описати події, пов'язані з цим храмом тощо та зрештою представити ці знахідки у вигляді мультимедійної презентації, побудованої на використанні своїх власних та розшуканих світлин. Під час таких презентацій виявиться, що в історії вашого краю є дуже багато цікавих, навіть неймовірних сторінок, на чому треба особливо наголошувати, стимулюючи розвиток подальшого інтересу.

Наступним кроком може бути формулювання персональних фотопроєктів з історії та культурної і природної спадщини вашого краю для кожного з учасників групи. Зверніть увагу на те, що тут з'являється поняття «проект» – спонукайте до того, щоб підлітки самостійно визначили мету такого проекту, конкретні кроки, часові рамки, очікувані результати та форму їх подання й записали це у вигляді ключових положень – пізніше ви це обговорите й актуалізуєте як підхід до планування та організації діяльності.

При визначенні завдань звертайте увагу на ті обставини, які є перед очима й сприймаються буденно, але можуть приховувати за собою неймовірно цікаві й важливі речі. Дуже простий приклад: при в'їзді в місто Бориспіль з боку Києва можна побачити стелу, яка свідчить про те, що це місто засноване у 1015 році. Проте проїхавши по центральній вулиці, ви не зустрінете будівель, які були б схожими на ті, що збудовані на початку хоча б минулого століття. А чи є щось у цьому місті, яке свідчить про його таку тривалу історію? Ось вам чудове завдання для фотопроєкту з історичним пошуком. Щось подібне можна реалізувати в кожному населеному пункті України. Не забуваємо й про те, що природна спадщина створює нам практично безмежний простір для творчості. Чи є в нашій місцевості види рослин і тварин (наприклад, птахів), що занесені до Червоної книги, тобто такі, що перебувають під загрозою знищення? Виясніть і спробуйте їх сфотографувати. Чи дійсно ми їх зберігаємо? Спробуйте це підтвердити фотографіями. Спробуйте сфотографувати гніздо будь-якого птаха на хвойному дереві. Не вдалося? Розберіться, чому.

Логічним було б завершувати кожен такий мікро проект відзначенням (святкуванням) результатів. Таким відзначенням може бути просто обговорення в групі, а може бути й справжня фотовиставка світлин учасників з позитивною оцінкою досягнень кожного з них. Фотовиставка може стати предметом окремого проекту, а його розробка – продуктом колективної творчості.

Діти (та й усі ми) люблять, коли їх результат відзначають як особливе досягнення. Але підійдіть до цього критично – чи варто визначати кращого (переможця) серед групи. Якщо є сенс таке зробити, організуйте процес таким чином, щоб діти самі визначили кращого й вирішили, яким чином відмітити.

Як бачимо, процес стимулювання творчого і пізнавального (можна навіть сказати наукового) пошуку можна організувати як самочинний, тобто такий, при якому його учасники самі будуть бачити наступні кроки й прагнути їх завершити.

Увага координатора цього процесу (вчителя, керівника, методиста), звичайно, буде прикута до тих учасників цільової групи, які постраждали від сімейного насильства. В певних ситуаціях вони потребуватимуть допомоги і підтримки, але варто це робити з максимальним тактом, не привертаючи уваги інших членів групи й в цілому розглядаючи усіх учасників як рівноцінних і рівноправних. Зануреність постраждалих у технологічну, творчу та пізнавальну діяльність залишатиме їм менше часу

на акцентуалізацію їхніх проблем, а позитивні результати та їх визнання сприятимуть психологічній реабілітації та посиленню впевненості у своїй повноцінності в соціальному середовищі.

Звичайно, виникне питання про матеріально-технічне забезпечення такої схеми діяльності, вірніше, воно постане першим при її організації. Все залежатиме від активності, мотивації та відданості педагогів і керівників, але розробка відповідних проектних пропозицій стане першим кроком у реалізації такої схеми. Повірте, на благородну справу завжди знайдеться благородний меценат.

Вкажемо на загальні позитивні моменти застосування деяких нових підходів до організації та змістовного наповнення психологічної реабілітації постраждалих від насильства в сім'ї. Такими підходами є застосування проектного менеджменту, інформаційних технологій, краєзнавча пізнавальна діяльність. Аналіз запропонованої схеми психологічної реабілітації та соціалізації постраждалих від насильства в сім'ї показує, що в процесі реалізації такої схеми відбуваються:

1. Формування і розвиток навичок використання сучасних технологій пізнання і творчості. Зокрема, опанування технологією цифрової фотозйомки. Крім цього, цифрова фотографія вимагає подальшого опрацювання зображень з застосуванням спеціальних комп'ютерних програм та представлення результатів, що також є важливими технологічними інструментами, а опанування ними посилює можливості особистості для розвитку.

2. Формування і розвиток навичок використання сучасних підходів щодо організації діяльності. Опанування й поступове ускладнення технології розробки і впровадження проектів має універсальний характер і стане корисним в подальшій діяльності підлітків незалежно від обраної галузі.

3. Розвиток творчого бачення і творчих навичок у пізнанні й перетворенні навколишнього світу.

4. Формування і розвиток пізнавальних навичок, який стимулює не лише зацікавленість краєзнавчими аспектами, а й формує пізнавальний інтерес у більш загальному контексті.

5. На фоні усіх вказаних вище процесів відбувається поступова психологічна реабілітація постраждалих від сімейного насильства та їх повернення до активної соціальної діяльності.

Питання для самоконтролю

1. Для якої вікової категорії постраждалих від сімейного насильства застосування проектного підходу є найбільш адекватним?
2. Поясніть, у чому проявляються особливості поведінки неповнолітніх потерпілих від насильства в сім'ї.
3. Назвіть складові компоненти і характеристики соціально орієнтованих проектів.
4. Поясніть, звідки беруться ідеї для підготовки проектних пропозицій.
5. В чому проявляється комплексний характер реабілітаційних проектів та які їх компоненти.
6. Поясніть, як використати краєзнавчий зміст в реабілітаційній діяльності з постраждалими від сімейного насильства.

Тести для контролю знань:

1. Структурними ознаками проекту є: Мета, Заходи, Ресурси, Бюджет, Робочий план.
2. Комплексний характер реабілітаційних проектів проявляється у а) багатоцільовому плануванні; б) застосуванні наукових і релігійних принципів; в) використанні проектного підходу

Література для поглибленого вивчення

1. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире / Под ред. Этьенна Г.Круга и др./ Пер. с англ. — М: Издательство «Весь Мир», 2003. — 376 с.
2. Насилие // Философский энциклопедический словарь.— М., 1989.— С. 391—392.
3. Насилие в семье // Социальная работа: Словарь-справочник.— М., 1998.— С.146—147.
4. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р. № 2789-III / Відомості Верховної Ради. — 2002, № 10. — С. 70.
5. Сафонова Т.Я. Жестокое обращение с детьми // Практична психологія та соціальна робота. — 2007. — №2. —С. 17 - 29.
6. Прикуль Л.В. Психологический практикум и тренинг. Профилактика насилия в семье и школе. М.: Учитель, 2009. — 217 с.
7. Проектний аналіз. — Київ: ТОВ «Видавництво Лібра», 1998. — 368 с.

8. Кобиляцький Л.С. Управління проектами: Навчальний посібник. – К.: МАУП, 2002. – 200 с.

9. Керівництво з питань проектного менеджменту: Пер. з англ. / за ред. С.Д. Бушуєва, 2-е видання. – К.: Видавничий дім «Ділова Україна», 2000. – 198 с.

10. Словник-довідник з питань управління проектами / Бушуєв С.Д. Українська асоціація управління проектами. – К.: Видавничий дім «Ділова Україна», 2001. – 640 с.

ТЕМА 11

ОРГАНІЗАЦІЯ КРИЗОВОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД НАСИЛЬСТВА ТА АГРЕСІЇ У СІМ'Ї

1. Алгоритм реагування працівників закладу освіти щодо попередження та виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми.
2. Керівництво для педагогів з підтримки дитини в класі після розкриття випадку насильства.
3. Дії працівника навчально-виховного закладу у разі виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми-сиротами.
4. Рекомендації для педагогічних та соціальних працівників у разі виявлення фактів жорстокого поводження із дитиною.

1. Алгоритм реагування працівників закладу освіти щодо попередження та виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми

За дотриманням законодавства відповідає адміністрація закладу освіти. Тому адміністрацією має бути розроблено внутрішній механізм взаємодії учасників навчально-виховного процесу щодо попередження та виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми, попередження загрози його вчинення, та реагування, якщо такі випадки мали місце.

У разі необхідності, адміністрація закладу може залучити до справи соціального педагога, психолога, медичного працівника. При цьому адміністрація відповідає за нерозголошення конфіденційної інформації щодо дитини, яка зазнала жорстокого поводження.

Ні за яких умов не треба замовчувати виявлені факти жорстокого поводження з дитиною або реальної загрози його вчиненню. Це не лише питання моральності поведінки. По-перше, нехтування проблемою призводить до погіршення ситуації та може мати більш тяжкі наслідки: по-друге, заклад освіти несе відповідальність за дотримання норм

законодавства: по-третє, маючи її, адміністрація закладу освіти може притягнути працівників до дисциплінарної відповідальності.

У випадках, коли зафіксовано підозри жорстокого поводження з дитиною або є реальна загроза його вчинення (вдома, з боку однолітків, з боку працівників навчального закладу або інших осіб).

Варіанти дій:

Варіант I: Повідомте про це в усній або письмовій формі адміністрацію навчального закладу.

Варіант II: Самостійно письмово повідомте про це територіальний підрозділ Служби у справах дітей за місцем проживання дитини.

Варіант III: Самостійно повідомте про виявлений факт жорстокого поводження кримінальну міліцію у справах дітей або будь-якого працівника органів внутрішніх справ.

У випадках, коли до Вас звернулася дитина з усною скаргою щодо жорстокого поводження з нею:

Варіант I: Оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до адміністрації навчального закладу.

Варіант II: Оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до територіального підрозділу Служби у справах дітей.

Варіант III: Оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до органів внутрішніх справ.

Варіант IV: Повідомте про це в усній чи письмовій формі від свого імені зазначені органи.

У випадку, коли Ви стали свідком жорстокого поводження з дитиною:

Якомога швидше повідомте про цей факт міліцію в усній чи письмовій формі. Одночасно можете повідомити територіальний підрозділ Служби у справах дітей, адміністрацію закладу.

У разі звернення або повідомлення до адміністрації закладу:

Якщо звернення (повідомлення) усне, то адміністрація закладу зобов'язана оформити це повідомлення письмово із зазначенням, від кого та коли (дата, час) отримано повідомлення. Вона також зобов'язана терміново (протягом однієї доби) передати цей документ до територіального підрозділу Служби у справах дітей за місцем проживання дитини.

Служба у справах дітей має належним чином зареєструвати це повідомлення відповідно до законодавства України.

У разі звернення або повідомлення до територіального підрозділу Служби у справах дітей:

Ваше звернення має бути оформлено належним чином відповідно до вимог Закону України «Про звернення громадян». Зокрема стаття 5 цього

закону передбачає такі вимоги до звернення: «У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушення питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати».

Закон України «Про звернення громадян» допускає й усну форму звернення. При цьому посадова особа, яка приймає усне звернення повинна вчинити ті ж самі дії, що й у разі письмового звернення. Однак, письмова форма звернення зменшує ризик імовірного недбалого ставлення з боку посадової особи.

У разі звернення або повідомлення до органів внутрішніх справ:

Повідомити можна в усній чи письмовій формі, включаючи спосіб повідомлення телефоном.

У разі усного звернення або телефонного повідомлення працівником органів внутрішніх справ складається протокол цього звернення чи повідомлення.

Письмове звернення органи внутрішніх справ реєструють належним чином відповідно до законодавства України.

Чого не слід робити:

Не слід намагатися самотужки вирішити проблему. Це може призвести до порушення законодавства та бути небезпечним для Вас особисто. Наприклад, не варто самостійно приймати рішення щодо відвідування сім'ї, де за Вашою підозрою вчинено жорстоке поводження з дитиною.

Ваші дії припиняються тоді, коли звернення або повідомлення передається до компетентних органів.

Подальші дії:

Далі справа є компетенцією установ, організацій і посадових осіб, до яких було передано звернення чи повідомлення.

Порядок дії відповідних служб чи посадових осіб, до яких було передано звернення або повідомлення з приводу жорстокого поводження з дитиною чи реальної загрози його вчинення і механізми взаємодії, визначаються законодавством України.

Законодавство передбачає інформування заявника (особи, яка здійснила повідомлення або звернення).

У самому зверненні (повідомленні) може бути зазначено, що заявник бажає бути поінформованим про подальший перебіг справи та бути присутнім під час розгляду звернення.

Пам'ятка для шкільного персоналу

Що робити, якщо дитина повідомляє про насильство над нею?

(Спеціальний комітет з насильства над дітьми Канади)

Якщо дитина розповідає вам про насильство:

1. Поставтеся до дитини серйозно.
2. Спробуйте зберігати спокій.
3. Заспокойте та підтримайте дитину словами:
 - «Добре, що ти мені сказала. Ти правильно зробила»;
 - «Ти в цьому не винна»;
 - «Не ти одна потрапила в таку ситуацію, це трапляється також з

іншими дітьми»;

- «Мені потрібно розповісти ще декому (соціальному працівникові та працівнику ОВС) про те, що це трапилось. Ці люди допоможуть, і вони захочуть поставити тобі кілька запитань. Вони допоможуть зробити так, щоб ти почувала себе у безпеці» (Пам'ятайте, Ви можете показати дитині, що ви розумієте її почуття з цього приводу, але ви не повинні залишати дитині вибору). Скажіть дитині: «Бувають такі секрети, які не можна зберігати, якщо тобі зробили погано».

4. Не думайте, що дитина обов'язково ненавидить свого кривдника або гнівається на нього (він може виявитися членом родини, батьком або опікуном).

5. Терпляче відповідайте на питання та розвіюйте тривоги дитини.

6. Стежте за тим, аби не давати обіцянок, яких ви не зможете виконати (наприклад: «Твоя мама не засмутиться» або «З тим, хто тебе скривдив, нічого не зроблять»).

Якщо дитина говорить про це в класі:

Покажіть, що ви прийняли це до відома, наприклад:

«Це дуже серйозно. Давай ми з тобою поговоримо про це пізніше», і змініть тему.

1. Організуйте якнайшвидше розмову з дитиною наодинці (наприклад, на найближчій перерві). Повідомте директора про те, що дитина розповіла вам про насильство (залиште дитину із секретарем або з іншим працівником школи, але не залишайте дитину саму).

2. Повідомте владу самі, якщо директора або його заступника немає на місці.

3. Уточніть релігійну приналежність дитини, якщо у вашому районі діє більш ніж одна організація захисту дітей (ОЗД), з якою можна зв'язатися.

4. Простежте, щоб працівників ОЗД проінформували про те, скільки часу вони мають у своєму розпорядженні, щоб вони могли розрахувати свої дії.

5. Зачекайте з повідомленням батьків доти, доки директор і співробітники поліції або ОЗД не визначать найкращий час і спосіб, щоб це зробити.

6. Плануйте подальші дії разом зі співробітниками міліції або ОЗД. З'ясуйте, чи збираються вони приїхати до школи або додому дитини й коли саме, чи вони обмежаться тільки консультуванням.

7. Повідомте працівнику ОВС або ОЗД всю інформацію, що стосується дитини та її родини, яка може допомогти при плануванні подальших дій.

8. Залишайтеся з дитиною, поки працівник ОВС або ОЗД не приїдуть до школи, розуміючи, що дитині необхідна підтримка.

9. Запитайте дитину, чи не бажає вона, щоб разом з нею залишився хтось із дорослих для підтримки при розмові з працівником ОВС або ОЗД. Скажіть дитині про те, з ким вона може залишитися. Поважайте бажання дитини. Дитина може захотіти, а може й не захотіти, щоб з нею був хто-небудь дорослий.

10. Проконсультуйтеся з працівником ОВС або ОЗД перед тим, як відпустити дитину додому на обід або після школи, якщо їх представники ще не переговорили з дитиною.

11. Обговоріть зі співробітниками ОЗД або міліції, якою інформацією ви можете поділитися з дитиною та її батьками, якщо вони ще не опитали дитину.

12. Якщо дитина повідомила, що її кривдник – інший учень, уживайте тих самих заходів. Спочатку проконсультуйтеся з міліцією або ОЗД, перш ніж поговорити з цим учнем або з його батьками. **Тільки** міліція або ОЗД може спілкуватися з тим, кого обвинуватила дитина.

Процедура повідомлення:

Процедури варіюють у різних установах і в різних законодавствах. Ознайомтеся із правилами вашої школи, і дійте відповідно. Деякі кроки можуть бути частково відрізнятися від запропонованих тут.

Після розкриття:

1. Поговоріть з колегою або з кимсь іншим, кому ви довіряєте, про своє почуття. Такі випадки завжди важко переживати, а вам теж потрібна підтримка.

2. Довідайтеся, чи зможете ви одержати інформацію про стан розслідування, про вжиті заходи тощо, а якщо можете, то як.

3. Підтримуйте зв'язок з дитиною, якій необхідна постійна підтримка (наприклад, скажіть їй: «Якщо захочеш поговорити, я у твоєму розпорядженні»).

4. Поважайте право дитини на усамітненість, не викриваючи її іншим шкільним працівникам та учням. *Не відкладайте повідомлення. Пам'ятайте, якщо ви підозрюєте, що дитина стала жертвою будь-якого насильства, ви відповідальні перед законом і повинні сповістити про це владі.*

2. Керівництво для педагогів з підтримки дитини в класі після розкриття випадку насильства

Кожний вчитель може спостерігати, що дитина починає виявляти агресивну або деструктивну поведінку в класі, їдальні або на шкільному подвір'ї, що може бути прямим результатом вчиненого над нею насильства. У класі дитина може бути надмірно послужливою, не здатною зосередити увагу й зазнавати труднощів у спілкуванні з однолітками. Реакція деяких дітей може бути внутрішньою, вони переживають усе в собі, і їм може бути необхідна допомога, щоб вони могли розповісти про свої почуття, довірити їх іншим. Їх довіру підірвано, і їм необхідно заново вчитися довіряти людям.

На додачу до моделювання ненасильницької поведінки й створення середовища, безпечного й дружнього для дітей, педагог відіграє подвійну роль у забезпеченні безперервності реакції на розкриття випадків сексуального насильства, а також педагогом, що сприяє профілактиці.

Однак роль педагога не закінчується після розкриття випадку насильства. Педагог може і повинен відігравати істотну роль як учасник команди реагування (міліція – організація з захисту дітей (ОЗД) – батьки – соціальні працівники – органи охорони здоров'я – шкільна адміністрація), що допомагає дітям відновлюватися після сексуального насильства. Те, що відбувається у класі, може мати дуже велике значення для тих учнів, які зазнали сексуального насильства.

Важливо пам'ятати, що діти можуть відновитися й відновлюються після сексуального насильства і що педагоги можуть, і навіть зобов'язані переконати дитину, що «життя триває», звертаючись до таких проблем:

- захист від повторного насильства;
- захист від ганьби;

- нормалізація середовища.

Надаючи підтримку дитині, що стала жертвою сексуального насильства, ви можете уявити собі інші ситуації, з якими ви добре впоралися (наприклад, смерть у родині, важка хвороба дитини, сепарація або розлучення батьків дитини), і перенесіть у цю ситуацію необхідні навички та умови.

Наприклад, якщо у дитини вкрали велосипед, їй допомагають зрозуміти, що у неї щось відібрали. Аналогічно, якщо дитина стала жертвою сексуального насильства, це значить, що її позбавили можливості самій відчувати свою власну сексуальність. Ви не будете уникати розмови про вкрадений велосипед, якщо дитина хоче про це говорити, теж саме ви повинні зробити й у ситуаціях, що стосуються сексуального насильства.

Ви можете допомогти дитині, забезпечуючи наступне:

- *Нормальність*: підтримуйте нормальний статус дитини в класі.
- *Інтимність*: виражайте у доречний спосіб. Не вирішуйте за дитину, що вона хоче і чого не хоче. Запитуйте! Це допоможе виявити вам тепле ставлення на рівні, комфортному для дитини.
- *Тепле ставлення*: використовуйте нормальні вияви теплої ставлення; нехай у вашому голосі відчувається тепло.
- *Схвалення*: кивніть, підморгнийте дитині, поставте якусь позначку на її роботі, – що завгодно, аби підкреслити значущість дитини, почуття її цінності, прийняття.
- *Сталість і передбачуваність*: життя дитини поза класом може стати хаотичним. Клас може бути єдиним місцем, де дитина буде почувати себе нормально. Чітко визначаєте ваші вимоги та очікування.
- *Почуття приналежності та включеності*: демонструйте роботу дитини, залучайте дитину в дискусію тощо.
- *Структурованість*: спочатку дитина може хотіти, щоб їй говорили, що вона повинна робити і як реагувати, поки вона не зможе мобілізувати власні ресурси. Структурованість стане її безпекою.
- *Безпека й конфіденційність*: підтримуйте звичайний спосіб життя. Не обговорюйте деталі того, що трапилося з дитиною, будь з ким. Шукайте надійну підтримку для себе. Переживання дитини не призначені для персоналу.
- *Поведінкові обмеження*: деструктивна й антисоціальна поведінка повинна твердо й постійно засуджуватися.
- *Заохочення і стимуляція*: доступність корисного матеріалу для читання і художня творчість (наприклад, малювання) – це можливість для дитини висловити свої почуття.

Що ви можете сказати:

Діти, які стали жертвами насильства, можуть «відреагувати» свої почуття під час кризи (або під час кризи фази розкриття насильства, або з наближенням до суду). Наступні твердження можуть допомогти їм краще зрозуміти свою поведінку:

- «Деякі діти так поведуться (назвіть характер поведінки), коли вони почувають себе ... (назвіть, як дитина може почувати себе, наприклад сумно, самотньо)».

- «Діти, які стикаються з такою проблемою, іноді ... (назвіть поведінку)».

- «Коли це (назвіть поведінку) відбувається, у дітей звичайно буває дуже багато турбот».

- «Ти не будеш так почувати себе завжди. Але тобі може знадобитися допомога, підтримка, щоб подолати це сьогодні».

Ці зауваження можуть допомогти зменшити ізоляцію дитини:

Показово, що травмовані діти часто реагують на традиційні методи модифікації поведінки. Якщо дитина у вашому класі має труднощі з поведінкою, варто зібрати педраду.

Якщо у вашій школі є консультанти або соціальні працівники, нехай вони попрацюють з дитиною. Це може допомогти знизити потребу дитини розповісти іншим дітям («Зі мною все в порядку?», «Я усе ще подобаюся людям?»), а отже, і стати жертвою пліток, глузувань тощо.

Дайте дитині знати, до яких дій ви готові (наприклад, що ви завжди готові з нею поговорити). Помилково переконувати дитину не думати про те, що трапилося, або забути про це. Про це треба говорити відверто. Діти будуть інтерпретувати мовчання як замовчування і, крім того, вирішать, що вони «погані».

Запитайте дитину, з ким ще вона може поговорити про свої почуття. «Я помітив, що останнім часом ти виглядаєш не дуже щасливою. Я за тебе турбуюся. Чи можу я що не будь зробити, щоб тобі допомогти? Може, ти хочеш ще з кимсь поговорити?»

Поясніть дитині вашу роль і роль представників органів, що надають їй підтримку (працівників органів захисту дітей, соціальний працівник, консультант та ін.). Діти потребують багато безпечних можливостей розрядки своєї тривоги.

Скажіть дитині, яка стала жертвою насильства:

Я тобі вірю.

Мені шкода, що це з тобою трапилося.

Це не твоя провина.

Добре, що ти мені про це сказала.

Я постараюся зробити так, щоб тобі більше не загрожувала небезпека.

Якщо реакція дитини виражається сексуально доречним способом або дитина здійснило насильство над іншими дітьми, не зволікаючи, проконсультуйтеся з фахівцем у галузі захисту дітей. Шукайте підтримки для себе, якщо необхідно, з боку однолітків, адміністрації, соціальних служб та ін.

Як поводитися у випадку розкриття насильства:

Роль учителя в класі у тих випадках, коли дитина стала жертвою насильства, може бути як дуже необхідною, так і негативною. Усі члени колективу повинні розуміти, який вплив справить на всіх розповідь дитини. У той же час вони повинні усвідомлювати, що дитині у цій ситуації повинно надати підтримку. Крім того, усі зобов'язані дотримуватися закону та повідомляти про випадки насильства до відповідних органів.

Щоб правильно реагувати на розкриття випадків насильства над дитиною та забезпечити дитині необхідну підтримку, вчитель повинен бути впевненим у правильності своїх вчинків. Тривога з приводу почуттів, реакція на те, що сталося, і почуття відповідальності перед школою і громадськістю — усі ці почуття звичайні. Кожен учитель має досить великий досвід і навички у створенні та підтриманні хвилюючої, стимулюючої, творчої, теплої атмосфери, що характеризується також відчуттям передбачуваності та надійності, у якій діти можуть учитися й розвиватися.

Якщо дитина словами або поведінкою проінформувала свого вчителя про насильство — це значить, що вчитель досягнув успіху в забезпеченні необхідного для дітей середовища. Розмірковувати про це, про ваші власні почуття й про те можливе почуття дискомфорту, що вони у вас викликають, — це краща підготовка до того, щоб упоратися з такою ситуацією. Учителеві може бути нелегко натренувати або підготувати свою реакцію на розповідь дитини, але все таки йому варто з'ясувати для себе, якими є його власні цінності і страхи перед реакцією на дитину, що стала жертвою сексуального насильства. Краще розуміння наших власних реакцій на цю проблему допоможе нам більш ефективно впоратися з ситуацією.

3. Дії працівника навчально-виховного закладу у разі виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми-сиротами

Випадки жорстокого поводження з дитиною або його реальної загрози, якщо мова йде про прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу, повинні обов'язково розглядатися на засіданнях постійно діючих комісій із питань координації дій щодо попередження насильства у сім'ї. До речі, виявлення фактів жорстокого поводження з дитиною або його реальної загрози у таких сім'ях здійснюються за стандартною процедурою, однак через обов'язковість соціального супроводу таких сімей соціальні працівники повинні вести постійний нагляд за поведінкою з дітьми та надавати батькам і вихованцям необхідну методологічну і психологічну допомогу щодо попередження такого поводження.

Іншою є ситуація інтернатного типу. У них схема дій повинна бути такою.

Представники адміністрації інтернатного закладу

1. При отриманні звернення (повідомлення) про факти жорстокого поводження з дитиною або його реальної загрози адміністрація закладу зобов'язана негайно (протягом доби) письмово повідомити про це місцеву службу у справах дітей, а у разі наявності ознак кримінального злочину – органи внутрішніх справ (кримінальну міліцію у справах неповнолітніх).
2. Направити дитину для обстеження стану її здоров'я до медичного пункту закладу, а у разі необхідності – до відповідного закладу охорони здоров'я з метою надання медичної допомоги і документування фактів жорстокого поводження. За необхідності потрібно терміново забезпечити дитині надання медичної допомоги невідкладної (викликати швидку допомогу).
3. Направити дитину для обстеження її психологічного стану до психолога закладу з метою надання первинної допомоги, з'ясування обставин ситуації і документування фактів жорстокого поводження. За необхідності потрібно терміново організувати для дитини невідкладну психологічну допомогу, залучити психолога з місцевого центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
4. Провести службове розслідування. Якщо дитина зазнала жорстокого поводження з боку працівників закладу – притягнути до дисциплінарної відповідальності винних і обов'язково повідомити про це місцеву службу у справах дітей.

5. Забезпечити доступ до закладу і необхідної інформації представників служби у справах дітей, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кримінальної міліції у справах дітей тощо.
6. Створити умови для проведення заходів психологічної реабілітації жертви і кривдника, особливо, якщо останнім виступає інший вихованець закладу.
7. Дотримуватися принципу конфіденційності тощо дитини-жертви, особливо у межах закладу.
8. У разі необхідності вирішують разом із представниками органів опіки і піклування питання тимчасового або остаточного вилучення дитини-жертви або дитини-кривдника з закладу.
9. Організувати постійну просвітницьку роботу зі співробітниками і вихованцями щодо недопустимості жорстокого поводження з дітьми і методик ненасильницького виховання.
10. Організувати регулярний перегляд існуючих у закладі методик покарань і нагород щодо недопущення жорстокого поводження з дітьми.
11. Організувати широке інформування вихованців щодо номеру «телефону довіри» 0 800 500 21 80.

Вихователі і вчителі інтернатного закладу

1. За наявності підозр щодо жорстокого поводження з дитиною або загрози такого поводження повинні звернутися за консультацією до психолога медичного працівника закладу для перевірки реальності підозр.
2. За наявності реальних підозр, фактів або звернення вихованця щодо жорстокого поводження з дитиною або загрози такого поводження негайно (протягом доби) повинні письмово повідомити про це місцеву службу у справах дітей, а у разі наявності ознак кримінального злочину – органи внутрішніх справ (кримінальну міліцію у справах дітей).
3. Забезпечити дитині психологічну підтримку.
4. За необхідності необхідно терміново організувати для дитини невідкладну медичну допомогу (викликати швидку медичну допомогу) та психологічну допомогу.
5. Разом з психологом та соціальним працівником закладу, психологом центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді розробити і провести програму психологічної реабілітації жертви та кривдника, якщо останнім виступає інший вихованець.
6. Залучати вихованців до розробки системи покарань та нагород. Інформувати про номер «телефону довіри» 0 800 500 21 80.

7. Вести просвітницькі заходи серед вихованців щодо недопущення жорстокого поводження з дітьми і процедур самозахисту від нього. Залучати фахівців до такої діяльності.

Медичний працівник інтернатного закладу (аналогічно до дій будь-якого медичного працівника)

1. За наявності підозр, фактів або звернень щодо жорстокого поводження з дитиною або загрози такого поводження проводить ретельний огляд дитини і робить висновок про можливість того, що дитина зазнала жорстокого поводження (насильства).
2. Результати огляду і висновки документуються.
3. У разі необхідності дитині слід надати невідкладну медичну допомогу або направити її до відповідного медичного закладу.
4. Якщо мають місце реальні підозри, що дитина зазнала жорстокого поводження необхідно негайно (протягом доби) письмово повідомити про це адміністрацію закладу та місцеву службу у справах дітей, а у разі наявності ознак кримінального злочину – органи внутрішніх справ (кримінальну міліцію у справах дітей).

Психолог інтернатного закладу

1. За наявності підозр, фактів або звернень щодо жорстокого поводження з дитиною або загрози такого поводження проводить ретельне обстеження дитини, аналізує ситуацію та робить висновок про можливість того, що дитина зазнала жорстокого поводження (насильства).
2. Результати огляду і висновки документуються.
3. У разі необхідності дитині слід надати невідкладну допомогу або направити її до відповідного медичного закладу.
4. Якщо мають місце реальні підозри, що дитина зазнала жорстокого поводження необхідно негайно (протягом доби) письмово повідомити про це адміністрацію закладу та місцеву службу у справах дітей, а у разі наявності ознак кримінального злочину – органи внутрішніх справ (кримінальну міліцію у справах дітей).
5. Якщо виникла потреба розслідування обставин справи кримінальною міліцією у справах дітей, необхідно надавати психологічну підтримку дитині-жертві та дитині-кривднику.
6. Оцінити можливість проведення реабілітаційних заходів щодо дитини-кривдника у межах закладу.
7. Разом із вихователем та соціальним працівником закладу, психологом центру соціальних служб для сім'ї та молоді розробити і

реалізувати програму психологічної реабілітації жертви та кривдника, якщо останнім виступає інший вихованець.

8. Брати участь у розробці системи покарань та нагород у закладі.
9. Розробляти та впроваджувати індивідуальні плани соціально-психологічної реабілітації, які зазнали насильства у сім'ї.

Соціальний працівник інтернатного закладу

1. За наявності підозр щодо вчинення жорстокого поводження з дитиною або загрози жорстокого поводження звернутися за консультацією до психолога і медичного працівника закладу для перевірки реальності підозр.
2. За наявності реальних підозр, фактів або звернення вихованця щодо жорстокого поводження з дитиною або загрози такого поводження негайно (протягом доби) письмово повідомити про це адміністрацію закладу та місцеву службу у справах дітей, а у разі наявності ознак кримінального злочину – органи внутрішніх справ (кримінальну міліцію у справах дітей).
3. Оцінити можливість проведення реабілітаційних заходів щодо дитини-кривдника у межах закладу.
4. Разом з психологом закладу та вихователем, психологом центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді розробити і реалізувати програму психологічної реабілітації жертви та кривдника.

Інші працівники інтернатного закладу

1. За наявності підозр щодо вчинення жорстокого поводження з дитиною або загрози жорстокого поводження звернутися за консультацією до психолога і медичного працівника закладу для перевірки реальності підозр.
2. За наявності реальних підозр, фактів або звернення вихованця щодо жорстокого поводження з дитиною або загрози такого поводження негайно (протягом доби) письмово повідомити про це адміністрацію закладу та місцеву службу у справах дітей, а у разі наявності ознак кримінального злочину – органи внутрішніх справ (кримінальну міліцію у справах дітей).

Служби у справах дітей

1. Проводять аналіз ситуації за надходженням інформації про підозру жорстокого поводження з дитиною або загрози такого поводження.

2. За необхідністю залучають кримінальну міліцію у справах дітей для розслідування обставин справи та звертаються до суду.

3. Оцінюють можливість перебування дитини-жертви та дитини-кривдника у закладі і за необхідності вилучають таких дітей.

4. Надають допомогу інтернату в організації психолого-соціальної реабілітації дитини або організують її самі, якщо в інтернаті таку роботу вести неможливо (через центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді або притулок для неповнолітніх та центр соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх).

5. Вживають за необхідності заходи щодо осіб, які скоюють насильство щодо дітей.

6. Заохочують адміністрацію інтернатних закладів до служби у справах дітей та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді для вирішення проблеми жорстокого поводження з дітьми.

Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

1. Спеціалісти центру надають протягом доби службам у справах дітей інформацію про виявлені повідомлення та факти щодо жорстокого поводження з дитиною або загрози такого поводження.

2. Надають інтернатним закладам інформаційну, методичну, і за необхідності, практичну допомогу у галузі просвіти щодо недопущення жорстокого поводження з дітьми, методів виховання без насильства, соціально-психологічної реабілітації дітей та розробки індивідуальних планів роботи з кожною дитиною, яка потребує реабілітації.

Дії соціального працівника при виявленні випадку жорстокого поводження з дитиною

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (центри СССДМ) – спеціальні заклади, що надають соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги (Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»).

Безпосередньо діяльність центрів СССДМ регулює Постанова КМУ від 27.08.2004 № 1126 «Про заходи щодо вдосконалення соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю», яка визначає основні завдання районного, міського, районного у місті, селищного та сільського центру СССДМ, зокрема здійснення соціально-реабілітаційних заходів, спрямованих на надання особам, які перебувають у складних життєвих обставинах (в тому числі, які постраждали від насильства в сім'ї), допомоги у відновленні

ними порушених функцій організму, компенсації обмежень життєдіяльності та підтриманні оптимального фізичного, психологічного, соціального рівня для досягнення соціальної адаптації (підпункт 4 пункту 11 Положення).

Соціально-реабілітаційні заходи можуть здійснюватися через надання соціальних послуг, здійснення соціального супроводу та безпосередньо проведення соціальної реабілітації.

Відповідно до наказу Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я від 16.01.04 р. №5/34/24/11 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення», центри СССДМ (пункт 3): здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини; терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення; у разі необхідності надають первинну (під час звернення) соціально-психологічну допомогу дітям, які постраждали від жорстокого поводження; надають правові, психологічні, соціально-медичні та соціально-психологічні послуги з метою збереження соціального статусу та повноцінної життєдіяльності, адаптування у суспільстві дітей, які постраждали від жорстокого поводження.

4. Рекомендації для педагогічних та соціальних працівників у разі виявлення фактів жорстокого поводження із дитиною

Якщо при обстеженні сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, при зверненнях державних установ або громадських організацій, громадян стосовно членів сім'ї, самої дитини, її товариша або родича є підозра на прояви, або наявні факти жорстокого поводження з дитиною, Ваші дії повинні базуватися відповідно до діючого законодавства країни та в найкращих інтересах дитини.

Ваші дії:

Варіант I:

Повідомте в письмовій формі, і, за необхідності термінового втручання, – у телефонному режимі службу у справах дітей.

Обов'язково спільно із службою у справах дітей погодьте першочергово такі дії – звернення до медичного закладу або органу внутрішніх справ, необхідність тимчасового вилучення дитини або влаштування до родичів.

Варіант II:

Якщо звернення відбувається по Телефону Довіри або людина відмовляється повідомляти будь-які дані, але просить певної поради, необхідно заспокоїти її у безпечності звернення, налагодити на співпрацю та взаємодію із службою дітей, при неможливості – дати інформацію та навички поведіння у тій чи іншій ситуації.

У будь-якому випадку, при з'ясуванні необхідності подальшої роботи соціальний працівник виконує такі дії: встановлює довірливі відносини з клієнтом, особливо долає недовіру та страх клієнта; здійснює діагностику факту або загрози жорстокого поводження, в т.ч. діагностику стану сім'ї (соціальне інспектування), за необхідності із залученням лікаря, психолога тощо; визначається з планом подальших дій: короткотерміновим або довготривалим, залежно від того, чи він спрямований на допомогу сім'ї впоратися з тими проблемами, які призвели до насильства, чи на створення нового середовища без насильства для сім'ї та дитини; комплексної допомоги бере сім'ю з дитиною під соціальний нагляд, який здійснюється відповідно до затвердженого порядку в мережі центрів СССМД; надає безпосередньо або за допомогою залучених спеціалістів такі соціальні послуги: **юридичні** (допомога у захисті прав та інтересів потерпілого від насильства, представлення інтересів дитини у суді, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, які вчинили насильство над дитиною, допомога в оформленні документів на отримання соціальної допомоги, пенсії, опіки, юридичне консультування щодо захисту майнових прав, відновлення втрачених документів); **психологічні** (консультування, корекція та реабілітація особистості, мінімізація негативних наслідків травм від жорстокого поводження, робота, що спрямована на покращення стосунків із навколишнім соціальним середовищем); **соціально-медичні** (організація медичного огляду дитини, сприяння у разі потреби, у госпіталізації, супроводів дитини для проведення судово-медичної експертизи, влаштування до медичного закладу); **соціально-економічні** (надання, за необхідності, натуральної чи грошової допомоги, допомоги у придбанні ліків, вітамінів, продуктів харчування); **соціально-педагогічні** (соціально-педагогічна робота з членами сім'ї та дитиною, у напрямку налагодження стосунків, навчання розв'язання конфліктних ситуацій без застосування

насильства, виховання дитини та розуміння – що є методами жорстокого поводження з дитиною; влаштування дитини до притулку).

Якщо про вчинення насильства соціального працівника повідомила сама дитина, насамперед необхідно врахувати вік та рівень розвитку дитини, заспокоїти її, продемонструвати свою довіру до неї та запевнити, що вона вчинила правильно, розповівши свою історію, забезпечити її безпеку та, по можливості, конфіденційність.

Оскільки йдеться про насильство, то особливістю здійснення соціального супроводу є обов'язкова наявність психолога поряд із соціальним працівником від початку випадку і до кінця. Психолог знімає стрес, мінімізує наслідки страху, заспокоює дитину, допомагає з'ясувати стан справ, займається реабілітацією дитини.

У справі щодо насильства в сім'ї по відношенню до дитини слід врахувати, що існує 2 типи батьків. Перший тип – батьки, які не усвідомлюють, що їх методи виховання дитини є насильством по відношенню до неї. Це найчастіше пов'язано з тією моделлю сім'ї, яку успадкували самі батьки. Другий тип – це батьки, які усвідомлюють що роблять. І це пов'язано з тим, що батьки не володіють навичками виховання дитини в конкретному випадку.

Залежно від того, з яким типом батьків ми маємо справу, необхідно використовувати різні форми роботи. Так, для батьків другого типу ефективним буде навчання батьківським навичкам, для батьків першого типу – усвідомлення своїх негативних методів виховання та їх зв'язок з їхньою моделлю дитинства. При здійсненні оцінки, чи відноситься певний факт до жорстокого поводження, необхідно враховувати наступні аспекти: рівень розвитку дитини, співвідношення дій батьків з етнонаціональними традиціями сім'ї, рівень впливу на дитину тих чи інших дій.

Запитання для самоконтролю

1. Якими є основні етапи алгоритму реагування працівників закладу освіти щодо попередження та виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми?
2. У чому полягає сутність підтримки дитини в класі після розкриття випадку насильства?
3. Назвіть дії працівника навчально-виховного закладу у разі виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми-сиротами.
4. Сформулюйте основні рекомендації для педагогічних та соціальних працівників у разі виявлення фактів жорстокого поводження із дитиною.

Завдання для самостійної роботи

1. Зробіть опорний конспект за темою.
2. Виділіть за оглядом літератури теоретичні питання, що недостатньо висвітлюються в дослідженнях.
3. Дайте практичні рекомендації педагогам щодо профілактики віктимної поведінки дітей.

Тестові завдання

1. Доберіть ключове слово:
 - а) дії суб'єкта, які підсилюють вірогідність того, що він потрапить в певну кепську ситуацію;
 - б) досить стійка особистісна якість, що характеризує об'єктну характеристику індивіда ставати жертвою зовнішніх обставин;
 - в) це підвищена здатність особи через ряд суб'єктивних і об'єктивних обставин ставати мішенню для злочинних посягань;
 - г) властивість особистості, що полягає в схильності бути жертвою обставин або дій інших людей;
 - д) набуті людиною фізичні, психічні і соціальні риси і ознаки, що за певних умов можуть слугувати процесу перетворення її на жертву злочину.
2. При отриманні звернення (повідомлення) про факти жорстокого поводження з дитиною або його реальної загрози адміністрація закладу зобов'язана негайно:
 - а) протягом доби повідомити письмово про це місцеву службу у справах дітей, а у разі наявності ознак кримінального злочину – органи внутрішніх справ (кримінальну міліцію у справах неповнолітніх);
 - б) протягом 2-х діб повідомити письмово про це місцеву службу у справах дітей, а у разі наявності ознак кримінального злочину – органи внутрішніх справ (кримінальну міліцію у справах неповнолітніх);
 - в) протягом місяця усно повідомити про це місцеву службу у справах дітей, а у разі наявності ознак кримінального злочину – органи внутрішніх справ (кримінальну міліцію у справах неповнолітніх).

Література для поглибленого вивчення

1. Александров Ю.В. Кримінологія: курс лекцій / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К.: МАУП, 2002. – С. 116.
2. Вакуліч Т.М. Психологія віктимної поведінки: навч. посіб. / Т.М. Вакуліч. – К.: Наук.світ, 2009. – 152 с.

3. Джужа О.М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): [Навчальний посібник] / О.М. Джужа, Є.М. Моїсеєв. – К.: УМВС, 1994. – С. 12.
4. Зелінський А.Ф. Кримінологія: [Навчальний посібник] / А.Ф. Зелінський. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 82-83.
5. Иванов Ю.Ф. Кримінологія: [Навчальний посібник] / Ю.Ф. Иванов., О.М. Джужа. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., Паливода А.В. 2006. – 264 с.
6. Кримінологія: [Учебник для юридических вузов]; под ред. проф. В.Н. Бурлакова, проф., академика В.П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1998. – С. 157.
7. Курс кримінології: підручн. у 2 кн. /за заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. Загальна частина: – С. 129-130.
8. Ривман Д.В. Кримінальна віктимологія / Давид Вениаминович Ривман. – СПб.: Питер, 2002 – 304 с.
9. Туляков В. Віктимологія (соціально та кримінологічні проблеми) / В. Туляков. – Одеса: Юрид. літ., 2000. – 336 с.

ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ ПРАКТИКУМ

Схема спостереження за агресивними проявами в поведінці дитини

Схема спостереження дозволяє визначити рівень агресивності дитини і зробити припущення про тенденції до формування агресивних реакцій. За даною схемою фіксується частота поведінкових актів згідно з 15 показниками прояву агресивності: 0 – не виявляється ніколи, 1 – іноді спостерігається, 2 – спостерігається досить часто, 3 – виявляється майже завжди, 4 – спостерігається постійно. Загальна сума балів визначає наступні рівні агресивності:

1-й рівень (від 0 до 65 балів) – свідчить про те, що у дитини відсутня тенденція закріплення ситуаційно-особових реакцій агресії як патохарактерологічних; швидше за все, дитина в змозі самостійно опанувати власною агресивністю.

2-й рівень (від 66 до 130 балів) – вказує на небезпеку закріплення агресивних реакцій як патохарактерологічних, скоріш за все дитині потрібна допомога в оволодінні власною деструктивною поведінкою.

3-й рівень (від 131 до 195 балів) – характеризує поведінку дитини як агресивну та вказує на необхідність надання значної психолого-педагогічної допомоги в її корекції.

4-й рівень (від 196 до 240 балів) – вказує на необхідність медичного втручання.

Схема спостереження за агресивними проявами в поведінці дитини

ПІБ дитини _____

Вік _____ дата заповнення _____ період спостереження _____

ПІБ _____ того, хто заповнив протокол (батько, педагог, психолог)

Показники агресивності	Поведінкові акти	Частота прояву
Веgetативні ознаки і зовнішні прояви агресивності	червоніє (блідне) в стані роздратування, гніву;	01234
	кусає, облизує губи в стані роздратування, гніву;	01234
	стискає кулаки в стані образи;	01234
	стискає кулаки в стані роздратування, гніву;	01234
Тривалість виходу із стану роздратування, гніву	після агресивної реакції заспокоюється протягом 15 хвилин;	01234
	після агресивної реакції заспокоюється протягом 30 хвилин;	01234
	після агресивної реакції заспокоюється протягом години;	01234
	після агресивної реакції перебуває в напруженому стані протягом дня;	01234
Чутливість до допомоги дорослого	не може заспокоїтися без допомоги дорослого;	01234
	зауваження в усній формі не гальмують вербальної агресії;	01234
	зауваження в усній формі не гальмують фізичної агресії;	01234
	відчуття неприязні до інших не коректується ззовні;	01234

Ставлення до власних агресивних проявів	сам визнає негативні наслідки своєї поведінки і її припиняє; визнає негативні наслідки своєї поведінки після коментарів дорослого і припиняє агресивні дії; визнає негативність поведінки, але продовжує агресивні прояви; — не сприймає власні агресивні дії як негативні	01234 01234 01234 01234
Недостатність прояву гуманних почуттів	робить щось на зло іншим; виявляє байдужність до страждань інших; прагне заподіяти іншому страждання; відсутність почуття провини після агресивних реакцій;	01234 01234 01234 01234
Реакція на нову обстановку і на обмеження	незвична обстановка не гальмує проявів агресії; незвична, незнайома обстановка провокує прояви агресії; у ситуації обмеження активності проявляє агресивність; — чинить опір при спробі обмежити власні агресивні дії	01234 01234 01234 01234
Реактивність, чутливість до агресії інших	реагує агресією на агресивні прояви інших; виявляє вербальні агресивні реакції у відповідь на вербальну агресію інших; виявляє фізичні агресивні реакції у відповідь на вербальну агресію інших; — провокує агресію	01234 01234 01234 01234

Прояви агресії в присутності інших	проявляє агресію один на один;	01234
	проявляє агресію в присутності інших однолітків;	01234
	проявляє агресію в присутності дорослих;	01234
	ситуація спільної діяльності провокує і прояви агресії;	01234
;Фізична агресія, спрямована на предмет	ламає, псує речі супротивника під час міжособистісної сварки;	01234
	псує свої речі в стані роздратування, гніву;	01234
	у стані роздратування, гніву псує ті речі, що потрапляють під руку;	01234
	псує речі незалежно від стану і ситуації;	01234
Агресія, спрямована на інших дітей	проявляє агресію стосовно інших у стані роздратування, гніву;	01234
	виявляє агресивні реакції на випадкові дії інших (зачепили, штовхнули тощо);	01234
	виявляє агресію стосовно інших без видимої причини;	01234
	провокує агресивні прояви у інших;	01234
Агресія, спрямована на дорослих	проявляє агресію спрямовану на батьків;	01234
	проявляє агресію стосовно незнайомої дорослої людини;	01234
	проявляє агресію стосовно інших у стані роздратування, гніву;	01234
	виявляє агресивні реакції на випадкові дії інших; (зачепили, штовхнули і т.п.) — виявляє агресію стосовно інших без видимої причини	01234

Прояви агресії, спрямованої на себе	заподіює собі шкоду у стані роздратування, гніву (б'є кулаком у стіну, б'ється головою);	01234
	заподіює собі шкоду після агресивних реакцій спрямованих на інших;	01234
	просить покарати за здійснену агресію;	01234
	заподіює собі шкоду без видимих причин;	01234
Прояв агресії, спрямованої на тварин	насильно ловить тварин;	01234
	причиняє шкоду тварині в стані роздратування, гніву;	01234
	заподіює шкоду тварині без видимих причин;	01234
	убиває тварин;	01234
Прояви вербальної агресії	говорить образливі слова дітям;	01234
	говорить образливі слова дорослим;	01234
	говорить нецензурні слова дітям;	01234
	говорить нецензурні слова дорослим;	01234
Прояви фізичної агресії	замахується;	01234
	щипає, смикає за волосся;	01234
	б'є рукою;	01234
	б'є ногою;	01234

Анкета експертної оцінки агресивності

(Т. Титаренко, Г. Лаврентьєва)

Інструкція Уважно прочитайте наведені ознаки агресивності та визначте присутні вони у досліджуваної дитини. Дайте позитивну відповідь в тому випадку коли наведене твердження проявляється у дитини, і негативну в тому випадку, коли – відсутнє.

1. Інколи мені здається, що в нього вселився «злий дух».
2. Він не може промовчати, коли чимось не вдоволений.
3. Коли хтось вчинив йому недобре, він обов'язково намагається відплатити тим самим.
4. Інколи йому без будь-якої причини хочеться лягтися.
5. Буває, що він із задоволенням псує іграшки, щось розбиває, руйнує.
6. Інколи він так наполягає на чомусь, що оточуючі втрачають терпіння.
7. Він не без бажання може подразнити тварин.
8. Його важко переспорити.
9. Дуже сердиться, коли йому здається, що хтось над ним насміхаються.
10. Інколи у нього з'являється бажання зробити щось недобре, шокуючи.
11. У відповідь на звичайні розпорядження прагне зробити все навпаки.
12. Часто не за своїм віком буває прискіпливим.
13. Сприймає себе як самостійного і рішучого.
14. Любить бути першим, керувати, підпорядковувати собі інших.
15. Невдачі викликають у нього сильне дратування, бажання знайти винних.
16. Легко свариться, вступає в бійку.
17. Прагне спілкуватися із молодшими і фізично слабкішими.
18. В нього непоодинокі приступи роздратованості.
19. Не рахується із ровесниками, не поступається, не ділиться.
20. Впевнений, що будь-яке завдання зробить ліпше всіх.

Інтерпретація результатів. Позитивна відповідь на кожне запропоноване твердження оцінюється в один бал.

Сума балів, що становить 15-20 вказує на високу агресивність.

На середню агресивність вказує показник в діапазоні 7-14 балів.

На низьку агресивність вказує показник, що знаходиться в діапазоні 1-6 балів.

Карта первинного знайомства з дитиною, що постраждала від насильства

- Дата _____
- Суть звернення в установу _____
- Причина звернення _____
- П.І.Б. того, хто допровадив _____
- П.І.Б. того, хто підписав направлення _____
1. П.І.Б. _____
 2. Дата народження _____ Вік _____
 3. Адреса прописки _____
 4. Фактичне місце проживання _____ тел. _____
 5. Місце навчання _____ освіта _____
 6. Відвідування навчального закладу на цей момент _____
- _____ Причина _____
7. Стосунки із правоохоронними органами (облік у ВЗЗН, звернення до міліції, судимість) _____
 8. Утечі з дому _____ період _____
 9. Організація свого дозвілля _____
 10. Зовнішній вигляд _____
 11. Шкідливі звички (алкоголь, паління, наркотики та ін.), захворювання _____
 12. Проблеми (з точки зору дитини) _____
 13. Бажання (у чому вбачає нашу допомогу) _____
 14. Родина (склад, вік): _____
 - Мати _____ Батько _____
 15. Матеріальний стан родини _____
 16. Вживання родичами алкоголю або наркотиків, захворювання _____
 17. Проблеми родини (з точки зору батьків) _____
 18. Висновок соціального педагога _____
 19. Дата початку роботи з дитиною _____
 20. Закінчення роботи _____
 21. Місце подальшого перебування _____

Підпис _____

Схема спостереження за поведінкою дитини, що постраждала від насильства

П.І.Б. дитини _____

Заповнив: батько, психолог, педагог _____

Дата заповнення _____

Підкресліть порушення поведінки дитини, що часто спостерігаються, додайте незазначені в переліку

Характер порушень поведінки	У чому конкретно виявлялося таке порушення поведінки
Агресивність	ламає іграшки або споруди, дитина свариться з однолітками
Негативізм	робить все навпаки; відмовляється навіть від цікавої гри; часто вживає слова «не хочу» або «не буду» тощо.
Демонстративність	відволікається на заняттях, перебиває рухи дорослих і однолітків, прагне звернути на себе увагу на шкоду організації занять; роблячи все навпаки, спостерігає за реакцією оточуючих і т.п.
Емоційна відгородженість	важко включається в колективну гру; уникає дивитися в очі співрозмовникові; коли всі діти разом, прагне усамітнитися; дитина зайнята своєю справою і не помічає оточуючих.
«Псевдоглухота»	не виконує прохання, хоча чує і розуміє зміст вимоги
Запальність	кидає іграшки, може нагрубити дорослим, скривдити однолітків
Уразливість (емоційна нестійкість)	болісно реагує на зауваження; ображається, якщо програє у грі; незадоволений вираз обличчя
Конфліктність	дитина сама провокує конфлікт; не враховує бажань та інтересів однолітків у спільній діяльності тощо

Нерішучість	відмовляється від провідних ролей в іграх; уникає ситуації усного опитування на занятті; не відповідає, хоча знає відповідь
«Пустотливість»	реагує сміхом на зауваження дорослого; пустує, передражнює; похвала або осуд не викликають значної зміни у поведінці дитини
Страхи	страх пилососа; страх собаки; страх нових людей у новій ситуації; страх залишитися наодинці; страх темряви; страх від поривів вітру тощо
Тривога	неконцентрований, відсторонений погляд; дитина не може пояснити причини поведінки уникнення, зненацька здригається, проявляє невмотивовану боязкість, обережність; спить разом з батьками
Скутість	дитина скута у руках, «повільна» у новій ситуації
Загальмованість	не знає, чим зайнятися; бездіяльно дивиться навколо; говорить занадто тихо; темп дій уповільнений; під час виконання дій за сигналом запізнюється та ін.
Егоцентричність	вважає, що всі іграшки, всі цукерки виключно для неї; прагне нав'язати свою гру дітям
Уникання розумових зусиль	не дивиться «мультики»; швидко утомляється від доступного для віку розумового завдання
Дефіцит уваги	не концентрує увагу на занятті; поводить повтворювати завдання по декілька разів; перепитує умови виконання завдання
Рухове розгальмування (гіперактивність)	поспішно планує власні дії; встає на першій половині заняття, коли інші діти ще сидять; темп дій прискорений; кількість дій надмірна (багато зайвих рухів та ін.); швидко збуджується і повільно заспокоюється від шумної гри; починає діяти раніше домовленого сигналу та ін.
Мовне розгальмування	говорить занадто голосно, темп мови прискорений; переговорюється на занятті,

	незважаючи на зауваження дорослого та ін.
Нерозуміння складних словесних інструкцій	плутає або пропускає послідовність дій за словесною інструкцією дорослого
Нерозуміння простих словесних інструкцій	орієнтується на наочний зразок поведінки або дій дорослого, а не на пояснення завдання
Знижена працездатність (розумова)	швидко втомлюється від завдання, яке потребує розумової активності тощо
Знижена працездатність (фізична)	швидко втомлюється на прогулянці; від фізичного навантаження, знижує працездатність на початку заняття; необхідне вимагає варіювання складності завдання, що не потребує розумових зусиль

Методики «Я в школі», «Я на контрольній (іспиті)», «Після батьківського зібрання», «Мої однокласники»:

Інструкція: «Намалюй (те), будь ласка, малюнок на тему... (задана тема малюнка)». Якщо учень виказує сумнів в тому, що йому вдасться намалювати хороший малюнок, необхідно пояснити, що його якість оцінюватися не буде. Важливо відобразити «авторський погляд» на задану тему.

Методика Незакінчені речення

Інструкція

Для усної форми діагностики: «Зараз ми гратимемо в таку гру: я називаю початок речення, а ти придумуєш, як воно закінчується. В цьому завданні немає «правильних» і «неправильних» відповідей, тому говори перше, що приходить в голову». Для письмової форми діагностики: «Продовжи, будь ласка, наступні речення. В цьому завданні немає «правильних» і «неправильних» відповідей, тому пиши перше, що приходить в голову.

Текст методики:

1. Коли я йду в школу...
2. На контрольній...
3. Напевно, на іспиті...
4. Коли я відповідаю у дошки...
5. Якщо я отримаю «двійку»...
6. Коли вчитель задає питання, я...
7. Коли після канікул я зустрічаюся з однокласниками...
8. Коли я чекаю батьків з батьківського зібрання...
9. Коли я думаю про школу...

Обробка результатів. При обробці результатів оцінюється «емоційне благополуччя» кожної відповіді. До «емоційно благополучних» відповідей відносяться ті, які указують на позитивне або нейтральне ставлення до заданих в незакінчених реченнях ситуацій. Відповіді, які вказують на переживання тривоги, страху, образи, злості і інших негативних емоцій, можна розглядати як «емоційно неблагополучні» (див. табл.).

Таблиця

Найтипівіші «благополучні» і «неблагополучні» відповіді дітей при виконанні завдання «Незакінчені речення»

Пропозиція	Благополучні відповіді	Неблагополучні відповіді
1. Коли я йду в школу...	...щодня. ...я йду вчитися	... мене все дратує. ...не хочу туди йти
2. На контрольній...	... всі вирішують завдання. я завжди одержую «четвірку» або «п'ятірку», тому що готуюся	... люди відчувають себе дурнями. ... навіть якщо щось знаю, відразу забуваю
3. Напевно, на іспиті...	... все нормально. ... ніщо особливе не трапиться	... я з тріском провалюся. ... люди можуть померти від страху
4. Коли я відповідаю у дошки...	... мені потім ставлять оцінку. ... завжди сам прошуся	... всі наді мною сміються. ... неприємно, як в цирку
5. Якщо я отримаю «двійку»...	... потім виправлю. ... ну і що?	... мені образливо, тому що я стараюся. ... мене лятимуть батьки і не відпустять гуляти
6. Коли вчитель задає питання, я...	... відповідаю. ... майже на кожному уроці	... хочеться залізти під парту. ... не люблю відповідати на уроці
7. Коли після канікул я зустрічаюся з однокласниками	... класно! ...а я з ними бачуся і на канікулах	... думаю: «Ну і виродки!» ...я їх давно не люблю
8. Коли я чекаю батьків з батьківських зборів	... я готую вечерю. ... дивлюся телевізор	... хвилююся. ... очікую прочуханки
9. Коли я думаю про школу	...кожний ранок. ...для школяра це нормально	... хочеться швидше її закінчити. ... мене це дратує!

Методика «Схильність до віктимної поведінки»

I. Малкіна-Пих

Інструкція. Пропонується ряд тверджень, кожне з яких відповідає або не відповідає певним особливостям Вашої поведінки, окремих вчинків, ставлення до людей, поглядів на життя. Якщо Ви вважаєте, що така відповідність має місце, то дайте відповідь «Так», в протилежному випадку – відповідь «Ні». Відповіді необхідно дати на всі питання.

1. Я вважаю, що в моєму житті неприємних подій більше, ніж інших.
2. Якщо я потрапляю в неприємну ситуацію, то мені краще за все не чинити опір і тримати язик за зубами.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в будь-яких бойових діях.
4. Я ціную в людях обережність і обачність.
5. Навіть якщо б за небезпечну роботу добре заплатили, я не взявся б за її виконання.
6. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен відплатити за це.
7. Якби інші люди не заважали мені, я досяг би більшого.
8. У мене ніколи не було неприємностей через мою поведінку, що пов'язана із статевим життям.
9. Іноді у мене виникає бажання нищити речі, бити посуд.
10. У мене бували такі періоди, дні, тижні або навіть місяці, коли я не міг ні за що взятися, оскільки не міг включитися в роботу.
11. Я не завжди говорю правду.
12. У ранньому віці мене виганяли зі школи за погану поведінку.
13. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
14. Іноді я так наполягаю на своєму, що оточуючи втрачають терпіння.
15. Інші мені здаються щасливими за мене.
16. Вважаю, що багато людей перебільшують свої незгоди, щоб добитися співчуття і допомоги.
17. Думаю, мені сподобалася б робота, пов'язана із захистом слабких і знедолених.
18. Мене важко переконати.
19. Мені доводиться так багато піклуватися про близьких людей, що на турботу про себе часу часто не вистачає.
20. Я навряд чи доб'юся в своєму житті чогось дійсного вартого.

21. Мені регулярно роблять боляче люди, які мене оточують.
22. Я не серджуся, коли наді мною сміються.
23. Я вважаю, що більшість людей здатна збрехати, якщо це в їх інтересах.
24. Я рідко здійснюю вчинки, про які потім сильно жалкую.
25. Я вкрай рідко сварюся з членами своєї сім'ї.
26. Я не можу відкинути деякі умовності навіть ради отримання задоволення.
27. Більшу частину часу у мене таке відчуття, неначе я зробив щось погане або зле.
28. Велику частину часу я відчуваю себе щасливим.
29. Деякі люди так люблять керувати, що мені хочеться все зробити навпаки навіть якщо я знаю, що вони мають рацію.
30. Якщо хтось порушує правила я обурююсь.
31. Я ніколи не йшов на небезпечну справу заради гострих відчуттів.
32. Я отримую більше задоволення від гри або скачок, якщо не тримаю пари.
33. У школі мене ніколи не викликали до директора за бешкетництво.
34. Мої манери за столом в гостях більш гарні, ніж у себе вдома.
35. Я вважаю, що більшість людей заради вигоди швидше зроблять нечесно, аніж втратять шанс.
36. Моя поведінка значною мірою визначається правилами і звичками людей, що оточують мене.
37. Я віддаю перевагу рішенню конфліктів без застосування сили.
38. Я буваю обурений і роздратований, коли доводиться визнати, що мене вміло провели.
39. Мені байдуже, що про мене говорять інші.
40. Якби у наш час проводилися бої гладіаторів то я б неодмінно брав би участь.
41. Я вмію відмовляти людям, які просять мене про послугу.
42. Мені важко підтримувати розмову з людьми, з якими щойно познайомився.
43. Я не можу зупинити ситуацію, навіть якщо відчуваю себе ніяково і напружено.
44. Терпіти біль всім на зло буває навіть приємно.
45. Людина повинна мати право випити стільки, скільки захоче.
46. Якщо я в дитинстві недобре поведився, то мене наказували.
47. Я міг би виконувати роботу, пов'язану із доглядом за хворими або вмираючими.

48. Я завжди відразу помічаю, якщо ситуація стає небезпечною.
49. Я намітив собі життєву програму, засновану на відчутті відповідальності. І намагаюсь її виконати.
50. Іноді я не йду на поступки людям позаяк справа дійсно важлива, а не через принцип.
51. Вірне твердження, що якщо дітей не бити, то нічого з них путнього не вийде.
52. Мої батьки ніколи не наказували мене фізично.
53. Якщо при купівлі автомобіля мені доведеться обирати між швидкістю і безпекою, то я оберу безпеку.
54. Мене частіше, ніж інших обзивали у школі.
55. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився непокараним.
56. Коли я потрапляю в неприємну ситуацію, то покладаюся лише на свої сили.
57. Я впевнений, що того, хто здійснює злі вчинки, в майбутньому чекає покарання.
58. Я можу доброзичливо ставитися до людей, вчинки яких я не схвалюю.
59. Я готовий пробачити грубість моєму партнерові, якщо у мене є надія, що не повториться.
60. Безпечніше нікому не довіряти.
61. Буває, що я провожу вечір в компанії малознайомих мені людей.
62. Я регулярно потрапляю в неприємні ситуації.
63. Іноді у мене такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
64. Я іноді порушую закон або встановлені правила.
65. Я не ризикнув би стрибати з парашутом.
66. Більшості людей не подобається поступатися своїми інтересами заради інших.
67. Я легко втрачаю терпіння.
68. Тільки несподівані обставини і відчуття небезпеки дозволяють мені по справжньому проявити себе.
69. Мене дуже важко розізлити.
70. Люди часто розчаровують мене.
71. У мене буває таке відчуття, що труднощів дуже багато і немає сенсу намагатися їх подолати.
72. Мене важко розсердити.
73. Цілком можна обійти закон, якщо Ви цим його, по суті, не переступаєте.

74. Я вживаю алкогольні напої помірно (або зовсім не вживаю).
75. Я часто зустрічав людей, що заздрили моїм ідеям тільки через те, що вони прийшли мені в голову.
76. Навіть якщо я злюся то прагну не вдаватися до лайки.
77. Мені більше подобається працювати з керівником, котрий дає чіткі вказівки, ніж з керівником який пропонує велику свободу.
78. Якщо хтось планує цікаве, хай і небезпечну справу я його підтримаю.
79. Я рідко даю здачу коли мене б'ють.
80. Якщо по відношенню до мене хтось поступає нечесно, то бажаю йому справжнього покарання.
81. Я вірю, що за зло можна відплатити добром та дію відповідно до цього.
82. Кожна дитина знає, що добро повинно бути з кулаками.
83. Я вважаю за краще не спілкуватися з однолітками, оскільки вони кривдять мене.
84. Я ніколи не втручаюсь у вуличний конфлікт, щоб заступися за того, кого кривдять.
85. Шкідливу дію алкоголю та тютюну на людину сильно перебільшують.
86. Собака, котра не слухається заслугує, щоб її вдарили.

Обробка результатів:

1. Шкала соціальної бажаності відповідей:

«Так» – 5, 25, 58.

«Ні» – 11, 13, 34, 39, 64, 76.

2. Шкала схильності до агресивної віктимної поведінки (модель агресивної віктимної поведінки):

«Так» – 6, 9, 14, 29, 45, 50, 51, 60, 63, 67, 73, 80, 82, 86.

«Ні» – 25, 26, 33, 34, 37, 55, 57, 58, 69, 72, 74, 79, 81.

3. Шкала схильності до самопошкоджуючої і саморуйнівної поведінки (модель активної віктимної поведінки):

«Так» – 3, 13, 23, 27, 32, 35, 62, 68, 76, 78.

«Ні» – 4, 5, 24, 26, 28, 31, 33, 40, 53, 65, 74.

4. Шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки (модель ініціативної віктимної поведінки):

«Так» – 17, 19, 30, 47, 49, 55, 58, 64.

«Ні» – 11, 13, 34, 39, 66, 84.

5. Шкала схильності до залежної безпорадної поведінки (модель пасивної віктимної поведінки):

«Так» – 1, 2, 5, 16, 20, 21, 36, 43, 44, 46, 54, 59, 71, 75, 77, 83.

«Ні» – 18, 22, 41.

6. Шкала схильності до некритичної поведінки (модель некритичної віктимної поведінки):

«Так» – 9, 10, 15, 16, 32, 38, 40, 45, 56, 61, 70, 85.

«Ні» – 8, 31, 33, 42, 48, 65, 74.

7. Шкала реалізованої віктимності:

«Так» – 19, 27, 38, 43, 44, 46, 51, 54, 59, 62, 76, 83.

«Ні» – 8, 25, 28, 33, 52, 74.

**Процедура трансформації первинних оцінок в стени
(для досліджуваних 15-16 років)**

Таблиця

Назва шкали	Показники в сирих балах									
	1	2	-	3	4	-	5	6	-	7-9
Соціальна бажаність відповідей										
Агресивної віктимної поведінки	1-5	6-7	8	9-10	11-12	13-14	15-16	17	18-19	20-21
Схильність до самопошкоджуючої і саморуйнівної поведінки	1-5	6	7	8	9	10	11	12	13	14-22
Схильність до гіперсоціальної поведінки	1-2	3	4	5	6	7	-	8	9	10-11
Схильність до залежної і безпорадної поведінки	1-3	4-5	6	7	8-9	10-11	12	13	14	15-19
Схильність до некритичної поведінки	1-4	5	6-7	8	9	10-11	12	13	14-15	16-19
Реалізована віктимність	1-4	5	6-7	8	9	10-11	12	13	14-15	16-18
	Номер стена									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	Нижче норми			Норма				Вище норми		

ПРОГРАМА

Психологічного тренінгу корекції агресивності у підлітків

Мета тренінгу: допомогти агресивними підліткам упоратися з переживаннями, які заважають їхньому нормальному емоційному самопочуттю та спілкуванню з ровесниками.

БЛОК І

«ЗНЯТТЯ СТАНУ ПСИХІЧНОГО ДИСКОМФОРТУ»

Завдання:

1. Зниження емоційного напруження.
2. Створення позитивного емоційного настрою та атмосфери «без-пеки» у групі.
3. Навчання прийомів ауторелаксації.

Заняття 1

Вступне слово тренера, введення правил. Діти сідають у коло.

Тренер – Ми будемо з вами зустрічатися на спеціальних заняттях, які супроводжуватимуться цікавими формами роботи: іграми, демонстрацією своїх художніх та артистичних здібностей. Але, головне — на цих заняттях ви зможете поділитися з іншими своїми радощами і проблемами, отримати добру пораду, допомогти або підтримати, навчитися краще розуміти себе та інших, дізнатися про себе та інших багато нового та цікавого.

Далі трене пропонує укласти угоду про спільну роботу, опираючись на деякі правила, які допомагають у взаємодії. Наведемо доприкладу деякі з них:

Учасники по черзі висловлюють свою згоду (чи незгоду) із запропонованим та можуть доповнити вже затверджений список правил.

Психопрофілактика агресивної поведінки підлітків

Правила тренінгу:

1. Участь у вправах та у виконанні окремих завдань є добровільною.
2. Говорити слід коротко, конкретно й тільки про те, що сам відчуваєш (не інтерпретувати чужі думки).
3. Слухати товаришів уважно, не перебиваючи.
4. Критикувати не людину, а конкретний учинок.
5. Критикувати лише у м'якій, доброзичливій формі. Бажано, щоб критика супроводжувалася конкретною порадою та впевненістю щодо виправлення своїх вад або помилок.
6. На заняття не можна запізнюватися.

7. Усі учасники називають один одного тільки на ім'я.

8. Кожен учасник може назвати своє ім'я чи вигадане.

9. Без дозволу тренера між собою не розмовляють.

10. Бажано, щоб усі сиділи у відкритій позі. Це спонукає до відкритості, відвертості, ширості.

11. Знайомство учасників. Учасникам пропонується по колу назвати своє ім'я та дати коротку інформацію про себе; наступний учасник називає почуте ім'я та максимально відтворює почуту інформацію, а потім доповнює її своєю. І так по колу, поки всі не розкажуть про себе.

Вправа 1. «Усмішка».

Усміхніться! – Отже, ви готові до заняття. Щоденник уже під рукою?

Якщо ні, то візьміть та підпишіть його. Та не просто підпишіть, а запишіть зверху основний девіз, афоризм, жарт. Наприклад: «Хто веселий, той сміється, хто хоче, той досягне, хто шукає, той завжди знайде!» Якщо налаштувалися на все дивитися з гумором, то це означає, що ви вже піднялися вище повсякденного життя. Вам уже не важко, граючись, справлятися з багатьма труднощами. Якщо ви усміхнулися, то ви вже на шляху до гармонії, яка визначається трьома головними життєдайними силами: розумом, духом та любов'ю. Можливо, хтось відразу згадав щось таке, як: «Сила є – розуму не треба». Можна розрядитися в цьому випадку афоризмом або жартом. Ті, хто поставився з гумором до цього питання, може відобразити свою творчість у щоденнику.

Вправа 2. «Імена» почуттів».

1. Кожний учасник записує стільки «імен» почуттів, скільки зможе.

2. Учасник, який записав найбільшу кількість, зачитує, а тренер фіксує слова на дошці. Потім підрахуйте кількість збігів слів у інших учасників.

3. При актуалізації найвідоміших емоцій та емоційних станів запропонуйте пояснити різницю між цими емоціями та емоційними станами.

4. Учасники заповнюють таблицю тих почуттів, що характерні для них узагалі, і тих, які вони переживають зараз. У першій колонці записують «імена почуттів». Потім вибирають клітинку, яка відповідає місцю, де почуття виникає, у клітинки ставлять хрестики. Можна за 5-10 – бальною шкалою оцінити інтенсивність почуття.

5. Учасникам запропонуйте з'ясувати, як оточуючі розуміють наші почуття.

Вправа 3. «Дзеркало»

Один учасник робить гримасу сусідові. Той, зокрема, «передражняє» його якомога точніше і передає далі – по колу. Вправа закінчується, коли гримаса «повертається до першого учасника. (Так само «передаються» ще кілька емоцій.)

Вправа 4. «Актори»

Учасники поділяються на дві групи: перша – «актори», друга – «глядачі».

Керівник пропонує «акторам» теми інсценувань:

а) іти проти вітру; туди, куди не хочеться; так, щоб когось не розбудити.

б) іти з тим, хто веселіший за всіх; із тим, хто нагадує когось зі знайомих; із приємною для себе людиною у цій групі; із тим, хто викликає настороженість; кого б хотілося змінити.

Група «глядачів» має зрозуміти, кого показують «актори». Потім групи міняються ролями і пропонуються наступні теми:

- ми кудись ідемо і раптом (зустріч із несподіванкою...) розуміємо, що щось забули;

- бракує грошей (немає жетона на метро);

- бачимо людину, яка нам дуже подобається;

- бачимо людину, якій хочемо сподобатися;

- дізнаємося, що на панчохах (рукаві тощо) дірка.

Обговорення:

- Що допомагає усвідомити, висловити свої почуття?

- Що допомагає нам зрозуміти, що відчуває інша людина?

Вправа 5. Релаксаційний комплекс «Значуща людина»

Сядьте зручно. Заплющте очі. Виберіть дорогу для себе людину. Це може бути хтось із батьків, кохана людина, колега, брат, подруга, будь-яка приємна у цю хвилину людина.

Кого ви зараз згадали першим? Якщо ж ви вирішили не обирати її для виконання цієї вправи, то спробуйте пояснити, чому.

Подумки посадіть обрану приємну для вас людину перед собою. Уявіть її позу, одяг, вираз обличчя. Поговорить із нею, розкажіть, як високо ви її цінуєте. Не обмежуйтеся одним-двома реченнями, намагайтеся більш повно висловити свої думки, пояснюючи їй, чому вона відіграє суттєву роль у вашому житті.

Потім розкажіть їй, за що ви на неї ображаєтесь. І тут не обмежуйтесь кількома фразами, викладіть усі свої образи, особливо приховані. Скажіть їй, чого ви чекаєте, чого хочете від неї.

Вправа 6. Етюд «Усмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і, побажавши йому щонебудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і т.п. При цьому можна образно «ліпити усмішку» у долонях й обережно «передавати» її по колу, із рук у руки.

Заняття 2

Вправа 1. «Концентрація».

Сконцентруйтеся на веселих думках. Коли в голову приходять жарти, анекдоти, усе навкруги світлішає і навіть стає веселковим. На честь такої події запишіть у щоденники кілька веселих думок. Тепер настав час зосередитися лише на приємному. Схопіть за хвіст приємну думку і не випускайте її. Розгляньте її у всіх подробицях і деталях. Давайте спробуємо.

Для початку ви вже перетворили веселу думку в радісне відчуття. Тепер можна спробувати перетворити «смачну» думку у приємне відчуття. Відчуваєте, смак специфічний? У-ммм! Тепер перетворіть ароматну думку у відчуття аромату. Відчуваєте? От-так-так! А тепер спробуйте у деталях побачити те, про що ви найбільше мріяли. Нехай навіть найнеймовірніше, запишіть це у щоденник. Якщо бажаєте, то поділіться своєю творчістю зі всіма, давайте разом обговоримо результати творчості.

Вправа 2. «Лист собі»

Тренер дає інструкцію: «Зараз ви напишете листа найближчій вам людині. Хто це? Ви самі. Напишіть листа собі, коханому. Адже не можна жити без любові до найріднішої, найближчої людини – до себе». Час на написання листа – 15 хвилин (рекомендуємо надати супровід приємної, спокійної, неголосної музичної композиції).

Обмін враженнями: з якими почуттями писали листи? Зачитування листів. Після цього – 10 хвилин на те, щоб дати відповідь на свого листа. Обговорення відповідей.

Вправа 3. «Вираження емоцій».

Заборону на вираження емоцій можна проілюструвати таким чином – закрити всі канали відображення (зав'язати хустками, шарфами, стрічками, шнурками):

- уста – щоб не сварились і не кричали;
- очі – щоб не бачили негідника, не випромінювали ненависть;
- вуха – щоб не чули зайвого;
- руки – щоб не билися;
- ноги – щоб не «носили» господаря в погане товариство;
- душу – щоб не страждала.

Після цього тренер звертається до учасників із запитаннями:

Що може така людина:

- Виразити свою думку? (Уста стиснуті.)
- Спостерігати, відокремлювати прекрасне, відгукуватися? (Знижена можливість реагувати.)
- Творити прекрасне, обіймати? (Руки зв'язані.)
- Іти стежкою життя? (Заважають страх, скутість рухів.)
- Співчувати, радіти, довірятися? (Душа «мовчить» – скута) Обговорення.

Вправа 4. «Асоціації».

Учасники сідають у коло. Ведучий вимовляє два випадкових слова. Один із учасників уголос описує образ, з'єднуючи друге слово ведучого з першим. Потім, створивши образ, учасник пропонує своє слово наступному гравцеві, тому, хто сидить ліворуч від нього. Той пов'язує це третє слово із другим ведучого, а своє власне слово – уже четверте у цьому ланцюгу – передає як завдання своєму сусідові ліворуч. Гра рухається по колу, і в кінці кожного кола ведучий за секундоміром оголошує час, затрачений на його проходження. Ведучий має право раптово зупинити гру і запропонувати кому-небудь з учасників відтворити всі слова. Якщо учасник пам'ятає тільки свої слова, це означає, що він орієнтується на особисте досягнення і не бере участі у грі.

Вправа 5. «Веселка» (ауторелаксація).

Діти сідають у зручній позі, заплющують очі і протягом 1-2 хвилин уявляють собі веселку, чудову гру її кольорів і себе у спокійному, приємному стані, розслабленим, на відпочинку. Після закінчення вправи пропонуємо провести обговорення: які почуття виникають під час її виконання, хто «бачив» ще щось незвичайне. Потім усі підіймаються,

прогинаються і рухами рук над головою зображають дугу веселки (одночасно розминаючи м'язи).

Вправа 6. Етюд «Слухаємо себе» (вправа на ауторелаксацію). Протягом 1-2 хвилин учасники розслабляються і «слухають» себе, після чого зображують свій настрій у кінці тренінгового заняття.

Вправа 7. Етюд «Усмішка по колу».

БЛОК II «КОРЕКЦІЯ ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ДОВКОЛИШНІХ»

Завдання:

1. Сформувати у підлітка нові форми поведінки.
2. Навчити самостійно приймати правильні рішення.
3. Дати можливість відчутти себе самостійною і впевненою у собі людиною.
4. Використати виразні рухи у вихованні емоцій і вищих почуттів.
5. Набути навичок саморозслаблення.

Заняття I

Вправа 1. «Очищення».

Усміхніться! Відчуваєте, як відразу все очищується? Чомусь умиватись і чистити зуби у нас стало звичкою. А ось щодо думок і почуттів – то очищувати їх у звичку ще не увійшло. Як привести до ладу свої думки і почуття? Зробити це легко за допомогою гумору, який діє як найкращий еліксир.

Потрібно відштовхуватись від того, що думку принципово неможливо знищити, на відміну від матеріальної речі. Впускаючи у себе погану думку, ви вже нагромаджуєте негативну енергію. Є лише одна можливість – думку можна розвинути. Можна розвинути настільки, щоб вона більше не була для вас тягарем. Потрібно побачити у предметі вашої думки позитивну сторону і розвивати її в позитивному плані. Хоча б у жарт. Отже, якщо ви вранці сконцентруєте всі тяжкі й негативні думки і намагатиметесь розвинути в них світлий, позитивний, оптимістичний аспект, вам уже не заважатиме цей вантаж. Додайте до цього ще гумор – це і буде виявлення оптимізму. Пригадайте і запишіть у щоденник ті думки, які вдалося розвинути в позитивному плані, і нехай цей оптимізм знайде виявлення в гуморі.

Очищаючи думки, спробуймо очистити почуття. Умийтеся і налаштуйтеся на очищення почуттів. Відчуйте, як умиваються потоком води ці гіркі почуття. Пірніть у цей веселий потік, подивіться у дзеркало й усміхніться. Якщо ви собі сподобалися, то негативні відчуття змиті з вашого обличчя. Запишіть ефект цієї серйозної процедури у щоденник.

Вправа 2. «Незручна ситуація».

Одному з учасників пропонується знайти вихід із заданої досить складної життєвої ситуації, самостійно прийняти правильне рішення. Наприклад, він майже без одягу входить в автобус. Решта учасників допомагають йому, виконуючи роль пасажирів автобуса. Його завдання, очевидно, – здобути одяг. Або ж він опинився на вокзалі без грошей, не маючи знайомих у цьому місті. Перед ним стоїть завдання – здобути гроші на квиток або влаштуватися на ночівлю. Розігрується мініатюра.

Вправа 3. «Безлюдний острів».

Ця гра дає можливість відчути себе самостійною і впевненою в собі людиною.

Інструкція тренера: «Вас викинуло на безлюдний острів у тропіках. У найближчі 20 років вам не судилося зустрітися з іншими людьми і покинути острів».

Учасники гри отримують великий аркуш паперу й коробку пластиліну. Потрібно намалювати місце, куди хвилі принесли човен, виліпити «себе» з пластиліну і знайти місце на позначеному острові. Група має організувати своє життя на цьому острові, побут, господарство, управління, кожен самостійно повинен обрати ролі. Ведучий виступає «володарем часу» й оголошує: пройшов день, тиждень, місяць, рік і т.п., а також наповнює життя поселенців екстремальними подіями: злива знищила..., почалися хвороби..., почалося виверження вулкану... тощо.

Гру до кінця не програють, оскільки вона не потребує завершення.

Вправа 4. «Скульптура».

Усі розподіляються на пари. Один партнер грає роль «скульптора», інший – «матеріалу».

а) «Скульптору» необхідно «виліпити» будь-який предмет чи іграшку. Він послуговується в роботі тільки руками (опускає, підіймає, згинає тощо).

Потім партнери міняються ролями і вправа повторюється.

Обговорення:

Яким «матеріалом» відчув себе один із учасників? З якого «матеріалу» «ліпив» «скульптор»? Які почуття виникають, якщо «матеріал» і дії «скульптора» збігаються (не збігаються)? Як ці почуття впливають на подальшу взаємодію?

б) Один із учасників створює «скульптуру» будь-якого почуття, залучаючи до цього групу учасників. «Скульптура» (вустами учасників)

«розповідає» про те, що позитивного і негативного вона несе своєму господарю. На завершення «скульптор» висловлює свою думку з приводу почутого.

Вправа виконується стільки разів, скільки пропозицій надходить від учасників.

Вправа 5. Етюд «Слухаємо себе».**Вправа 6. «Обличчя засмагає» (ауторелаксація).**

Учасники сідають у зручній позі і затуляють очі. їм пропонується уявити себе відпочиваючими на пекучому літньому пляжі. Сонце своїм промінням приємно пестить обличчя: ось два промінчики розправляють зморшки чола; спускаючись, вони обігли навколо очей і забралися на кінчик носа; знову піднялися до очей і перестрибнули на щоки, покружляли на них; попестили вуста і підборіддя і побігли далі, пестити інших відпочиваючих.

Потім можна запропонувати учасникам легким, ледве помітним дотиком кінчиками своїх пальців повторити мандрування промінчиків, виконуючи поглажувальні рухи.

Вправа 7. «Усмішка по колу».

Проведемо невеличкий сеанс сміхотерапії. Давайте всі від душі посміємося. Привід пропонуємо вибрати самим.

Заняття 2

Вправа 1. «Рішучість»

Нерішучість не дає можливості самостійно і швидко прийняти правильне рішення. Нерішучість – основна причина багатьох невдач. Давайте просто зараз спробуємо провести бій із нерішучістю. Нехай кожний пригадає і запише декілька запитань, коли потрібно негайно прийняти важливе рішення. Кожний по черзі ставить усім своє запитання, на які всі пропонують шляхи вирішення. Оцінюється швидкість і оригінальність рішення. А тепер спробуйте виявити рішучість у формулюванні ваших дій на шляху до успіху у вигляді конкретного плану. Запишіть у щоденник ваш докладний план дій на шляху до успіху та обміркуйте його зі всіма.

Вправа 2. «Чутливість до стану іншого»

Один виходить із приміщення. Решта розподіляє між собою стани (увага, байдужість, втома, бадьорість тощо). Той, хто повертається, має вгадати й назвати стан кожного члена групи.

Вправа 3. «Корекція самосвідомості»

Низьке самооцінювання щодо залежності від людей. Адже у кожної людини є власна теорія про те, що саме робить її індивідуальною, унікальною. При цьому виникає запитання: чи зможуть мене побачити таким, яким я вважаю себе? Якщо люди сприймають тебе інакше, то що ж лежить в основі їх сприйняття й оцінювання?

Після цього:

А. Дайте 10 відповідей на запитання: «Хто я такий?» (Зробіть це швидко, не обдумуючи.)

Б. Дайте відповідь на запитання: «Як би, на вашу думку, відгукнулися про вас ваші батько чи мати?» (вибрати одного).

В. Дайте відповідь на те саме запитання так, як, на вашу думку, відгукнувся про вас ваш кращий товариш (товаришка).

Тепер порівняйте ці три блоки відповідей і в письмовій формі вкажіть:

1. У чому полягає схожість?

2. Які відмінності?

3. Якщо є відмінності, то як ви їх поясните стосовно себе? У якій мірі поводитися по-різному з людьми і які ролі перебираєте на себе під час спілкування із близькими людьми?

4. Яким чином ці відмінності можна пояснити з огляду на індивідуальні особливості цих інших осіб, тобто як їх очікування формують ті судження про вас, які ви їм приписуєте?

5. Вкажіть, які з 10 відповідей вашої самохарактеристики стосувалися:

а) фізичних якостей (сила, здоров'я);

б) психологічних особливостей (інтелект, емоційна сфера тощо);

в) соціальних ролей (професійна діяльність тощо).

Тепер визначимо послідовність, яку ви вважаєте доцільною, перераховуючи ці групи якостей. Залишаєтеся ви на своїх первісних позиціях у складанні своєї самохарактеристики чи ні?

Якщо ні, то запропонуйте нову послідовність слів, які використовували раніше. Ви додали або замінили які-небудь із них? Чим ви це поясните?

Якщо ви виконали вправу, то підсумок, який ви написали, можна визначити як словесне визначення вашої «Я-концепції». Тут слід відмітити залежність «Я-концепції» од інших людей, які вас сприймають,

од варіанту свого імені, якому ви віддаєте перевагу, і який теж залежить від навколишніх.

Вправа 4. «Самоконтроль».

Що таке стрес і як йому протистояти? Йде мова про те, коли під впливом обставин людина «виходить із себе» і втрачає контроль над собою. Пропонуємо розповісти всім кілька відомих вам випадків, коли ви втрачали контроль над собою? І як ви за раз вважаєте: що потрібно було зробити тоді? Як відреагувати на ситуацію?

Можна поділити групу на пари для розігрування стресових ситуацій. Один із гравців створюватиме своєю розповіддю стресову ситуацію зі всією правдоподібністю й емоціями. Останні намагатимуться протистояти.

Укріпити свою нервову систему і протистояти стресу можна за допомогою психічної саморегуляції з укріпленням волі й духу. Як ви зможете це зробити практично? Можете відобразити у щоденнику у вигляді жартів та афоризмів.

Вправа 5. «Верба-тополя» (на ауторелаксацію і саморегуляцію).

Підлітки стають у коло і виконують завдання тренера, їм пропонується розставити ноги на ширину плечей, злегка нахилити корпус, опустити голову, опустити руки уздовж тулуба. Вони – плакучі верби, гілки яких (руки) плавно розгойдує вітерець. Виконуючи це завдання, потрібно розслабитися.

Потім психолог просить їх плавно підняти руки вгору, прогнутися, вирівнятися, зробити глибокий вдих. Поставити п'ятки ніг разом і носки нарізно. Тепер кожний із них – струнка, гнучка тополя, яка не боїться ні вітрів, ні бурі, – вона сильна і могутня. Тренер повідомляє дітям, що тепер вони відпочили, розслабилися й набралися нових сил для добрих справ. Вони тепер сміливі, рішучі, відважні, можуть самостійно прийняти правильне рішення, упевнені в собі.

Вправа 6. «Слухаємо себе» (ауторелаксація)**Вправа 7. «Усмішка по колу»**

БЛОК ІІІ

«ГАРМОНІЗАЦІЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ»

Завдання:

1. Зняття емоційної напруженості.
2. Корекція поведінки за допомогою рольових ігор.
3. Тренування впізнавання емоцій за зовнішніми сигналами.
4. Формування у підлітків моральних уявлень.
5. Тренування психометричних функцій.

Заняття І

Вправа 1. «Автопортрет»

Тренер пропонує всім намалювати автопортрет (реалістичний, символічний чи гумористичний) із відображенням у ньому своїх хобі (15 хвилин). Тренер демонструє портрети, учасники по черзі аналізують особисте сприйняття кожного малюнка, відчуття, настрої, емоції, які він викликає, вгадують, кому він належить.

Вправа 2. «Угадай емоцію» (гра)

Один з учасників групи повертається спиною до інших. Тренер показує тим, хто залишився, картку з одним зі схематичних зображень емоційного стану і сам за допомогою міміки показує його.

Учасники повторюють мімічні рухи слідом за тренером, при цьому не вимовляючи ніяких звуків. Потім тому, хто стоїть спиною до останніх, пропонують повернутися і, уважно подивившись на обличчя дітей, угадати, який емоційний стан вони зображують. Якщо він правильно відгадав, йому надається право вибрати наступний емоційний стан, який зображатиметься. Відгадувати його буде наступний учасник групи, у кого краще за всіх вийшло зображення першої емоції.

Вправа 3. «Люблю — не люблю»

На аркуші, розділеному вертикальною лінією, учасники в лівій частині записують те, що люблять у собі, в інших людях, природі, житті, а у правій — те, чого не люблять (5 хвилин). Після цього по колу зачитують написане.

Вправа 4. Етюд «Те саме — по-різному»

Психолог просить дітей по-різному виконати завдання, які знайомі їм із попередніх занять. З різними інтонаційними відтінками привітатися, відмовити комусь у його проханні, звинуватити когось тощо у запропонованих керівником ситуаціях. Характер інтонаційних відтінків також установлює керівник. Наприклад, необхідно спочатку привітатися від імені невпевненої людини, потім від агресивної, від самовпевненої, стриманої людини.

Вправа 5. Гра «Чарівний базар»

Керівник групи повідомляє учасникам, що зараз вони гратимуть у цікаву гру, яка називається «Чарівний базар».

Особливість цього базару полягає в тому, що на ньому «торгують» і «обмінюються» незвичайним товаром — «людськими якостями». Для проведення гри необхідні аркуші паперу, на яких учасники великими літерами пишуть слово «куплю» і нижче розбірливо — якості, які кожний учасник хотів би придбати, їх діти приколюють шпилькою на груди або тримають у руці на рівні грудей, щоб усім останнім було добре видно текст. Потім на маленьких аркушах паперу кожний учасник записує по одній якості, яку він хотів би «продати» або «обміняти» на «базарі». Коли приготування закінчуються, розпочинається гра. Діти ходять по «базару», приглядаються до «товару», здійснюють «купівлю-продаж» «якостей» або їх «обмін». Непорушне правило: якості не можна просто віддавати, нічого натомість не отримавши.

Тренер постійно стимулює активність на «ринку». Гра припиняється або тоді, коли «базар» сам «розходить», або коли керівник, який бере на себе роль директора, оголошується «П'ять годин! Ринок зачиняється».

Вправа 6. «Усі люди — різні»

Після закінчення гри «Чарівний базар» підбиваються підсумки роботи: з'ясовується, чи легко було знайти якості, які б ви хотіли придбати або яких хотіли б позбутися; що вдалося, а що не вдалося «продати» або «обміняти» на «базарі».

У вигляді невеликої доповіді робиться висновок про те, що всі люди — різні: у когось більше хороших якостей, у когось їх менше. Але всім нам потрібно у цьому світі ладнати з іншими людьми.

Вправа 7. Релаксаційний комплекс «Дім моєї душі»

Інструкція тренера: «Сядьте зручно, заплющте очі. Відчуйте ваші руки – вони відразу стануть теплими, великими, м'якими. Плечі вільні. Зніміть напруженість з обличчя; у голові має з'явитися легкий туман, м'яка порожнеча. Дихання повільне... Хто хоче, може сильно видихнути і відчуті повітря, яке вдихається (трохи прохолодне) і видихається (таке саме тепле, як і ви самі). Світ згодом стає чарівним, і легкий туман огортає вас. Коли виникає розслаблення, ви перестаєте розуміти, де межі вашого тіла – ви ніби тут, і ніби вас немає. Уявіть: блакитний туман, як тепла вода, стелиться біля ваших ніг. Туман підіймається все вище і вище... ви розчиняєтесь у ньому. Немає тіла, немає меж. Ви зникли повністю, і залишилися лише сонячні зайчики на поверхні цього блакитного океану – високо в небі. Ви розкинули руки – летите і дихаєте на повні груди.

Як гарно навколо: горизонт, далекі гори, зелений ліс, величезний синій океан під вами. Можна здійнятися до хмар, вище них, розслабитися, лягти на хмаринку, відпочити. Можна літати або лежати на землі, насолоджуючись свободою. Знайдіть на землі місце, де вам добре. Для когось це лісова річка, галявина, де ростуть квіти. Хтось опиниться високо в горах, де прохолодний туман, де самотньо, де чисте і прохолодне повітря, де відбуваються дива. Можливо, хтось забажає опинитися на скелі, з якої відкривається вид на море...

І на тому місці, що ви вибрали, ви збудуєте дім. Поки що він існує у вашій уяві. Але контури його ви вже бачите. Яким він буде: великим чи маленьким? Які будуть стіни вашого дому? Підвал? Що в ньому буде? Які будуть вікна – великі, легкі чи, може, то будуть маленькі, акуратні віконця. Якими будуть вхід, двері? Чи будуть на них замки? Яка кімната буде найулюбленішою у вашому домі? Спробуйте зараз усе це побачити. Уявіть собі кімнату, де ви працюєте, чи ту, де відпочиваєте. Чи багато книжок у вашій кімнаті, «речей»? Що ви відчуваєте до всього того, що оточує вас? Прислухайтеся до звуків, які наповнюють вашу кімнату...

А який пейзаж відкривається з вікна вашого дому? Ліс, гори, море?

Трава? Квіти? Вони посаджені вами чи є частиною «дикої» природи? Погляньте навкруги, на свій дім: чи подобається він вам? Збережіть його в пам'яті! Пам'ятайте також і свої почуття до нього – це важливо для вас. Знайте, що б не відбувалося навколо, у вас є місце на землі, куди ви можете прийти і де вам завжди буде добре. Це ваш світ – ніхто не зможе забрати його у вас. Ви – володар цього світу, його центр та його частина.

А зараз постарайтеся не забути нічого з того, що ви бачили, і повільно «вертайтеся» назад...»

Вправа 8. Етюд «Слухаємо себе»**Вправа 9. Етюд «Усмішка по колу»**

БЛОК IV «ЗНЯТТЯ ВОРОЖОСТІ Й АГРЕСИВНОСТІ»

Завдання:

1. Корекція поведінки за допомогою рольових ігор.
2. Формування адекватних форм поведінки.
3. Усвідомлення своєї поведінки.
4. Моральне виховання.
5. Робота над виразністю рухів.
6. Регулювання поведінки в колективі.
7. Навчання прийомам ауторелаксації.

Заняття 1

Вправа 1. «Спілкування з агресивним співрозмовником»

Учасники групи діляться на пари. Один партнер виконує роль обвинувача. Він висуває претензії своєму співрозмовникові. Наприклад: «Ти завжди запізнюєшся на зустріч. Хоча б на кілька хвилин мусиш запізнитися». Завдання співрозмовника – відповісти, використовуючи один із видів активного слухання (емпатійне чи з'ясувальне), і з'ясувати, чим викликана агресивна позиція іншої людини. Заборонено пояснювати, виправдовуватися та звинувачувати.

Під час обговорення звертайте увагу на невербальні компоненти спілкування партнерів. Обговоріть труднощі, які виникли при виконанні вправи.

Вправа 2. Психотехніка «Я не люблю...»

Учасники групи беруться за руки парами і говорять по черзі один одному про те, що вони не люблять. Наприклад: «Я не люблю, коли мене обманюють, кричать на мене, а особливо коли карають фізично. Я не люблю, коли ображають малих дітей або дівчат, коли знущаються з тварин...»

Вправа 3. «Заборона казати «ні»

Один з учасників ставить іншому запитання, на яке не можна дати ствердної відповіді, або дає завдання, яке не можна виконати. Інший повинен висловити свою незгоду таким чином, щоб не застосовувати «ні» чи «не» (наприклад: «Чи не міг би ти покласти ноги на стіл?» – «Боюся, що це шокує присутніх»).

Ця вправу можна виконувати по колу або в парах. Можна запропонувати кілька варіантів відмови.

Вправа 4. «Грабіжник»

Інструкція тренера: «Уявіть собі, що на вас нападає грабіжник, але єдина ваша зброя – це слово. Що ви можете одразу відповісти йому? Адже в такій ситуації, мабуть, і не кожне слово допоможе. Вирішення цієї ситуації потребує неординарного підходу. Грабіжник, як правило, користується несподіванкою. Можливо, цим найкраще і відповісти. Та чим його здивувати? Тут допоможуть лише фантазія і винахідливість. Отже, ділимося на пари і розігруємо таку ситуацію: один у парі – грабіжник, а інший – жертва. У вас часу – кілька секунд.

Після завершення вправи рекомендується провести обговорення і демонстрація результатів.

Вправа 5. Рольове програвання ситуації «Привіт, приятелю!»

Учасники сідають у коло, їм слід по черзі привітатися з кожним учасником гри, обов'язково підкреслюючи при цьому індивідуальність партнера, називаючи властиві йому риси характеру.

Слід звернути особливу увагу на те, які слова добирає учасник, щоб привітати іншу дитину, які жести при цьому використовує.

Тренер разом з учасниками групи розглядає типові помилки, заохочує продуктивні елементи і сам демонструє найконструктивніші способи входження у контакт – привітання. Після цього дві-три пари учнів виконують моделі бажаного привітання.

Вправа 6. «Леви» (ауторелаксація і саморегуляція). Керівник говорить: «Уявіть собі, що всі ми – леви, велика лев'яча сім'я. Давайте влаштуємо змагання, хто голосніше загарчить. За моєю командою починаємо». Потім керівник запитує: «А хто може гарчати ще гучніше? Добре гарчіть, леви!» Діти намагаються гарчати якомога голосніше. А психолог підказує дітям, що коли вони зляться, то можуть уявити собі, що вони – леви, і голосно загарчати на свого кривдника. Однак лев – цар звірів, сильна і

благородна тварина. Він прекрасний і гордий, вільний і неметушливий. Він уміє себе стримувати... Ми всі – сильні духом, сповнені гідності леви (усі зображують величну поставу лева), могутні, упевнені в собі, спокійні й мудрі.

Вправа 7. Етюд «Слухаємо себе» (ауторелаксація)

Вправа 8. «Усмішка по колу»

Заняття 2

Вправа 1. «Конфлікт у транспорті»

У кабінеті поряд ставлять два крісла, що слугують імітацією парних сидінь в автобусі, а одне крісло ставлять попереду. Двоє учасників виходять за двері та отримують інструкцію: «Вам необхідно поговорити. Зараз ви зайдете в автобус. Постарайтеся сісти разом». Третій учасник сідає на одне зі спарених місць, отримавши від ведучого інструкцію: «Ти звільниш це місце, коли відчуєш, що хочеться це зробити. Орієнтуйся на власний внутрішній стан». Решта учасників мають спостерігати за подіями і зробити аналіз того, що відбулось.

Спочатку аналіз роблять учасники гри, а потім – глядачі. Запитання для аналізу:

Чому виникла необхідність поступитися місцем?

Опиши свої почуття.

Чий спосіб вирішення завдання був більш вдалим?

Що саме було причиною успіху?

Вправа 2. «Аркуш за спиною»

На спину ведучому, яким стає хтось із учасників групи, чіпляють чистий аркуш паперу. На ньому учасники групи, порадившись, записують слово, яке може означати предмет живої чи неживої природи, казкового чи літературного героя, історичну особу тощо. Завдання ведучого – вгадати написане слово за пантомімою обраного ним члена групи. Можливий груповий показ заданого слова.

Вправа 3. «Подарунок – жестом»

По колу учасники групи один одному роблять подарунки на невербальному рівні – жестами показують, що саме хочуть подарувати. Після закінчення вправи проводиться обговорення – уточнення, що саме подаровано.

Вправа 4. «Боксерська груша»

Керівник групи готує для учасників «боксерський інвентар», який виконуватиме функцію боксерської груші: подушки, які скатують у вигляді груші тощо. Усім учасникам тренінгової групи надається можливість від душі побоксувати «грушу», але не більше 10 хвилин.

Після виконання вправи тренер повідомляє, що зараз буде використаний один із прийомів, який дає змогу «спустити пару», виплеснути негативну агресивну енергію. Якщо уявити собі, що перед вами не груша, а кривдник, то можна безболісно йому помститися.

Вправа 5. Релаксаційний комплекс «Конфлікт». Інструкція тренера: «Сядьте зручно. Уявіть собі вигаптувану важку театральну завісу, яка повільно підіймається. Починається п'єса з вашого життя. На сцені ви бачите знайомих людей у конфліктній ситуації. Ви дивитесь цю п'єсу з глядацького залу, а серед людей на сцені впізнаєте себе. Ви чуєте голоси... Про що там говорять люди? Ви розглядаєте їхній одяг. Він вам не подобається, ви вирішуєте переодягти всіх у костюми іншої епохи. Це п'єса вашого життя, ви – її режисер, її головний герой. Ви переносите цю сцену на екран телевізора. Спробуйте уявити її в чорно-білому зображенні... Тепер – у кольоровому зображенні. Спробуйте вимкнути звук. Тепер учасники вашої п'єси жестикулюють. Через деякий час ви увімкнете звук, щоб почути слова головного героя – себе. Ви вмикаєте звук і чуєте ці слова. Про що ви говорите?»

Уявіть екран у вигляді шахової дошки. На ній розміщені об'ємні фігурки. Ви бачите на пій шаховій дошці учасників конфлікту і себе. Де ваше місце на цій дошці? Уявіть, як ви переставляєте фігурки з однієї клітинки на іншу і вишиковуєте їх в один ряд.

Зараз ви прибираєте фігурки з дошки і кладете в коробку. Закриваєте її, накидаєте на неї гачок і обережно ставите на місце. Ваше поле внутрішнього зору починає зтягуватися важкою театральною завісою. Ви пригадуєте, що все відбувалося тимчасово на телевізійному екрані, й повертаєте вимикач. Екран гасне. Деякий час на ньому залишається світла крапка, потім зникає і вона».

Вправа 7. Етюд «Слухаємо себе» (ауторелаксація)

Вправа 8. «Усмішка по колу»

Програма медитації

Мета: Засвоєння медитативних методів саморегуляції.

Бесіда «Медитативні психорегулюючі методи». В західній культурі поняття «медитація» (лат. обдумую, роздумую) відноситься до актів роздумування, планування, обдумування або рефлексії. Сутність східного уявлення про медитацію дещо інша — це процес, через який досягається «просвітлення», це процес росту, що дає людині новий досвід в інтелектуальній, філософській і, що важливіше, в екзистенційній сфері. Аналогами поняття медитація є «розумне бажання» (в православ'ї), «джиана» (в буддизмі), «Зір» (в суфізмі) тощо.

Медитація є практикою заспокоєння нашого фізичного тіла та розуму, спрямування уваги на внутрішній, а не на зовнішній світ. Вона сприяє координації на трьох рівнях: фізичному (тіло розслабляється), ментальному (думки заспокоюються), духовному (зростає енергія і здатність прояву любові до оточуючих нас людей та світу).

Медитація завжди була виходом за межі звичайної свідомості та зверненням до Бога (як би його не називали в різних релігіях); якщо молитва є розмовою з Богом, то медитація дає можливість прислухатися до тієї частини нашої свідомості, яка перебуває в постійному спілкуванні з Божественним. Медитація — це шлях до особливої, пробудженої свідомості, займаючись нею, людина відновлює розуміння своєї духовної природи.

Початок будь-якої медитації — концентрація, зосередженість розуму, зречення всього стороннього, що не пов'язане з об'єктом концентрації, від всіх другорядних внутрішніх переживань. При всіх видах внутрішніх переживань досягається етап, який описується як прозоріння, просвітління, прорив за межі звичайної свідомості, стрибок в несвідоме, до глибинних пластів своєї істоти до своєї суті, перебування в сфері свідомості як протилежності сфері розуму.

В різних релігіях медитація мала мету виробити такий рівень свідомості, який називається мудрістю та пов'язаний з відчуттям Бога в собі, злиттям з ним та осягненням його.

На шляху до цієї мети досягаються проміжні результати:

- контроль та управління розумом, що приводить до покращення пам'яті, уваги;
- набуття почуття глибокого спокою, психічної релаксації, покращення психічного функціонування, що веде до покращення соматичного стану, зцілення від хвороб;

- розвитку феноменальних здібностей (екстрасенсорних здібностей, здатності зцілювати тощо).

Ці супутні ефекти медитації не повинні бути її метою. Медитація не може бути тільки комплексом вправ та технологічних прийомів, але повинна стати образом життя людини. Тому підготовка до медитації в багатьох релігіях складає суттєву частину шляху проходження медитації. Кожний спосіб досягнення незвичних станів свідомості своєрідний і часто використовує унікальні прийоми. Однак, не дивлячись на розбіжності, можна знайти дещо загальне, що є у кожному з них, якщо розглядати медитацію як процес трансформації свідомості.

Один з шляхів реалізації медитації — це шлях концентрації, досягнення спрямованості, сфокусованості розуму. В звичайному стані розум людини відволікається різноманітними подразниками і зовнішніми, і внутрішніми, що ідуть з середини організму та пов'язані з порушенням фізіологічного гомеостазу та нереалізованими потребами.

Починаючи із зосередженості розуму на об'єкті та проходячи етап проникнення в об'єкт, людина повністю розчиняється в ньому, повністю зливається з ним; об'єкт заповнює всю свідомість медитуючого. Теоретично будь-який об'єкт (або його властивість) може стати об'єктом концентрації, однак характер об'єкта певним чином обмежує глибину досягнутої концентрації.

Приклад: «Вишудхиматта» (буддійське керівництво по медитації) рекомендує ряд об'єктів для оволодіння концентрацією: 10 абстрактних об'єктів; 5 кольорових кругів (білого, чорного, синього, жовтого, червоного кольору); першоелементи (вогонь, повітря, вода та земля, обмежений простір); 10 предметів, що викликають огиду; 10 якостей Будди; 4 піднесених почуттів (любов, добродійність, співчуття, радість при досягненні щастя іншими); 4 безпредметні об'єкти (нескінченна, безмежна свідомість; нескінченний простір, простір порожнечі, сфера «ні сприйняття, ні не сприйняття»).

Запропоновані для концентрації об'єкти повинні вибиратися індивідуально в залежності від особливостей характеру та темпераменту, установок, що домінують у людини, так щоб максимально зменшити вплив відволікаючих факторів.

Медитація починається з свідомого цілеспрямованого зусилля, фокусування уваги на об'єкті медитації. Як тільки увага відволікається від об'єкта концентрації, медитуючий повинен вольовим зусиллям повернути її до об'єкта. На перших заняттях це вимагає постійних зусиль,

контролю. Розум часто є чинником відволікання із зовні та середини організму та думки, що заважають.

Однак поступово по мірі тренування перешкоди все менше відволікають увагу від об'єкта – вони присутні, але центром концентрації весь час залишається об'єкт. Розум медитуючого все більше часу залишається зосереджений на предметі концентрації, хоча як і раніше існують перешкоди у вигляді звичних реакцій – появи нудьги, апатії, тривоги, сумнівів в доцільності продовження концентрації тощо.

По мірі тренувань долаються і ці перешкоди, в концентрації починають переважати такі фактори як спрямованість та блаженство. Поява цих якостей свідчить про глибоку концентрацію на об'єкті, про повне злиття з ним. На цьому етапі, поряд з непохитністю, домінують почуття ентузіазму, захоплення, задоволення, іноді з'являються відчуття невагомості тіла, спалахи яскравого світла, світляних образів.

По мірі поглиблення стану концентрації до людини можуть з'являтися видіння, що свідчить про те, що тривала медитація ще неможлива. Ментальні процеси у вигляді образів оживають при зменшенні сфокусованості. Видіння можуть носити як приємний так і неприємний характер. У першому випадку вони можуть стати метою медитуючого та підсилити його бажання продовжити поглиблення медитації. Щоб рухатися далі, необхідно відмовитись від реалізації цих побічних цілей.

Надалі, коли звичайна свідомість зникає, розум занурюється (фокусується) у об'єкт та залишається в ньому без руху, сторонні думки, відчуття розсіюються повністю. У свідомості переважають односпрямованість, злиття з об'єктом, блаженство. Цей стан повного поглинання (в буддизмі одержало назву «дхіана»), спочатку має окремі моменти (миттєвості), але в процесі подальшої роботи може утримуватися все більш тривалий час. Поступово приходить вміння викликати його в будь-якій ситуації та в будь-який час.

Вправа «Медитація на образи, звуки, запахи»

Мета: Формування умінь та навиків використання образів, звуків, запахів тощо для саморегуляції.

Завдання 1. Уявіть собі, що ви входите в ліфт. Натисніть одну з кнопок для спуску вниз. Проїжджаючи кожний наступний поверх, ви все більше та більше розслаблюєтесь. Ліфт зупиняється і ви виходите з ліфту з відчуттям спокою та свіжості.

Завдання 2. Уявіть себе на березі моря. Зверніть увагу на хвилі і спостерігайте їх прилив та відлив. І з кожним відливом ви відчуваєте як

ви все більше та більш заспокоюєтесь. Потім, коли ви будете відчувати абсолютний спокій, залиште берег.

Завдання 3. Співайте один звук чи звукосполучення, наприклад «а-а-а», «ом» чи «аоум». При цьому уявляйте, що звук заповнює вашу голову та зникають всі образи та звуки, що відволікають.

Завдання 4. Уявіть собі, що ви на лісній галявині відчуваєте запах лісних трав. Цей запах дуже приємний і викликає у вас спокій. З кожним подихом ви все більше заспокоюєтесь та розслабляєтесь. Коли ви відчуєте абсолютний спокій, ви ідете з галявини.

Вправа «Уявлення кольорового образу»

Мета: Створення кольорового образу, заснованого на уяві, розвиток ейдетичного зору, психорегулятивний вплив.

Завдання: В затемненому приміщенні, в зручній позі, в релаксаційному стані, з закритими очима спробуйте уявити на чорному фоні просту геометричну фігуру (квадрат, коло, трикутник, хрест) послідовно червоного, зеленого та синього кольору. До наступного кольору переходити слід лише після створення досконалого образу з яскравим кольором.

При потребі створення певного настрою можна уявити відповідні образи: червоний трикутник (при активації), синє коло (при заспокоєнні) тощо.

При виконанні вправи вирішальне значення має ступінь концентрації: ніщо не повинно відволікати, в свідомість не повинна проникати ніяка інформація зовні.

Вправа «Напрацювання певних якостей характеру»

Думки людини, її почуття та дії взаємопов'язані між собою: фізична дія супроводжується певними емоціями та думками і навпаки, думки та емоції викликають певні дії або відповідне положення тіла та вираз обличчя. Незалежний вигляд, розправлені плечі приводять до підйому духу та бадьорості; пригнічений вигляд та опущені плечі – до пригніченого стану.

Для набуття певних якостей характеру (виправлення характеру) потрібно не тільки робити спеціальні вправи з медитації, але, як підготовку перед початком медитації привести в гармонію думки, емоції та дії, спрямувавши їх до певної мети.

Завдання 1. Припустимо, ви маєте слабку силу волі та боязкі. Першим вашим кроком буде направлення дій, почуттів та думок до однієї мети:

1) дії – підніміть голову, розправте плечі, говоріть голосно, ясно, неспішно, дивіться в очі співрозмовника;

- 2) *почуття* – намагайтесь відчувати себе сильним та рішучим;
 3) *думки* – уявіть себе людиною рішучою, енергійною, самовпевненою.

Впевнені жести викличуть відповідні емоції, які в свою чергу, вплинуть на хід думок. В свою чергу зміст думок підсилить емоції, які вплинуть на дії, вчинки, змінять зовнішній вигляд.

Таким чином, кожен елемент ланцюжка *дія – емоції – думки* підсилює один одного та впливає на характер людини. Після такої попередньої роботи над собою можна приступити до власне медитації.

Завдання 2. Прийміть зручну позу і зосередьтесь на певній якості характеру. Потім промовте фрази самонавіювання (пошепки 4 рази, впівголоса 3 рази, голосно 2 рази), виразивши в них бажану якість характеру (наприклад, «Я рішучий та впевнений у собі»).

До роботи думки долучить вплив емоцій та дій (враховуючи взаємозв'язок ланцюжка думки – емоції – дії): одночасно з промовлянням фраз подумки уявляйте бажане (уявіть собі, що ви вже маєте певну рису) і потім в процесі промовляйте фрази, що будуть надавати внутрішньому образу емоційного забарвлення (намагайтесь викликати у себе таке відчуття, яке відчуває людина, що має відповідну якість).

Вправа «Подорож».

Займіть зручну позу.

Закрийте очі. Тіло розслаблене, тяжке, тепле.

Тепло в сонячному сплетінні.

Прохлада на чолі. Відчуття свіжості.

Дихання рівне, повільне, спокійне.

Ви відпочиваєте.

І поки ваше тіло відпочиває уявіть собі, що в центрі залу забило джерело.

Чиста прозора вода розливається, доходить до стін. Стіни стають прозорими і зникають.

Ви на березі озера. Ви – *дерево* – бачите своє відображення у воді.

І ось ви вже самі *відображення*. Ви дивитесь на дерево – на ваше відображення в небі.

Ви починаєте коливатися і ваше відображення в небі у той же час повторює ваші рухи – але вони дещо викривлені заломленням в повітрі.

Ви заколивались ще сильніше, стали втрачати свою форму, заковзали по озеру, відірвались від поверхні та перетворились у *вітер*.

Ви граєте з деревами, хитаєте їх, шелестите листям.

Здуваєте фонтан бризок з поверхні озера.

Пронositeсь долиною, причісуєте поверхню трав.

Натикаєтесь на ланцюг гір, відстрибуєте від однієї, врізаєтесь в іншу і перетворюєтесь у *відлуння*.

Ви пустотливе, тріпотливе відлуння.

Ви носитесь від одного міжгір'я до іншого. Стомлюєтесь, затихаєте та засинаєте біля підніжжя скелі.

І ось ви вже *скеля*. Ви впевнено стоїте на поверхні планети, верхівкою тягнете до зірок. Ви полюбаєте дивитись на зірки.

Але ось знову припливли хмаринки. Вони ластяться, обволакують вас. Вам приємні їх дотики.

І ось ви вже *хмаринка*. Ви повисли на скелястій верхівці.

В своїх нескінченних подорожах ви завжди раді зустрічі з ґрунтовою скелею.

Ви раді доторкнутися стомленим гнучким тілом до скелястої, міцної поверхні, відпочити.

Подув вітер, ви відірвались від скелі та попливли високо над поверхнею.

Пара піднімається над розмороною землею, від затуманює прозоре повітря.

Ви вбираєте цю пару, у вас вона перетворюється на крапельки води.

Ви стаєте важчими і опускаєтесь нижче.

Внизу виблискує озеро, воно вабить вас до себе, ви прагнете до нього всіма своїми краплями.

Ви – *крапля*. Відриваєтесь від хмарки, падаєте вниз на ніжну квітку лілії.

Ви – *лілія*. Каплі дощу стікають по блискучим пелюсткам, зливаються в калюжку на дні квітки і витікають в озеро.

Вода, вода, вода.

Ви – *вода*. Ви дивитесь на траву, очерет, дерева, небо.

Дерева виростають до неба, перетворюються в стіни, небо, в стелю.

Ви *людина* – ви відчуваєте своє тіло, свої ноги, свої руки, свою голову.

Ви сповнені енергії та впевненості у собі.

Відчуйте своє спокійне дихання, рівний пульс.

Зробіть глибокий вдих та відкрийте очі.

Обговорення результатів тренінгу

Вправа «Рефлексія»

Інструкція: Давайте поділимося своїми враженнями від тренінгу. Що нового та корисного дав вам цей тренінг? Які вправи вам сподобались, вдалися більше, які менше. Чи справдилися ваші сподівання щодо тренінгу? Як ви себе зараз почуваєте? Що вам дав цей тренінг?

Програма корекції агресивності і тривожності у юнацькому віці

Заняття 1

Вправа 1. Релаксаційний тренінг. Релаксаційний тренінг може використовуватись для зниження гальмування і для боротьби зі специфічними страхами і тривожністю. Необхідний час – 30 хв. Учасникам надається така інструкція: «Сядьте в крісло, розслабтеся, руки покладіть на коліна, ноги зручно розставте. Очі закрийте. Два або три рази повільно і глибоко вдихніть, видихніть, звертаючи увагу на проходження повітря в легені, до діафрагми і назад. Тепер витягніть праву руку, міцно стисніть її в кулак. Відчуйте напругу в кулаці, коли стискаєте його. Після 5-10 сек. напруження – розслабте руку. Розтисніть кулак і зосередьтеся на тому, як напруга відступає, а її місце займає відчуття розслабленості і комфорту. Зосередьтеся на різниці між напругою і релаксацією. Приблизно через 15-20 сек. знову стисніть руку в кулак. 5-10 сек., вивчайте напругу, а потім розслабте руку. Відчуйте розслабленість і тепло. Через 15-20 сек. повторіть процедуру з лівою рукою. Обов'язково зосередьтеся лише на групах м'язів, які напружуєте і розслаблюєте і намагайтесь в цей час не напружувати інші м'язи».

Відведіть час для проведення тих же циклів «напруження – розслаблення» для різних частин тіла для того, щоб розслабити відповідні групи м'язів:

- руки, згинаючи кожну, для напруження біцепсів;
- руки, випрямляючи кожну, для напруження трицепсів;
- плечей, згорбивши їх;
- шиї, нахилиючи голову вперед і схиливши підборіддя до грудей;
- рота, відкриваючи його якнайширше;
- язика, притискаючи його до піднебіння;
- очей, замружуючи їх;
- лоба, найвище піднімаючи брови;
- спини, прогинаючи її і виставляючи груди вперед;
- ягодиць, скорочуючи м'язи;
- живота, втягуючи його до хребта;
- стегон, витягуючи ноги і піднімаючи їх на кілька сантиметрів над підлогою;
- ікр, притискаючи пальці ніг до верху взуття.

Завершуючи вправу, необхідно зробити 2-3 глибоких вдихи і відчутти, як розслабленість перебігає у вашому тілі від рук через плечі, груди, живіт до ніг. Коли відчуєте себе готовим відкрити очі повільно порухайте у зворотному порядку від 10 до 1. З кожною цифрою відчуйте себе все більш свіжим і бадьорим. Цикл «напруження – розслаблення» можна відпрацьовувати вдома. Досягнувши бездоганності, ви можете прискорити процедуру, розслаблюючи м'язи за бажанням без попереднього напруження.

Вправа 2. Враження. В цій вправі учасники діляться своїми основними враженнями один про одного.

Сядьте по черзі перед кожним учасником і дивіться йому в очі. Якщо хочете, можете доторкнутися до нього. Коротко опишіть, як ви його сприймаєте, які почуття викликає його поведінка. Говоріть досить голосно, щоб вся група чула. Закінчивши, наступний учасник групи повинен почати переміщуватись у колі, кожен раз обличчям до обличчя лише з однією людиною. Коли настане ваша черга слухати, не задавайте запитань, не сперечайтесь, не перебивайте, не влаштовуйте дискусій, а намагайтесь що-небудь дізнатися із отриманого зворотного зв'язку.

Заняття 2

Вправа 1. «Поза фараона» характерна тим, що дає змогу позбутися думок (в тому числі й нав'язливих) на той час, поки ви активно, швидко й уважно виконуєте вправу.

Виконується вправа таким чином: сядьте на край стільця, зігніть ноги у колінах, схрестіть стопи так, щоб було зручно спертися на пальці ніг (як під час піднімання на носки). Руки розведіть в боки долонями вгору, пальці стисніть в кулак. Після вдиху і затримки дихання (на 2-3 сек.) необхідно одночасно і миттєво сильно притиснути пальці ніг до підлоги, напружуючи м'язи рук (стискаючи пальці в кулак). Витягніть шию й опустіть підборіддя (відбувається витяжка хребта) треба зосереджено дивитися вперед в одну точку. Після виконання пози відпочиньте 10-20 сек., розслабивши всі м'язи тіла.

Якщо починають з'являтися думки, треба активно стежити за процесом дихання. Вправу рекомендується повторювати 2-3 рази підряд.

Вправа 2. Дихання «по колу». Ця вправа сприяє набуванню навичок довільного загального розслаблення м'язів, знімає надмірне нервово-психічне напруження, корегує емоційні стани.

Продовжений вдих йде ніби лівим боком тіла (від великого пальця лівої ноги вгору ніби по кістках ноги і голови), а тривалий видих – правим

боком тіла, починаючи з голови, вниз по правій нозі до великого пальця правої ноги.

Як виконувати дихання “по колу”? Заплющіть очі, щоб не було зайвих подразників. Дихайте із закритим ротом через обидві ніздрі. Образно уявіть, що вдих і видих виконуєте ніби через точку між бровами. Потім вдихайте, подумки вимовляючи рахунок на 1, 2, 3, 4 – вдих і на 1, 2, 3, 4 – видих. При цьому образно уявіть, що вдих виконуєте по хребту вгору, а видих – від брів униз до пупка.

А тепер вдихніть (із заплющеними очима) повільно і безшумно, ніби від великого пальця лівої ноги вгору до брів, і видихніть, ніби від брів вниз правим боком тіла до пальців правої ноги. Так, дихайте 6-8-10 разів. Потім зверніть увагу на видих. Ви відчуєте, що під час видиху додатково розслабляються м’язи рук, шиї, тулуба і ніг. Після певного навик у вас під час видиху з’явиться приємне відчуття тепла, яке ніби хвилиною тече по руках, а потім і по ногах. Зазначимо, що під час подовженого видиху подумки вимовляйте: «Тепліють руки, тепліють ноги».

Вправа 3 спрямована на перетворення енергії негативної емоції.

Зручно ляжте на спину, розслабте м’язи, злегка примружтесь, приведіть себе у стан втоми, зосередьте думку на небажаній емоції.

1. Під час вдиху подумки повторюйте: «Я свідомо засвоюю силу цієї емоції».

2. Під час утримування дихання подумки повторюйте: «Сила цієї емоції підпорядкована мені» й одночасно тричі випинайте і втягуйте живіт.

3. Під час видиху (через рот вузьким струменем) подумки 2-3 рази вимовте: «Я можу управляти своїми емоціями». Вправу повторюйте декілька разів підряд.

Потім, стоячи з розставленими ногами, виконайте повний вдих, повільно піднімаючи руки вгору. Залишаючись у цьому положенні, не дихайте 3-4 сек. (пальці рук стиснуті в кулак). Потім швидко нахиліться вперед (ноги прямі) опустіть руки вниз, розслаблюючи м’язи рук. Видихніть вимовляючи «Ха». Випрямтесь, виконуючи вдих і піднімаючи руки вгору. Видихніть через ніс, опускаючи руки. Вправу повторіть 3-4 рази.

Ефективність цієї вправи можна пояснити тим, що між емоціями і процесами зовнішнього дихання є рефлекторний взаємозв’язок (моторно-респіраторний). У цій вправі при повільному, гармонійно повному вдиху розкриваються всі альвеоли легенів і сигнали з легенів надходять у мозок, що розцінюється як охорона збудження, а словесна

формула під час вдиху відіграє роль психодинамічного подразника, спрямованого на усвідомлення сили небажаної емоції, яку слід перетворити у позитивну енергію і таким чином нейтралізувати.

Вправа 4. Довіряюче падіння. Учасники діляться на пари. Одна людина буде падати, а інша – ловити. Якщо ви ловите, станьте на коліна або трішки присядьте приблизно на 90 см. позаду свого партнера, щоб встигнути перервати падіння до того, як він доторкнеться підлоги. Якщо ви падаєте, станьте спиною до свого партнера, закрийте очі, розслабтесь і падайте назад на руки партнера. Намагайтесь не підстраховувати себе під час падіння. Зверніть увагу на свої почуття, коли готуетесь падати або ловити. Поміняйтесь з партнером місцями, щоб у кожного була можливість і падати, і ловити. Вправа дає прекрасну можливість для дослідження довіри.

Заняття 3

Вправа 1. Заспокійливе дихання. Сидячи, повільно вдихніть, уявляючи, як свіже повітря наповнює легеневі пухирці. Затримайте дихання на рахунок 1-2. Повільно видихніть через рот вузьким струменем, розслаблюючи м’язи і під час видиху уявляйте, що подовжений видих діє заспокійливо. Повторіть 2-6 рази.

Вправа 2 призначається для зняття нервово-емоційного напруження і поліпшення живлення мозку. Сидячи на стільці із схрещеними ногами і не сутулячись, дихайте неглибоко через ніс; під час вдиху пальцем трохи піднімайте кінчик носа й одночасно ніби розжовуйте іриску. Видихніть вузьким струменем через рот. Такий спосіб дихання поліпшує засвоєння кисню кров’ю і діє заспокійливо. Повторіть дихальні цикли 6-8 разів. Потім декілька разів потягніться, напружуючи м’язи рук і ніг та розслаблюючи їх. Така зміна м’язового тону діє як гімнастика вегетативних центрів. Вправу завершіть виконанням такого завдання: сядьте на край стільця, знайдіть у ямці під підборіддям точку, зручну для опори і натискайте її подушечкою пальця перпендикулярно протягом 3 сек. Сила натискування 5-7-9 кг. у залежності від ступеня нервово-емоційного стану. Потім декілька секунд посидьте і спокійно подихайте.

Вправа 3. Підняття тіла. Учасник, що відчуває самотність і потребує турботи та підтримки членів групи, лягає на підлогу з заплющеними очима. Члени групи створюють коло і дуже повільно починають піднімати його, м’яко погойдуючи вперед-назад. Потім повільно опускають на підлогу.

Заняття 4

Вправа 1. Розминка. Дихальні вправи використовуються для збільшення енергії учасників і розширення сфери усвідомлення тіла.

Групові дихальні вправи виконуються членами групи в унісон, енергійно і з ентузіазмом.

Встаньте і зробіть коло. Поставте ноги на ширині 90 см., перенесіть масу на пальці ніг. Коліна тримайте трошки зігнутими, дайте тілу розслабитися, а тазу – вільно провиснути. Покладіть руку собі на живіт і дивіться в очі учаснику, що стоїть напроти вас. Зробіть глибокий вдих через рот, пропускаючи повітря по шляху до живота. Зробіть глибокий видих, даючи вирватися звуку. Підтримуйте звучання стільки, скільки зможете без напруги. Повторіть 16 циклів глибоко дихання, вдихаючи і видихаючи повільно і глибоко. Не поспішайте, бо можете відчути запаморочення. Не стримуйте ніяких звуків, весь час дивіться один одному в очі. Усвідомлюйте будь-які перешкоди в процесі дихання. Відмічайте всі почуття, що виникають під час повного дихання і зберігайте тіло м'яким і розслабленим. Закінчивши вправу на спільне дихання, струсіть все тіло, звисивши руки з боків, згинаючи і випрямляючи коліна. Потім кілька разів підстрибніть для енергетизації частин тіла. Стрибайте повільно, ледве відриваючи ноги від підлоги. Продовжуйте ходити, доки не втомитесь. Потім відпочиньте, злегка зігнувши коліна, перемістивши вагу вперед і випрямивши спину.

Вправа 2. Арка Лоуена. Встаньте, ноги поставте нарізно (приблизно 45 см.), трішки повернувши всередину, коліна зігніть наскільки це можливо зробити, не відриваючи п'ятки від підлоги, кулаки поставте на попереk і прогніться назад. Дихайте животом, утримуйте позу протягом хвилини. Відмітьте області напруги у своєму тілі. Напруження може бути в попереку або в передній частині стегон. Якщо ви утримуєте правильний прогин, продовжуєте дихати і стійте розслаблено, ваші ноги повинні дрижати.

Вправа 3 спрямована на розототожнювання (роз'єднання) із власною внутрішньою проблемою. Людиною володіє все те, з чим вона себе ототожнює. Ми можемо володіти тим і контролювати все те, з чим ми себе розототожнюємо.

- 1) необхідно детально розповісти, описати свою проблему;
- 2) треба похвалитись даною проблемою, підключивши міміку, пантоміміку, змінивши голос;
- 3) вихваляючись розповіддю про власну проблему необхідно довести її до абсурду;

4) обговорення результатів виконання вправи та власних відчуттів і переживань.

Заняття 5

Вправа 1. Вивільнення гніву. Встаньте обличчям до м'якого стільця, ноги нарізно (45 см.), злегка зігніть коліна і нанесіть удари в об'єкт власними кулаками сильно, але розслаблено. Включіть в дію все тіло. Рот тримайте відкритим, дихайте глибоко, не стримуйте крику. Використовуйте будь-які слова, що виражають почуття гніву, наприклад «Ні!» і т.п. Можете уявити людину, з якою у вас пов'язані незавершені емоції і спрямувати на неї свій гнів.

Вправа 2. Брикання. Ляжте на спину на матрац. Вільно поставте ноги і повільно починайте брикатися, торкаючись матраца всією ногою. Чергуйте ноги і високо піднімайте їх. Постійно говоріть «Ні!» на кожен удар ногою, збільшуючи інтенсивність удару.

Або цю вправу можна зробити таким чином. Ляжте на матрац, зігніть коліна, імітуючи захисні дії маленької дитини, стукайте ногами, бийте матрац кулаками, крутіть головою зі сторони в сторону. Збільшуючи інтенсивність припадку гніву, фізичні рухи супроводжуйте голосними викриками «Ні!», «Не буду!»

Вправа 3. Вправа використовується для розширення сенсорного усвідомлення і розвитку міжособистісної довіри. Потрібні пов'язки на очі. Необхідний час – 1 год.

Група отримує таку інструкцію. Необхідно розділитися на пари так, щоб в якості партнера була найменш знайома людина. Одна людина в парі – ведуча, інша – та, яку ведуть, їй одягають пов'язку на очі. Через півгодини поміняйтеся ролями. Вправа виконується невербально.

Якщо ви в ролі ведучого, візьміть вашого партнера за кисть, руку або талію і водіть його для сенсорного дослідження простору. Мовчки керуйте ним.

Приведіть вашого партнера в контакт з фактурою, що його цікавить, наприклад, листям, квітами, килимами. Намагайтесь примусити партнера відчути сонячне тепло чи холод, почути птахів чи віддалені розмови, ходити і бігати. Через 20-30 хв. зупиніться і зніміть пов'язку з очей партнера. Потім поділіться своїми почуттями, що стосуються керівництва і відповідальності за благополуччя іншого.

В якості веденого (того, кого ведуть) зверніть увагу на те, як ви себе почуваете, коли змушені повністю довіряти іншій людині, що бере на

себе відповідальність за ваш досвід і благополуччя. Сприймайте кожне нове відчуття. Поділіться своїми почуттями з партнером.

Заняття 6

Вправа 1. Заспокійливе дихання. Сидячи, повільно вдихніть, уявляючи, як свіже повітря наповнює легеневі пухирці. Затримайте дихання на рахунок 1-2. Повільно видихніть через рот вузьким струменем, розслаблюючи м'язи, і під час видиху уявляйте, що подовжений видих діє заспокійливо. Повторіть 2-6 рази.

Вправа 2. Репетиція поведінки (1.5-2 год.) Уявіть ситуацію, в якій ви хотіли б діяти з впевненістю в собі і запишіть її. Вірогідніше всього, ситуації будуть включати аспекти прохання або відмови, управління критикою або реалізації в спілкуванні позитивних або негативних почуттів. Потім поділіть групу на підгрупи по 5 чоловік. В кожній підгрупі учасники за власною ініціативою починають з короткого опису стресової ситуації, яку вони визначили для себе.

Структуруйте ситуацію і виберіть зі своєї підгрупи людину на роль партнера у взаємодії. Якщо ви доброволець, то впевнено передайте йому своє повідомлення, висловіть претензії. Через одну-дві хвилини зупиніться і нехай інші члени підгрупи дадуть вам специфічний позитивний зворотній зв'язок на вашу поведінку. Потім скажіть, що вам самому сподобалось у вашій поведінці і згадайте будь-які зміни або доповнення, які б ви хотіли зробити. Якщо вам важко, вислухайте пропозиції членів своєї підгрупи.

Далі інший учасник підгрупи стає партнером і відпрацювання взаємодії продовжується. Після 2-3 хв. репетиції з цим партнером зупиніться і знову дайте час для позитивного зворотного зв'язку. Продовжуйте до тих пір, доки кожний член підгрупи не зіграє роль партнера у взаємодії.

Коли відбудеться покращання і почнете оволодівати ситуацією, партнер збільшить напруження зустрічі, проявляючи себе більш наполегливим і антагоністичним. Особливо важливо дати можливість тому, хто висловлює претензії перемагати в кожній зустрічі і отримувати задоволення від позитивного досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Агрессия у детей и подростков: Уч. пособие / [под ред.. Н.М. Платоновой]. – СПб.: Речь, 2004. – 336 с.
2. Александров Ю.В. Криминология: Курс лекций / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К.: МАУП, 2002. – С. 116.
3. Алексеева И.А. Жесткое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь / И.А. Алексеева, И.Г. Новосельский. – М.: Генезис, 2005. – 256 с. – (Неблагополучная семья: преодоление кризиса).
4. Алёшина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю.Е. Алёшина. – М.: Независимая фирма «Класс», 1999. – 208 с.
5. Андронникова О.О. Методика исследования склонности к виктимному поведению / О.О. Андронникова // <http://self-injury.at.ua/index/0-12>
6. Барбара Крейхли Социальная психология агрессии / Барбара Крейхли: [пер с англ. А.Лисицина]. – СПб: Питер, 2003. – 336 с.: ил. – (Серия «Концентрированная психология»).
7. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика / Леонид Фокич Бурлачук: Учебник. – СПб.: Питер, 2002. – 352 с. : ил. – (Серия «Ученик нового века»).
8. Бэрн Р. Агрессия / Р. Барон, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»).
9. Вакуліч Т.М. Психологія віктимної поведінки: навч. посіб. / Т.М. Вакуліч. – К.: Наук.світ, 2009. – 152 с.
10. Васильев В.Л. Анализ личности несовершеннолетних жертв половых преступлений / В.Л. Васильев, И.И. Мамайчук // <http://www.zhastar.net/content/view/49423/15/>
11. Віктимологічні аспекти загальної профілактики статевих злочинів в сім'ях, які вчиняють по відношенню до неповнолітніх потерпілих: науково-методичні рекомендації / Авт. кол. заг. Ред.. Н.Ю. Волянчук. – К.-Р.: «Принт Хаус», 2009. – 153 с.
12. Воронова Ю.В. Соціально-психологічні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх жертв сексуальних злочинів: автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Ю.В. Воронова. – Харків – 2005. – 20 с.

13. Годфруа Ж. Что такое психология: в 2-х т. / Жорж Годфруа. – М.: Мир, 1999., Т.2. – 376 с.

14. Гребенкин Е.В. Профилактика агрессии и насилия в школе: учебно-методический комплекс / Е.В. Гребенкин. – Ростов н/Д.: Феникс, 2006 – 157 с.

15. Гульман Б.Л. Сексуальні злочини. Системний аналіз психологічних, соціальних, соціально-психологічних і біологічних чинників, психодіагностика та психопрофілактика: Автореф. ... доктора. психолог. наук. – К., 1994. – 36 с.

16. Державна програма запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2005 роки затверджена Президентом України від 21 лютого 2003 року.

17. Деякі правові аспекти практичної реалізації положень Конвенції ООН про права дитини // Освітнянин. – 1999. – №1-2.

18. Джужа О.М. Проблеми потерпілого від зло-чину (кримінологічний та психологічний аспекти) / О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв [Навчальний посібник]. – К.: УАВС, 1994. – С. 12.

19. Джужа О.М. Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертви злочину // Право України. – 2002. – №2. – С. 133–138.

20. Догадина М.А. Сексуальное насилие над детьми. Выявление, профилактика, реабилитация потерпевших / М.А. Догадина, Л.О. Пережогин. – М., 2008. – 60с.

21. Энциклопедія батьківства: посібник з сімейного виховання / Авт. кол. за заг. ред. Є.І. Коваленко, С.В. Кириленко. – К.: КНТ, 2008. – 592с.

22. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р. N 2789-III / Відомості Верховної Ради. - 2002, N 10. – С. 70.

23. Зелінський А.Ф. Кримінологія / А.Ф. Зелінський [Навчальний посібник]. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 82-83.

24. Зиновьева Н.О. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации / Н.О. Зиновьева, Н.Ф. Михайлова. – СПб.: Речь, 2005. – 248с.

25. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): [Учебное пособие] / Елена Валерьевна Змановская. – М.: Академия, 2003 – 288 с.

26. Иншаков С.М. Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. – Москва: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. –http://www.pravo.vuzlib.net/book_z484_page_27.html.

27. Иванов Ю.Ф. Криминология: Навч. посіб. / Ю.Ф. Иванов., О.М. Джужа. – К.: Вид. ПАЛІВОДА А.В., 2006. – 264 с.

28. Інформаційний збірник міністерства освіти України // Освіта. – 1993. – № 21. – 45 с.

29. Казанская В.Г. Подросток: трудности взросления: книга для психологов, педагогов, родителей / В.Г. Казанская. – СПб: Питер, 2006. – 240 с.: ил.

30. Керівництво з питань проектного менеджменту: [Пер. з англ.; за ред. С.Д. Бушуєва, 2-е видання]. – К.: Видавничий дім «Ділова Україна», 2000. – 198с.

31. Кісарчук З.Г. Просвітницька і профілактична робота / З.Г. Кісарчук // Основи практичної психології: Підручник. – К.: Либідь, 1999. – С.256-266.

32. Кобиляцький Л.С. Управління проектами: [Навчальний посібник] / Л.С. Кобиляцький. – К.: МАУП, 2002. – 200 с.

33. Колосова С.Л. Особенности дезадаптивных проявлений у детей с агрессивным поведением при переходе от дошкольного возраста к младшему школьному / С.Л. Колосова // Вопросы психологии. – 2006. – № 6. – С. 24 –30.

34. Кон І.С. Вкус запретного плода / Игорь Семенович Кон. – М.: Молодая гвардия, 1992. – 365 с.

35. Конвенції та рекомендації: У 3 т. – К.: Освіта, 1997. – 672 с.

36. Криминология: Учебник для юридических вузов / Под ред. проф. В.Н. Бурлакова, проф., академика В.П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1998. – С. 157.

37. Курс криминології: Підручник: У 2 кн. / За заг. ред. О.М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. Загальна частина: – С. 129-130.

38. Лейн Д. Детская и подростковая психотерапия / Д. Лейн, Э. Миллер. – СПб.: «Питер», 2002 – 448 с.

39. Лютова Е.К. Шпаргалка для родителей: Психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми / Е.К. Лютова, Г.Б. Моница. – СПб.: Речь, ТЦ Сфера, 2002. – 136 с. : ил.

40. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И.Г. Малкина-Пых. – М: ЭКСМО, 2008 – 928с.

41. Меньшикова Е.С. Жестокое обращение с детьми и его возможные отдаленные последствия / Е.С. Меньшикова // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14. – № 6. – С. 36-41.

42. Моховщиков А.Н. Кризисы и травмы / А.Н. Моховщиков, Е.А. Дыхне // Теория и практика гештальт-терапии. – 2007. – №1. – С.12-23.
43. Насилие // Философский энциклопедический словарь.– М., 1989. – С. 391–392.
44. Насилие в семье // Социальная работа: Словарь-справочник.– М., 1998.– С.146–147.
45. Насилие в семье. Особенности психологической реабилитации / Под ред. Платоновой Н.М. – М-СПб: «Речь», 2004. – 153 с.
46. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире / Под ред. Этьенна Г.Круга и др./ Пер. с англ. – М: Издательство «Весь Мир», 2003. – 376 с.
47. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования / Р.В. Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 2000. – 448 с.
48. Прикуль Л.В. Психологический практикум и тренинг. Профилактика насилия в семье и школе / Л.В. Прикуль. – М.: Учитель, 2009. – 217 с.
49. Проектний аналіз. – Київ: ТОВ «Видавництво Лібра», 1998. – 368с.
50. Психология социальной работы: учебн. пособие / [О.В. Александрова, О.Н. Богомолова Н.А. Васильева]; под ред. М.А. Гулиной. – СПб: Питер, 2004. – 351 с.
51. Психологія сімейних взаємин: навч. посіб. / [М.С. Корольчук, П.П. Криворучко, В.І. Осьодло та ін.]; за заг. Ред. М.С. Корольчука. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 296 с.
52. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: [Уч. Пособ] / Д.Я. Райгородский. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.
53. Ривман Д.В. Криминальная виктимология / Давид Вениаминович Ривман. – СПб.: Питер, 2002 – 304 с.
54. Сарженко І.В. Порухення прав і гідності дітей у сім'ї // І.В. Сарженко, О.А. Петрусенко // Психологічна газета. – 2005. – № 9 (33).– http://www.glavnyk.com.ua/PG_UKR_09_06_2005.htm.
55. Сатир В. Психотерапия семьи /Вирджиния Сатир. – СПб.: «Речь», 2000. – 282 с.
56. Сафонова Т.Я. Жестокое обращение с детьми / Т.Я. Сафонова // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №2. – С. 17 – 29.
57. Сафуанов Ф.С. Психологическая типология криминальной агрессии / Ф.С. Сафуанов // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 6. – С. 24 – 35.

58. Словник-довідник з питань управління проектами / Бушуєв С.Д. Українська асоціація управління проектами. – К.: Видавничий дім «Ділова Україна», 2001. – 640 с.
59. Социальная психология агрессии / Барбара Крэйхи. – СПб.: Питер, 2003. – 336 с.
60. Тарабрина Н.В. Практическое руководство по психологии посттравматического стресса / Н.В. Тарабрина, В.А. Агарков, Ю.В. Быховец. – М: «Когито-центр», 2007. – 208 с.
61. Технології роботи організаційних психологів: Навч. посібник. / За наук. ред. Л.М. Карамушки. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.
62. Туляков В. Віктимологія (соціально та кримінологічні проблеми) / В. Туляков. – Одеса: Юрид. літ., 2000. – 336 с.
63. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / Игорь Александрович Фурманов. – Мн.: МНГУ, 1996. – 192с.
64. Черепанова Е.М. Психологический стресс: помощи себе и ребёнку / Е.М. Черепанова. – М: Академия, 1997. – 96 с.
65. Эйдемиллер Е.Г. Семейная психотерапия / Е. Эйдемиллер, В. Юстицкий. – Л., 1989. – 192 с.

**АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»**

ВІКТИМОЛОГІЯ ТА АГРЕСОЛОГІЯ

навчальний посібник

Рекомендовано до друку Вченою радою Університету менеджменту
освіти АПН України

За редакцією:

**Воляннюк Наталії Юріївни
Ложкіна Георгія Володимировича**

Комп'ютерна верстка: Кондратюк В.В.

Здано на виробництво 15.02.2010 року.
Підписано до друку 01.03.2010 року. Формат 60x84 1/16*2.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура NewtonС.
Тираж 100 прим. Замовлення № 1755.

Віддруковано у друкарні ТОВ фірма “Принт Хауз”
м.Рівне, вул. Старицького, 50а.
тел./факс: (0362) 62-34-68
e-mail: PrintHouse@list.ru

